СТЕФАН
ДОЙНОВ

ОСВОБОЖДЕНИЕТО
1877-1878

АКАДЕМИЧНО
ИЗДАТЕЛСТВ
„МАРИН
ДРИНОВ“

СТЕФАН ДОЙНОВ

ОСВОБОЖДЕНИЕТО
(1877–1878)

СТЕФАН ДОЙНОВ

ОСВОБОЖДЕНИЕТО
(1877–1878)

Второ издание

София • 2003
Академично издателство „Марин Дринов“

сканирал: Ж.Войников
http://www.bulgari-istoria-2010.com/

За разлика от всички минали руско-турски войни, мотивирани с традиционната експанзивна руска стратегия в Източния въпрос, войната от 1877—1878 г. е лишена от агресивна насоченост. Нещо повече. До последния момент царското правителство прави всичко възможно да предотврати нежелания сблъсък. И ако все пак се решава на подобна стъпка, то не е заради някаква драматична промяна в своите мирни политически начинания след Кримската война (1853—1856), а преди всичко поради размаха на българската национална революция.

Разлистим ли хрониката на тези съдбоносни събития, пред съвременния читател изникват множество въпроси, върху които историографията все още не разисква ясно и открито. Един от тях е защо Русия обявява война на 12 (24) април 1877 г., а войските ѝ дебаркират на българския бряг 3 месеца по-късно, давайки възможност на противника да изгради своята отбрана, което довежда до гибелта на десетки хиляди руски войници.

Как да си обясним факта, че 40 дни след „Манифеста“ на император Александър II и 16 дни преди форсирането на Дунав в Главната квартира нямат окончателен план за воденето на войната? Чудно ли е тогава, че вместо 130 000 щика, с които според руските стратези трябва да се напредва в посока на главния удар, в Предния отряд на ген. Й. В. Гурко настъпват едва 12 500 души и 10 пъти по-малко артилерия?

Защо Русия подписва двустранния Санстефански мирен договор на 19 февруари (3 март) 1878 г., след като предварително се бе ангажирала да реши въпроса единствено и само със съгласието на своите партньори от Съюза на тримата императори или с участието на останалите Велики сили?

Защо и на кого бе нужна грандиозната политическа комедия, разиграна в дните на Берлинския конгрес, когато пратеници на Великите държави знаеха вече как ще се прекрои картата на Балканите в тяхна изгода?

Най-сетне не е ли време да се утвърди схващането, че тъкмо динамичното взаимодействие между руската военна сила и българското националноосвободително движение определя дълбокия демократичен и освободителен характер на последната руско-турска война?

Авторите на тази книга, която е второ издание на обнародвания им труд „Възкресението на България през 1878 г.“, се надяват, че проучването на посочените въпроси освен интереса на широк кръг читатели, ще привлече и вниманието на изследователите, ръководили се дълго време от емоционално-романтични мотиви в изучаването на това най-голямо събитие в новата българска история.

© Константин Димитров Косев, Стефан Колев Дойнов, 1999, 2003
© Богдан Николаев Мавродинов, художник, 2003

ISBN 954-430-931-4

УВОДНИ ДУМИ

На 3 март 1878 г. след петвековно забвение възкръсва за нов живот българската държава. Това става благодарение на Руско-турската освободителна война (1877—1878), която бележи повратен момент със съдбовно значение в новата ни история. Затова от 125 години Освободителната война продължава с неотслабваща сила да привлича вниманието на нашата общественост като винаги актуална тема за оживени коментари и като неизчерпаем обект на проучване.

За Освободителната война съществуват много публикации — обобщаващи съчинения, монографични изследвания на различни нейни аспекти, документални сборници, мемоарни трудове, биографични очерци, албуми с графични изображения и т. н. Като значимо събитие в общоевропейската история тази тема широко присъства и в чуждестранната историография, главно в руската, както и в тази на съседните балкански страни. Естествено, за нас най-голям интерес представляват постиженията на българската историческа наука. С основание може да се каже, че нейните приноси са внушителни и по обем, и по съдържание. Натрупан е огромен информационен масив от архивна документация, направени са безброй проучвания, които изясняват всестранно събитието, достигайки до отделни негови детайли и подробности.

Същевременно прави впечатление, че научните разработки имат, общо взето, емпирична насоченост и се отнасят главно до фактологическата характеристика на Освободителната война. Що се отнася обаче до цялостната ѝ трактовка, се отбелязват много неизяснени моменти и неубедителни твърдения. Известни са например драстичните различия при цялостното възприемане и осмисляне на войната. Едни изследователи поставят акцента главно върху завоевателните цели на руския царизъм, поради което омаловажават нейния освободителен характер, а понякога дори изобщо го отричат. Други пък изтъкват на преден план филантропичния мотив за т. нар. безкористна братска помощ на руския народ. Битува и още едно междинно мнение, което гласи, че независимо от завоевателните намерения на руския царизъм Руско-турската война има обективно прогресивен освободителен характер. И трите мнения са до голяма степен априорни, необосновани и силно политизирани. Те звучат по-скоро като пропагандни клишета, отколкото като научни становища. Различията в общата трактовка на войната произтичат от съответната мотивация при подхода към темата. Почти винаги мотивацията е свързана и зависи от идейно-политическите предпочитания, от равнището на професионалната историческа квалификация и от емоционалната нагласа на изследователя.

В литературата най-често се среща емоционално-романтичният мотив. Сакралният характер на събитието му придава особено очарование със силно емоционално въздействие. Човек трудно може да остане равнодушен към подобен обект на проучване. Патриотичните страсти и вълнения продължават да влияят дълги години след Освобождението върху обществената атмосфера у нас. Именно това поражда и стимулира емоционално-романтичния патос, който пронизва историографията чак до наши дни. Трайно се утвърждава тенденцията за идеализация на Освободителната война. Вниманието се заостря предимно към епич-

ните епизоди за възвеличаване на подвига. На преден план се изтъкват героизмът, бойното умение, издръжливостта и самопожертвователността на „нашите" в сраженията, броят на свидните жертви и прочее подобни символи на бойната слава, с които изобилства свещената освободителна война.

Макар да е разбираем като явление и оправдан като поведение, сантиментално-романтичният мотив затруднява до голяма степен научните изследвания. Затруднява ги, защото нарушаването на мярата в баланса между обективността и пристрастната емоционалност неминуемо води до самозаблуждения, а оттук до деформации на представите и отклонения от адекватната действителност. Увлеченията в тази посока стигат понякога до куриози. Фрапиращ е например случаят с всеизвестното абсурдно твърдение, че броят на руските жертви във войната е 200 хил. души. Сиреч излиза, че е била унищожена цялата армия, с която Русия започва военните действия.

Основният методологичен недостатък на общата трактовка на Освободителната война е разглеждането ѝ като нещо самò за себе си, откъснато от Източния въпрос в международните отношения и без да се държи сметка за нейната тясна функционална обвързаност с българската национална революция. Тази ограниченост на подхода затруднява адекватния обоснован отговор на множество много съществени въпроси. Например: Коя е всъщност истинската причина за войната? Защо руският цар, който твърдо се зарича никога да не воюва срещу Турция, обявява война? Защо руската армия противно на всички елементарни изисквания на военното изкуство не се възползва от ефекта на изненадата? Защо Русия обявява войната през април 1877 г., а започва военните действия чак през юни с. г., давайки по този начин добра възможност на противника да се подготви за отбрана? Защо през това време руското Главно командване три пъти променя плана си за водене на войната? Защо руската дипломация не предприема нужните мерки за политическо осигуряване на евентуалните придобивки от войната? Защо руското правителство се ангажира с такива тайни споразумения във Виена и Лондон, които фактически свеждат до минимум резултатите от войната и превръщат Санстефанския мирен договор във фикция? Тези и още много други подобни въпроси тепърва очакват аргументиран отговор. А отговорът е от изключително важно значение, защото ще ни позволи да си изясним по-добре драматичните обстоятелства, свързани с решаването на Българския въпрос и с възникването на държавата ни. Очевидно, за да се отговори както трябва на тези въпроси, се налага глобализиране на подхода към изучаването на Освободителната война. Нужна е една много по-широка изходна позиция, за да се обхване цялостно както предисторията, така и общоевропейските измерения на тази война.

Дългогодишният опит на балканските народи в борбата им против османотурските окупатори постепенно ги убеждава, че трудно могат сами да извоюват освобождението си със силата на оръжието в директен двубой с многократно превъзхождащите ги сили на противника. Макар да преживява ускорен процес на вътрешно разложение и упадък през XIX в., Османската империя разполага с несравнимо по-голяма военна мощ и огромен полицейски репресивен апарат, за да смаже всяка въстаническа проява. Ето защо подвластните балкански народи, включително и българите, отправят взор към европейските страни, воюващи срещу султана, с надеждата за евентуална подкрепа. Най-напред подобни надежди се възлагат на Австрия, а по-късно — на Русия.

От XVII в. насетне Русия се откроява като най-активен противник на Османската империя. Както близостта с руснаците по линия на общия славянски произход и източноправославната религия, така и успехите на руското оръжие в няколко последователни войни срещу Турция засилват вярата у българите, че Русия е единствената Велика сила, която може реално да им помогне.

Напористата руска експанзия срещу Османската империя обаче неизбежно поражда съперничество и противодействие от страна на Англия, Франция и Австрия, които също имат свои интереси на Балканите и в Близкия изток, поради което остро се противопоставят срещу проникването на Русия в този регион. С оглед на интересите си тези държави се обявяват в защита на Османската империя и статуквото в Европейския югоизток. В такъв смисъл съответно се проявява тяхната враждебност спрямо местните националноосвободителни движения. Между Русия, от една страна, и споменатите западни държави, от друга, се очертава непрестанно съперничество, което често пъти стига до остри стълкновения и конфликти. Така възниква заплетен възел от сложни противоречия, известен под името Източен въпрос, който присъства през целия XIX в. като невралгичен проблем в европейските международни отношения. Ожесточената борба на международната арена за наследството на „болния човек" край Босфора винаги рефлектира пряко върху балканските националноосвободителни движения. От това кои политически фактори и тенденции доминират в Източния въпрос фактически зависи дали освободителните движения на Балканите ще бъдат в подем или застой. Всяко освободително движение срещу Османската империя, за да се добере до успешна развръзка, неизбежно трябва да премине през безкрайните заплетени лабиринти на Източния въпрос.

Докъм средата на XIX в. Русия има почти пълно надмощие в Източния въпрос. Ангажирани с много свои вътрешни и други проблеми, нейните западни съперници не могат ефикасно да ѝ се противопоставят. Това дава възможност на руските владетели без особени затруднения при всеки удобен повод да водят успешни войни срещу Османската империя, устремени към Черноморските проливи и техния хинтерланд Балканския полуостров. Настъпателната руска политика облекчава много националноосвободителните движения на сърбите и гърците. Техните въстания през първата половина на XIX в., макар и разгромени на бойното поле, са достатъчни като подходящ претекст за поредната руска военна експанзия. С решаващата военнополитическа подкрепа на Русия както сърбите, така и гърците постигат освобождението си. Одринският мирен договор от 1829 г. им осигурява възможност да създадат свои национални държави със статут на автономни княжества.

Българите обаче не могат да се възползват от победоносната руска военна кампания през 1828—1829 г., въпреки че армията на генерал Дибич действа на българска територия. По това време българското националноосвободително движение е недостатъчно оформен политически субект, за да предяви някакви претенции. Българският въпрос изобщо не фигурира през тези години като проблем за решаване в международните отношения.

Коренно различна и далеч по-неблагоприятна е международната обстановка, в която протичат нашето освободително движение и неговата най-крупна въоръжена акция — Априлското въстание. След злополучния крах на Русия в Кримската война през 1853—1856 г. новите руски управници начело с цар Александър II рязко се отклоняват от предишната агресивна настъпателна политика спрямо Османската империя, възприемайки много по-въздържана позиция. Русия вече не е хегемон в Източния въпрос, а това съответно означава, че този въпрос отпада от приоритетите на нейната външнополитическа ориентация, придобивайки второстепенно значение. Главното внимание на Петербург през 60-те и 70-те години на XIX в. се пренасочва към Средна Азия, Далечния изток и Централна Европа. Разбира се, Русия не се отказва от своите амбиции за влияние на Балканите и контрол върху Проливите, но променя съществено своята тактика за постигането на тези цели. Военният вариант на действие отпада от плановете ѝ по-

ради очерталото се очевидно финансово-икономическо и военнополитическо превъзходство на нейните западни съперници, добили по това време пълно надмощие по Източния въпрос. По такъв начин статуквото в Османската империя се оказва на практика здраво циментирано.

Осъзнало слабостта и изостаналостта на Русия още от самото начало на своето управление, новото правителство набелязва дългосрочна програма за цялостно реформиране на империята. Осъществяването на реформената програма налага пълно вътрешно съсредоточаване на силите и ресурсите, което практически изключва всякакви нови авантюри на Балканите. Постоянно измъчван от кошмара на кримската катастрофа, Александър II се зарича твърдо повече никога да не воюва срещу Турция. А шефът на руското правителство княз А. Горчаков изработва нова тактическа формула за мирно проникване на Балканите без рисковани военни действия. Замисълът на новата тактика се основава на презумпцията, че Русия за разлика от своите западни съперници разполага с достатъчно солидни позиции в този регион, които може да укрепва и разширява понататък чрез активизиране на културно-духовните канали за проникване и въздействие, като се използват рационално възможностите на православието и славянската идея. Така според Горчаков Русия ще получава с течение на времето много по-изгодни политически дивиденти в балканските владения на султана, при това без рисковани военни сблъсъци и с далеч по-малко разходи на материални ресурси и политическа енергия. В съответствие с тази концепция руското правителство безрезервно възприема и изцяло се присъединява към политиката на западните си съперници за замразяване на Източния въпрос. Или, с други думи, Русия също е заинтересована от запазването на статуквото в Османската империя. Това практически означава, че оттук нататък всякакви революционни брожения на Балканите са нежелателни и опасни за Петербург. През тези години царското правителство не само не търси поводи за военна намеса, а точно обратното — прави всичко възможно, за да предотвратява евентуални радикални действия на местните освободителни движения.

Кримската война следователно бележи повратен момент в хода на балканските освободителни движения. Времето на „лесните“ и „безпроблемни“ победоносни войни на Русия срещу Османската империя приключва. Новата политическа конфигурация на международната арена във връзка с Източния въпрос коренно се променя в сравнение с тази през първата половина на XIX в. Закъсняло в развитието си, българското освободително движение пропуска своя шанс и се озовава през 60-те и 70-те години в изключително утежнена ситуация. То се изправя фактически само срещу огромната Османска империя, зад която стоят нейните могъщи западни покровители. Всичко това блокира делото на българското освобождение и парализира до голяма степен политическата активност на българите, чиято революционна енергия се ограничава предимно в рамките на легалните действия. Обстоятелствата са буквално драматични. Въоръжената борба става безперспективна, защото изисква от българите не просто рискувани, а самопожертвователни действия. Рискът е недостатъчен, нужна е готовност за пълна саможертва. Ала подобно нещо, разбира се, е невъзможно в масов мащаб. Както казва Захари Стоянов: „Не може да се иска и очаква от всички хора да бъдат непременно герои като братя Жекови“. Не е лесно човек да пожертва живота си в името на една безнадеждна кауза. Това е причината, поради която трудно се удава на лидерите от радикалното направление в освободителното движение по това време да масовизират борбата чрез революционна пропаганда. И все пак те успяват!

В резултат от интензивната революционна дейност на Г. Раковски, Л. Каравелов и особено на В. Левски — създателя на уникалната Вътрешна революционна организация, българският народ израства през тези години като самостоятелен политически субект, става организирана сила, сиреч фактор, който също започва да влияе върху Източния въпрос с оглед на българските интереси. Стратегическият замисъл на националните революционери е съвършено ясен. Целта им е българският народ да се подготви колкото е възможно по-добре за всенародно въстание, за да може чрез него, когато се създаде благоприятна възможност на международната арена, да се деблокира и възпламени отново Източният въпрос. А в хода на неговата развръзка да се търси евентуално политическо решение на българската освободителна кауза. Този чисто прагматичен стратегически замисъл скоро се сбъдва. Очакваният благоприятен политически момент на международната арена наистина настъпва, а българите се оказват достатъчно добре подготвени, за да се възползват от него.

Проблясващият лъч на надеждата в мрачната безизходица се забелязва още през втората половина на 60-те години, когато започва германското обединение. Войната на Прусия срещу Австрия (1866) и срещу Франция (1870—1871) и появата на обединена Германия като нова Велика сила в Централна Европа коренно променят съотношението на силите в международните отношения. Антируската коалиционна групировка от времето на Кримската война е практически напълно разрушена. Под напора на германското обединение Източният въпрос отново се динамизира, а и в мъртвото му вълнение се явяват първите симптоми за скорошни експлозии. Прословутото статукво на Балканите, така твърдо гарантирано от Парижкия мирен договор от 1865 г., започва неудържимо да се пропуква.

Активната германска политика в Европа поражда надежди и оптимизъм сред българите. Обективно Германия става съпричастна на българската освободителна кауза. Противоположните интереси на двете страни неочаквано съвпадат по един невероятен начин. Получава се така, че както Германия, така и българското освободително движение са в еднаква степен заинтересовани и очакват от Русия, освободена от прангите на Парижкия договор, да възобнови своята традиционна настъпателна политика срещу Османската империя. Българите се надяват на това по силата на отдавна създадения условен исторически рефлекс на Балканите, че освобождението е възможно само чрез руско-турска война, а Германия — защото само по този начин може да постигне целите си във възникналия междувременно остър френско-германски конфликт през 70-те години на XIX в.

Очакванията им в това отношение обаче се натъкват на сериозни препятствия. Русия активно съдейства на Прусия във войните ѝ срещу Австрия и Франция и по този начин се освобождава от ограниченията на Парижкия договор, възстановявайки накърнения си престиж като Велика сила. Ала малко по-късно руската позиция рязко се променя. Княз Горчаков вижда в прекалено растящата мощ на Германия сериозна опасност. Затова той е твърде резервиран към щедрите обещания на Бисмарк за подкрепа по Източния въпрос. Горчаков смята, че ако Русия се възползва от предлаганите ѝ съблазнителни услуги, неизбежно ще се ангажира с целите на немската политика против Франция. А според него запазването на силна Франция е многократно по-важно за Русия като контрабаланс на германската мощ в Европа, отколкото всякакви съмнителни и рисковани придобивки на Балканите. В съответствие с тази принципна позиция царското правителство старателно се пази от усложнения по Източния въпрос и стриктно се придържа към политиката за запазване на статуквото в Османската империя. Относителното революционно затишие на Балканите докъм средата на 70-те години му дава възможност да се намесва успешно като арбитър във френско-германските спорове в полза на Франция. От арбитражната си роля Русия пече-

ли добри политически дивиденти. Благодарение на пламтящия френско-германски конфликт през 1873—1875 г. руската дипломация свежда до минимум противоречията си с Англия и Австро-Унгария по Източния въпрос и дори успешно сътрудничи с тях за предотвратяване на нов немски удар срещу Франция.

Силно разтревожен от очерталата се антигерманска коалиционна групировка начело с Русия, княз Бисмарк търси ефикасни начини за противодействие и отново прибягва до услугите на Източния въпрос. Но за разлика от преди, когато го използва главно като средство за компенсации спрямо Русия, за да я привлече на своя страна, този път той вижда в него чудесна възможност за натиск върху Петербург, за да се отърве от досадното руско опекунство във френско-германския конфликт. Това според него може да стане, като се тласне Русия да затъне плътно в тинята на „ориенталското блато“ чрез едно въстание в Босна и Херцеговина, започнало сякаш по поръчка малко по-късно. Съществуват достатъчно много улики, че германската дипломация има безспорни заслуги за ускоряването на пламналия през лятото на 1875 г. бунтовен пожар в Османската империя, който маркира началото на нова акутна политическа криза по Източния въпрос. Очакваният ефект е постигнат — вниманието на Великите сили се пренасочва буквално мигновено от брегoвете на Рейн към Балканския полуостров. Конфликтът между силите съперници в този регион избухва отново с още по-голямо напрежение.

Руската дипломация незабавно предприема енергични действия за бързо мирно уреждане на конфликта. Целта на руското правителство е на всяка цена да предотврати военен сблъсък с Османската империя. Руските дипломатически инициативи в това отношение обаче се провалят една след друга. За провала им специални грижи полага германската дипломация. Като официален съюзник и партньор на Русия Германия активно участва във всички мирни дипломатически акции, но във всички случаи по обясними причини действа на практика за техния провал. Така конфликтът на Балканите от ден на ден се задълбочава.

Тъкмо в тази напрегната обстановка в Петербург става известно, че българите се готвят за въстание. Руското правителство прави отчаяни усилия да го предотврати. Настойчивите внушения в този смисъл на военния министър Д. Милютин пред българина на руска военна служба полковник Иван Кишелски не помагат. На 20 април (ст. ст.) 1876 г. българският народ обявява война на живот и смърт на Османската империя. От този момент Източната криза навлиза в екстремална фаза. Статуквото на Балканите рухва, а Великите сили са заставени от обстоятелствата мимо волята си да се заемат с решаването на Българския въпрос, който става централен проблем в международните отношения. Чрез Априлското въстание българите изведнъж се превръщат във важен политически фактор, с който всемогъщите Велики сили са принудени така или иначе да се съобразяват.

От военна гледна точка както всички подобни акции Априлското въстание няма успех в неравните битки с противника. Ала неговият политически ефект е изключителен. Събитията в България намират широк отзвук в целия свят и главно в Европа. Отзвукът съчетава, от една страна, респект и възхищение от дързостта и саможертвата на българите в името на свободата, а от друга — съпричастност към понесените страдания от репресиите, примесени с гневно порицание на палачите. Българският въпрос става злободневна тема в редица страни и дори повод за вътрешнополитически конфликти. Лейбъристите начело с У. Гладстон, които са в опозиция, рационално се възползват от събитията в България за атака срещу консервативното правителство на Дизраели лорд Биконсфилд, известен като най-ревностен поддръжник на султана. В Русия славянофилските политически групировки остро критикуват царското правителство за неговата пасивна политика по Източния въпрос и упражняват силен натиск върху него за незабавни решителни военни действия срещу Турция.

В Германия отзвукът от събитията в България също предизвиква бурни вътрешнополитически стълкновения, но за разлика от Великобритания опозиционните групировки реагират по обратен начин срещу правителството. Националлибералите, клерикалите, прогресистите и особено социалдемократите обвиняват Бисмарк за неговата проруска политика по Източния въпрос и благосклонното му отношение към българското въстание, което те смятат за дело на руските подстрекатели. Само контролираните от правителството медии се обявяват в защита на българската освободителна кауза. Вестта за въстанието в България доставя огромно удоволствие на Бисмарк. Той го възприема като неочакван дар от небесата, който му дава възможност да тласне по-скоро Русия към война срещу Турция. Затова неслучайно Железния канцлер с голяма охота присъединява своя глас към световното обществено мнение в защита на българите. В една своя реч пред Райхстага на 5 декември 1876 г. той публично заявява, че „след извършените кръвопролития в България за Османската империя не може повече да има място в Европа“.

Априлското въстание е дело на радикалното течение в националноосвободителното движение, но на практика то се превръща в мощен революционен стимулатор на цялото българско общество. Още в хода на въстанието и особено след неговия разгром настъпва рязко растяща политическа активност, насочена в руслото на радикалните действия. Освободителната кауза мобилизира, ангажира и обединява почти всички българи, правейки ги съпричастни в по-нататъшната развръзка на събитията. Екстремалната ситуация, създадена в резултат на въстанието,увлича и консервативните политически групировки, които по един или друг начин се оказват във водовъртежа на революционния порой. В започналата тотална война срещу Османската империя активно се включват и такива български институции като Българската екзархия, Добродетелната дружина и др. През лятото на 1876 г. влиятелни дейци от тези политически групировки замислят и организират дипломатическа акция, чиято цел е да се предявят и защитят българските искания пред правителствата на Великите сили с оглед срочното политическо решаване на Българския въпрос. По същество тази акция е своеобразно продължение на въстанието, защото нейният замисъл буквално съответства на неговите стратегически цели. С тази отговорна дипломатическа мисия са натоварени двамата видни български общественици Драган Цанков и Марко Балабанов.

В началото на август с.г. те посещават последователно Париж, Лондон, Рим, Берлин и Петербург, където връчват на съответните правителства специален меморандум с искания за създаване на българска автономна държава. Любопитен е начинът, по който ги посрещат в различните страни. В Англия правителството на консерваторите е твърде хладно и въздържано. В замяна на това обаче опозиционните лидери ги приемат с изключителна благосклонност и организират по повод на тяхното посещение поредица от шумни антиправителствени демонстрации в полза на българите. Най-радушен прием оказват на българските пратеници правителствата на Германия и Русия. В Петербург ги приема лично цар Александър II, който ги уверява, че Русия ще окаже пълно съдействие на българите, но само с мирни средства. Княз Бисмарк е по-щедър. Той им казва, че според него Русия е длъжна да „извади меча“, за да защити българите, а Германия като руски съюзник ще ѝ помага.

Най-после през декември 1876 г. се сбъдва стратегическият замисъл на инициаторите и организаторите на Априлското въстание — Българският въпрос заема централно място на Цариградската посланическа конференция на Великите сили. Конференцията се свиква по настояване на Русия като пореден опит за мирен изход от кризата. В нея участват представители на Русия, Англия, Франция, Австро-Унгария, Германия и Италия. Руският пълномощник генерал Н. Игнатиев проявява голяма гъвкавост и отстъпчивост. В резултат на взаимни компромиси в преговорите му с английския официален пълномощник маркиз Р. Солсбъри се стига до, общо взето, приемливо споразумение, което предвижда създаването на две автономни български области, обхващащи почти цялата територия на Българската екзархия в Мизия, Тракия, Македония и Добруджа. Към това предварително споразумение се присъединяват и останалите участници в конференцията. Така възниква реална възможност за мирно решаване на Българския въпрос, която обаче внезапно среща сериозни затруднения и се проваля.

За този печален обрат на нещата допринасят в еднаква степен както Англия, така и Германия, макар да изхождат от диаметрално противоположни съображения. Английското правителство преценява големите отстъпки на руската дипломация като проява на слабост и убедено, че Русия няма сериозни намерения да воюва, се отказва от поетите ангажименти пред Игнатиев, като застава твърдо на традиционната си позиция за запазване на статуквото в Османската империя. За разлика от Дизраели Бисмарк, напротив, вижда в провала на конференцията прекрасна възможност за разрушаване на това статукво, но непременно чрез една руско-турска война, която според него е вече неизбежна. По задкулисни пътища Лондон и Берлин насърчават Високата порта да отхвърли решенията на конференцията.

Така се стига в края на краищата до тринадесетата руско-турска война през 1877—1878 г. Драматичните обстоятелства, довели до нея, и условията, при които тя протича, недвусмислено сочат, че става дума за една необичайна война, която съществено се различава от всички дотогавашни войни на царска Русия срещу Османската империя в продължение на близо три века. Какво я отличава от другите войни?

Предишните войни и особено последните пет са подчинени на една ясно изразена експанзивна стратегия. Стремежът на руските монарси от Иван IV Грозни насетне е да изведат Русия до южните топли морски пътища. Според техните геополитически разбирания пътят за възхода на руската империя като Велика сила неизбежно трябва да премине през Босфора и Дарданелите — изходните двери към Леванта и световните простори. Оттук произтича постоянният все понарастващ руски натиск върху прогнилата залязваща империя на султаните. Крайната цел е овладяването на черноморските проливи и на техния хинтерланд — Балканския полуостров. С оглед осигуряването на настъпателната политика в това направление руските царе с усърдие се стараят да привлекат на своя страна балканските православни християни и славяни. Те виждат в балканските освободителни движения свой съюзник, който може рационално да се използва за целите на руската политика. Във връзка с това се създава цялостна добре обмислена доктринална схема с пропагандна насоченост, намерила концентриран израз в ключовия девиз „Москва — Трети Рим". С течение на времето тя се прилага все по-широко в две основни модификации според конкретния случай. Понякога се акцентира на източноправославната вяра, а друг път — на общославянската идея. По разбираеми причини спрямо българите пропагандата се осъществява и по двете линии.

Така чрез православието и общославянската идея Русия изгражда ореола на своята репутация като защитник, покровител и съюзник на балканските народи в

името главно на собствените си интереси. Колкото повече расте и крепне вярата на балканските народи в спасителната мисия на Русия, толкова повече се утвърждават и разширяват нейните политически позиции на Балканите. В такъв смисъл широко разпространената сантиментална мълва за Дядо Иван у нас не е случайна. Тя е продукт на целенасочена пропагандна манипулация, чието предназначение е да укрепва репутацията на Русия като покровител и респективно нейното влияние в този регион. Същевременно легендата за Дядо Иван печели тук голяма популярност, защото напълно съвпада с очакванията и надеждите на местните народи за подкрепа срещу общия неприятел.

Всички руско-турски войни започват по инициатива на Русия. Началото на военния маратон поставя цар Иван IV Грозни. Известни са двата му военни похода през 1547—1552 г. срещу Казанското ханство и през 1556 г. срещу Астраханското ханство. При царуването на Феодор Алексеевич регентката княгиня София предприема следващите два похода през 1687 и 1689 г. в посока към Кримското ханство. Цар Петър I продължава натиска в същото направление. Той осъществява последователно три военни кампании през 1695, 1696 и 1711 г. По-нататък щафетата поема Екатерина Велика, която чрез две победоносни войни през 1768—1774 и 1787—1791 г. изтласква Османската империя от Северното Причерноморие. През 1806—1812 г. цар Александър I отново води продължителна война против султана, която приключва поради нашествието на Наполеон в Русия. Значително по-сполучлива е следващата война на цар Николай I през 1828—1829 г. Насърчен от своя успех, той предприема самонадеяно нова офанзива срещу Османската империя. Това е т. нар. Кримска война през 1853—1856 г., която се оказва злощастна за Русия, поради „измяната" на Австрия!

Прави впечатление, че всичките споменати военни кампании са предварително замислени и, общо взето, грижливо подготвени. Причините за тях във всичките случаи са едни и същи. Само конкретните поводи са различни в зависимост от обстоятелствата. А понякога, ако липсва конкретен повод, лесно се намира такъв, както става например във връзка с Кримската война.

За разлика от изброените „нашата" руско-турска война няма такава агресивна насоченост. Тя не се мотивира от традиционната експанзивна руска стратегия. Този път царското правителство не желае военен сблъсък с Турция и прави всичко възможно, за да го предотврати. Ала въпреки всички усилия в това отношение не успява. Обстоятелствата буквално заставят цар Александър II мимо волята му и в разрез с възприетия външнополитически курс да обяви война. Кои са тези екстремни обстоятелства, които го принуждават така повелително да се преориентира по спешност към военната алтернатива?

Няма никакво съмнение, че в основата на драматичния обрат на руската политика стои нашето националноосвободително движение. Именно Априлското въстание чрез своя силен политически резонанс в Европа предизвиква рязко изостряне на започналата още през лятото на 1875 г. Източна криза. От този момент нататък Източният въпрос се превръща фактически в Български въпрос. За щастие той намира в Европа достатъчно влиятелни и заинтересовани поддръжници, които рационално се възползват от него в името на своите интереси. Изхождайки от различни съображения, тези поддръжници практически насочват своите действия в една и съща посока — към по-нататъшно разпалване и задълбочаване на Източната криза. Така на международната арена се явява благоприятен попътен вятър, една допълнителна двигателна тяга, която дава силен тласък на българската освободителна кауза. Българският въпрос става злободневен проблем в международните отношения и неговото решаване е належащо. То зависи изцяло от сблъсъка между разнопосочните интереси на Великите сили с

оглед глобалните им външнополитически цели. Това означава, че Източният въпрос се оказва тясно обвързан с редица други общоевропейски проблеми, които също влияят върху начина на решаването му, а същевременно още повече го усложняват.

Именно в зависимост от различията във външнополитическите глобални приоритетни цели на всяка от страните, участващи в решаването на Източната криза, се стига до безпрецедентната патова ситуация на Цариградската конференция, която блокира мирното решение на конфликта. Създава се парадоксална ситуация. От една страна, Великите сили стигат до единодушно решение, а от друга — не се ангажират с неговото осъществяване. Оказва се, че провалът на мирния изход засяга пряко само интересите на Русия. Другите Велики сили няма какво да губят, а някои от тях дори печелят от този провал. Затова те се въздържат от всякакви санкции върху Високата порта, като проявяват примирение към нейния безцеремонен отказ да изпълни исканията им. Т. нар. Европейски концерт на силите е напълно блокиран за по-нататъшни колективни действия. Неговата безпомощност обаче поставя Русия в крайно деликатно положение. Ако другите сили могат да си позволят пасивно изчакване на нещата, тя не може. При евентуално примирение или безразличие към съдбата на балканските народи в този критичен за тях момент тя рискува да подрони фатално собствените си позиции в този важен за нея район, позиции, завоювани дотогава с толкова много войни и жертви. Ако една война срещу Турция е нежелана и рискована с оглед на нови придобивки, то тя е абсолютно наложителна, за да се защитят отдавна спечелените позиции. За Петербург войната добива подчертано отбранителен смисъл и повече не търпи отлагане. Макар и неподготвена за такова тежко изпитание, Русия е принудена от така стеклите се обстоятелства да рискува.

Същевременно прави впечатление, че дори това окончателно решение е обременено от куп условности и колебания. Царското правителство продължава да таи илюзорни надежди, че в случая става дума само за една военна демонстрация, а не за война в истинския смисъл на думата. В Петербург са убедени, че е достатъчно Русия да започне военни действия като мандатьор на Европа, за да стресне Високата порта и да я принуди да приеме решенията на Цариградската конференция. Всъщност това убеждение предопределя както подготовката и провеждането на цялата военна кампания, така и нейните резултати. Затова не е чудно, че войната започва с колебливи импровизации, които логично продължават и в заключителната ѝ фаза. Не е случайно, че тъкмо царското правителство първо поставя под съмнение международната правно-юридическа валидност на Санстефанския мирен договор, като го смята за прелиминарен, сиреч за предварителен или временен.

Накратко казано, руско-турската война от 1877—1878 г. е пряко свързана във функционална зависимост с нашето националноосвободително движение. Няма никакво съмнение, че тъкмо българската национална революция стои в основата на мъчителната принудителна преориентация на царското правителство в посока към военната алтернатива. Ала макар да играе ключова роля в това отношение, българската революция не е в състояние да запали фитила на войната. В Петербург не я възприемат като достатъчен повод за военна намеса. За започването на войната съдействат още цяла редица фактори от сферата на голямата политика, които въздействат и върху развръзката на Източната криза. Това съответно означава, че темата за Освободителната война следва да се разглежда и да се интерпретира обезателно в контекста на българската национална революция, но в тясна връзка с Източния въпрос и неговите общоевропейски измерения. Само чрез такъв глобален комплексен подход е възможно професионално, обективно и адекватно тя да бъде възприета цялостно, да бъде осмислена като преломно, съдбовно събитие в новата ни история. В противен случай неизбежно ще се сблъскваме, както често се случва, с всевъзможни профанирани представи и твърдения, белязани със знака на политическите пристрастия и наивната емоционално-романтична посредственост.

* * *

В следващите страници на настоящата книга е направен опит за нова интерпретация на Освободителната война в духа на изложените изходни позиции, за един по-широк, комплексен обхват на дискутираната вечна тема. Естествено, предложената трактовка на събитието не претендира за изчерпателност. Главната цел на изследването е да освежи спомена за съдбовната Освободителна война в навечерието на нейната 125-годишнина като скромен израз на признателност към паметта и величавия подвиг на руските войни и на българските патриоти, извоювали възкресението на българската държава от пепелищата на забвението.

ПЪРВА ГЛАВА

КРАЙ НА РУСКАТА ХЕГЕМОНИЯ В ИЗТОЧНИЯ ВЪПРОС

През 1853 г. руското царско правителство твърде самонадеяно предприема поредната военна кампания срещу Османската империя. Този път обаче в защита на султанска Турция се обявяват традиционните западни съперници на Русия в Ориента — Англия, Франция и Австрия. Така започва и цели три години продължава една от най-ожесточените войни в историята на Източния въпрос, известна под името Кримска война. Благодарение на своето финансово-икономическо и материално-техническо превъзходство формиралата се коалиция на западните държави получава явно надмощие в хода на бойните действия и в края на краищата принуждава Русия да капитулира. На Парижката мирна конференция през 1856 г. страните победителки налагат на царското правителство крайно тежки и дори унизителни условия за мир. На 30 март с. г. е подписан Парижкият мирен договор, който регламентира в детайли всички териториални въпроси, утвърждава новия режим на корабоплаване през Проливите и в Черноморския басейн, санкционира измененията в статута на балканските народи. Съгласно с постановленията на мирния договор целостта и независимостта на Османската империя оттук нататък се гарантират чрез колективното поръчителство на всички европейски държави — участнички в Парижкия трактат. Същевременно изрично се упоменава, че нито една европейска страна няма право да покровителства дунавските княжества и да се намесва едностранно в техните вътрешни работи без общото съгласие и санкцията на силите гарантки. Това, естествено, се отнася най-вече за Русия. По-нататък Парижкият мирен договор предвижда Русия да отстъпи Бесарабия на Молдовското княжество, да се забрани преминаването на военни кораби през Черноморските проливи, като се отнема правото на Русия да разполага с военен флот в Черно море и да строи арсенали и укрепления по черноморската граница [71, 241—256].

Парижкият мирен договор е тежък удар срещу Русия. Той я лишава от влияние върху дунавските княжества, от покровителство над православните поданици на султана, от владенията ѝ в Южна Бесарабия. Но, разбира се, тя най-болезнено понася отстраняването ѝ като военна сила в Черно море и ликвидацията на нейните военноморски укрепления по бреговата линия.

В резултат от Кримската война западните държави — съперници на Русия в Източния въпрос, успяват да подкопаят сериозно руското влияние на Балканския полуостров. Същевременно по силата на редица постановления, съдържащи се в Парижкия мирен договор, тези държави си осигуряват благоприятни условия за широко търговско-икономическо и политическо проникване в Османската империя. Техните позиции и влиянието им в Европейския югоизток от този момент бързо започват да нарастват.

Фактически Кримската война от 1853—1856 г. слага край на руската хегемония по Източния въпрос, в този смисъл тя маркира началото на нов етап в неговото развитие. Тази злополучна за Русия война сериозно изменя съотношението на силите в Европа в полза на западните държави и подронва руското влияние на международната арена. Изкристализиралото на континента ново политическо образувание — т. нар. Кримска система, получава явно надмощие. В основата ѝ

стоят държавите подбудителки — Англия, Франция и Австрия, чиято цел е да държат Русия в постоянна политическа и икономическа изолация, като я отстранят по този начин от решаването на балканските и близкоизточните проблеми.

НОВ КУРС НА РУСКАТА БАЛКАНСКА ПОЛИТИКА — ОТ ЕКСПАНЗИЯ КЪМ ВЪЗДЪРЖАНОСТ И ПОДКРЕПА НА СТАТУКВОТО

Към самия край на Кримската война, тъкмо в най-критичните дни, в Петербург цар Николай I скоропостижно издъхва, покрусен от пълния крах на своите амбициозни планове.

За цар на Русия е провъзгласен Александър II. Новият самодържец получава извънредно тежко наследство — вътрешна разруха и международна изолация. Войната ярко разкрива всички наболели недъзи на феодално-крепостния строй в Русия: икономическа и техническа изостаналост, пълно финансово разстройство, старомодна армия и корумпиран държавноуправленски апарат. В цялата страна се надига стихията на народното недоволство, бързо зреят кълновете на революционното брожение. Всичко това принуждава Александър II и неговия нов правителствен екип да набележат цялостна реформена програма за вътрешно обновление на страната с оглед укрепването на самодържавно-помешчическата власт в Русия. Тя предопределя и външната политика на новото правителство. Всъщност през цялото си царуване Александър II е обременен от кошмара на кримската катастрофа. Ето защо неговият външнополитически курс се отличава с изключителна умереност и сдържаност. Главната цел, която си поставя царското правителство през следващите години във външната политика, е да превъзмогне ограничителните клаузи на Парижкия мирен договор, да преодолее международната изолация на Русия, като възстанови нейната предишна репутация на първостепенна велика сила в Европа. Тази сравнително скромна цел неизбежно се отразява и върху руската политика по Източния въпрос.

След Кримската война сред руските управляващи среди се оформят три главни концепции във връзка с външнополитическата ориентация спрямо Източния въпрос. Едната е на дворянско-буржоазните кръгове, на т. нар. славянофили, които се обявяват за активни действия срещу Османската империя, в духа на традиционната руска политика дотогава и в името на панславистката идея за обединението на всички славяни начело с Русия. Другата е на реакционното дворянство, което е против подкрепата на националноосвободителните движения в Османската империя, тъй като се страхува, че по този начин може да се стигне до опасни революционни катаклизми в самата Русия. Третата концепция изразява интересите на представителите на умереното либерално течение, т. е. на засилващата се по това време руска търговско-промишлена буржоазия. Те са за умерена, предпазлива, изчаквателна политика по Източния въпрос, без усложнения и остри стълкновения със западните държави съперници. Застъпниците на това течение са на мнение, че по този въпрос трябва да се действа изключително с мирни средства в кръга на дипломатическите възможности [133, с. 52].

И трите концепции през разглеждания период имат влиятелни привърженици в руския императорски двор. Затова въпреки консервативния, абсолютно монархически режим в Русия, въпреки че по всички политически въпроси волята на императора е решаваща и безапелационна, все пак руската политика по Източния въпрос се отличава с известна колебливост и несъгласуваност. Това се обяс-

нява с колебанията на самия император и с въздействието, което упражняват върху него едни или други политически групировки.

Общо взето обаче, по това време в руската външнополитическа ориентация доминират схващанията на умереното либерално течение. Главен изразител и осъществител на тази политическа линия е княз А. М. Горчаков, който оглавява руското правителство през целия разглеждан период.

Привържениците на умереното либерално течение начело с Горчаков, изразявайки интересите на деловите финансови и търговско-промишлени кръгове, целят чрез своята политика да се запази мирът, за да се създадат благоприятни условия за нормална стопанска дейност. Естествено, това дава отражение върху външнополитическата дейност на управляващите.

Веднага след като застава начело на правителството през 1856 г., Горчаков заявява: „Сега Русия трябва изцяло да се заеме със себе си. Що се отнася до европейските въпроси, ние само ще гледаме и ще изчакваме... Външната политика за нас сега има второстепенно значение, тъй като цялото наше внимание е насочено към вътрешните проблеми, свързани с вътрешните реформи“ [75, с. 80].

Същото Горчаков неколкократно изтъква в докладите си до царя, формулирайки програмната линия на своето правителство в областта на външната политика. В един от тези доклади той изтъква, че интересите на Русия поставят на дневен ред две основни задачи: „да се отстрани всичко онова, което би могло да попречи на нашата дейност, свързана с вътрешните реформи и преобразувания. Това е главната задача. И второ: Доколкото зависи от нас и доколкото не бихме попречили на нашата главна задача, да не допускаме нарушаване на политическото равновесие в Европа, което би било в ущърб на нас“ [75, с. 80].

Общо взето, и през този период, следвайки своята традиционна насоченост, руското правителство продължава да отдава голямо значение на Източния въпрос, проявява и голяма заинтересованост да запази, укрепи и разшири своите позиции, политическо влияние и престиж на Балканския полуостров. В Петербург държат на всяка цена Русия да запази предишната си репутация на покровител и защитник на поробените народи. В тяхно лице руското правителство вижда свои съюзници, които биха могли да служат за опорни точки на руското влияние в този район. С оглед на тези съображения руската дипломация полага системни грижи за увеличаване на консулската си мрежа в Турция, а правителството изисква от своите дипломатически представители да изпращат редовна и подробна информация за тамошното състояние на нещата. Както се отбелязва в една циркулярна инструкция, целта на информацията е: „да даде възможност на нашето императорско правителство да разпространи в тези краища, където живеят наши единоверци, своето благотворно влияние и да облекчи борбата им против мюсюлманския фанатизъм и против домогванията на римо-католическата пропаганда“ [91, с. 158].

От същите съображения руското правителство започва да отделя специално внимание на обществените организации като канали за усилване на руското влияние в балканските провинции на Турция. През 1858 г. със съгласието и поощрението на правителството се създава от привърженици на панславистката партия Московският славянофилски благотворителен комитет, който си поставя за цел да снабдява с книги славянските училища и библиотеки в Османската империя, да прави дарения на църкви, манастири и читалища, да обучава безплатно младежи в руски учебни заведения и пр. Царското правителство се надява, че Славянският комитет ще се превърне в удобно оръдие за провеждане на неговата политика на Балканите. С оглед на това разрешава този комитет да се ползва от услугите и да действа чрез Азиатския департамент при Министерство-

то на външните работи. Тези надежди отчасти се оправдават. Под контрола на Славянския комитет и респективно на Азиатския департамент се оказват такива български емигрантски организации като Одеското българско настоятелство, Добродетелната дружина и др.

Същевременно руското правителство цели чрез активни дипломатически действия по конкретни поводи да подпомага освободителните стремежи на балканските народи под турска власт, да оказва съдействие за тяхното всестранно развитие и за облекчаване на положението им. По този повод в един от докладите на Горчаков до царя се казва: „Нашата задача е да ускорим развитието на християнското население в Турция. Участието на това население в политическия живот ни обещава естествени съюзници и ни гарантира най-добро равновесие" [75, с. 81].

От такива именно подбуди руската дипломация винаги застава на страната на балканските народи и подкрепя активно борбата срещу Високата порта.

Оказвайки им винаги максимално съдействие обаче, руското правителство стриктно се придържа към един основен тактически принцип — да се дозират националноосвободителните и революционните действия на местните народи по такъв начин, че да не се допусне пряко руско военно участие в конфликта на Балканите.

Имайки предвид икономическата, финансовата и военната слабост на Русия, отсъствието на военен флот в Черно море, вътрешните преобразования в страната и опасността от нов конфликт със западните сили, Горчаков в никакъв случай не искал да допусне директно руско-турско военно стълкновение. Не желаейки да воюва, руското правителство се опасявало същевременно, че възникването на опасни кризисни ситуации на Балканите може да увлече Русия във водовъртежа на събитията против желанието и интересите ѝ по това време. Затова Горчаков се стреми чрез активни дипломатически действия в подкрепа на националните движения да упражнява винаги непосредствен контрол върху тях, насочвайки ги в определени рамки. Така той се надява, от една страна, да запази руската репутация на техен покровител, защитник и съюзник, а от друга, да не допусне опасни революционни сътресения, които биха наложили така нежеланата пряка руска военна намеса. „Русия, изтъква Горчаков, няма никакво намерение да предизвиква бунтове в Турция. **Но този нов курс на руската политика спрямо Турция** е твърде трудно да се осъществява, защото е в разрез с нашата вековна, традиционна политика. Нашето кръвно родство и обща религия със славяните в Турция ни задължават да ги подкрепяме. Затова ние, въпреки всичко, и в **бъдеще ще им помагаме**, но само за **облекчаване на тяхното положение**, за реформи и **автономии в рамките** на Турция" [3, с. 691].

В цялостната външнополитическа концепция на възглавяваното от Горчаков правителство Източният въпрос остава на по-заден план. Основното внимание на руските управници по това време се насочва към Средна Азия. Подобна ориентация е в интересите на руската търговско-промишлена буржоазия, която възнамерява да си осигури там пазари за своята продукция и да използва местните природни ресурси като суровинна база. При това Средна Азия била сравнително по-лесен и достъпен обект за политическо и икономическо проникване в сравнение с Балканския полуостров и Близкия изток.

Най-ревностен застъпник за идеята за насочването на руското внимание към Средна Азия вместо на Балканите в правителствените среди е военният министър Д. А. Милютин. Той настойчиво изтъква, че е недопустимо за Русия да рискува с военни усложнения в района на Близкия изток. Предупреждава руското правителство да се пази от необмислени и рисковани стъпки.

В един отчетен доклад до царя през 1866 г. Горчаков формулира задачите на руската политика във връзка с Източния въпрос по следния начин: „По пътя на комбинациите в нашата обща политика да постигнем изменение в системата от съюзи и равновесието на европейските сили, които са насочени срещу нас според договора от 1856 г." На практика това ще рече: да се разруши Кримската коалиция на западните държави, да се преодолее политическата изолация на Русия и в крайна сметка да се анулират ограничителните клаузи на Парижкия мирен договор от 1856 г. Изобщо програмата на Горчаков се ограничава до това — да се възвърне някогашният престиж на Русия като велика сила, без да се предявяват териториални претенции за разширение на юг.

Становището на Горчаков от средата на 60-те години на XIX в. не е продиктувано от някакви тактически съображения, а е плод на трайно убеждение. То се запазва и през 70-те години, т. е. след като Русия се освобождава от ограниченията на Парижкия мирен договор и възвръща напълно своя международен престиж.

В инструкция до граф Н. П. Игнатиев, руски посланик в Цариград, Горчаков изтъква: „Всеки възможен взрив в Източния въпрос би бил в ущърб на нашите насъщни интереси. Напротив, нашата задача е да поддържаме статуквото в Изтока. Нарушаването на статуквото сега може да бъде само в наша вреда, защото ние не сме в състояние понастоящем да извлечем всички изгоди, които ни се полагат по право."

По-обстойно Горчаков излага своите съображения относно стратегическите задачи на руската външна политика по Източния въпрос в отчетния доклад на правителството до царя в края на 1873 г.: „В своята политика на Балканите Русия трябва да се придържа стриктно към запазване на статуквото. Всяко преждевременно насилствено вмешателство в работите на Османската империя може да доведе до големи усложнения. И обратно — в нашата политика на въздържание и ненамеса, ние, посочва Горчаков, може да се надяваме на разбирателство от страна на нашия най-голям конкурент на Балканите — Австро-Унгария. Австро-Унгария, която има дълга обща граница с Турция, проявява оправдана заинтересованост от състоянието на нещата в южната ни съседка. Тя основателно се безпокои от революционните брожения в Турция. Евентуалното разпадане на Османската империя чрез нашето активно съдействие неизбежно ще доведе до разрив в нашите отношения с Виена. Опасявайки се от подобна нежелателна развръзка, виенското правителство понастоящем е кръвно заинтересовано от запазване на статуквото в Турция. Уверенията на граф Андраши в това отношение са безспорно искрени. Точно от това обстоятелство ние трябва да се възползваме. Налага се да уверим виенските държавни ръководители, че ние също най-искрено се стремим към мир в Изтока, че желаем запазване на статуквото. Само на тази база ние ще можем съвсем спокойно да изчакваме естествения развой на събитията. Съвместно и съгласувано с Австро-Унгария ние трябва да действаме не за промяна на статуквото, а само за неговото подобряване, т. е. заедно с Австро-Унгария ние ще оказваме подкрепа на местните народи в тяхното развитие и за подобряване на положението им в рамките на Турция. Резултатите от това обаче ще бъдат от полза само за нас. Именно по този начин ние бихме могли да разчитаме, че нашите интереси и престиж сред балканските християни ще се запазят. Чрез нашето и австро-унгарското покровителство тези народи ще получат добра възможност за национален и политически просперитет, ще разгърнат по-пълно своите потенциални национални ресурси и възможности, ще нараснат резистентните им способности. По такъв начин ние ще останем верни на нашата историческа мисия, на нашето призвание да бъдем покровители на християните в Турция, а същевременно ще избегнем всякакви поводи за конфликт с Австро-

Унгария. От това ние ще спечелим повече от Австро-Унгария, защото ще имаме
съществени предимства пред нея. Предимството ни е в нашата родствена, расо-
ва и религиозна близост с балканските народи. Именно тази близост ще служи
като имунитет срещу чуждото австро-унгарско влияние, а напротив руското вли-
яние ще нараства. Следователно времето ще работи в наша полза и ние можем
да гледаме с увереност в бъдещето“ [46, с. 282].

Още по-обстойно и в теоретически план Горчаков излага схващанията си
във връзка с външнополитическата стратегия на Русия по Източния въпрос в
една докладна записка до царя по повод резултатите от Берлинския конгрес.
Изяснявайки принципните насоки на своята политика по този въпрос през 60-те
и 70-те години, той изтъква следните интересни съображения: „Какви интереси
може да има Русия на Балканите? Нито един трезвомислещ човек не може да
мисли за завоюване на Османската империя. Подобно разширение би било не
усилване, а отслабване на Русия. Центърът на тежестта би се преместил от север
на юг, от руски в неруски области. По този начин господстващата руска народ-
ност ще загуби своята хегемония. Русия би се превърнала в нещо подобно на
Римска империя, която, разширявайки безмерно пределите си, пропада от вът-
решно разслабване. Ако Русия иска да си остане Русия, тя не може да иде на
Средиземно море. Също така нежелателно е и създаването на подвластни дър-
жави на Балканите. Васалните отношения са винаги несигурни. Те възбуждат у
подчинените народи негодувание, у съседите съперничество, а от господаря
изискват постоянно напрежение на силите, чието изразходване не съответства на
получените изгоди. Тези отношения може би са уместни в Азия, но не и в Европа.
Тук васалните отношения трябва да се заменят със свободно влияние чрез тър-
говски и политически договори. Към това именно може и трябва да се стреми
Русия в отношенията си с турските християни.“

„Балканите, продължава Горчаков, са законна сфера на руското влияние.
Тук са проливите — ключът към Черно море и Средиземно море. За Русия не е
безразлично у кого е ключа. Русия винаги се е стремяла на юг и е била принудена
да се бори с Турция. Тя естествено е търсила опора в турските християни, за да
отслаби врага и да създаде малки държави, които малко или много да бъдат под
нейно влияние. Не филантропическите цели, които служат само като предлог за
вмешателство, не идейното призвание, за което историята нищо не дава, а пре-
ките и законни политически интереси са карали руските царе да следват тази
политика.

А сега вече съвсем не е нужно Русия да се стреми към разрушаване на Тур-
ската империя и изгонването на турците от Европа би било не край, а начало на
Източния въпрос. Това е така, защото веднага биха възникнали безчислени зат-
руднения от недоразвитите враждуващи помежду си народи, а към тая вражда
би се притурило съперничеството между великите държави, желаещи да осигу-
рят влиянието си в този район. И тъй като интересите на Русия съвсем не се зак-
лючават в това — господството на Турция на Балканите да бъде заменено с това
на европейските държави, то за нея е по-изгодно запазването на Турция дотога-
ва, докогато по силата на естественото вътрешно развитие на подвластните на-
роди изнемощялото тяло на Османската империя ще се строполи и ще отстъпи
място на по-свеж елемент. Следователно, заключава Горчаков, сегашната поли-
тика на Русия в Източния въпрос трябва да бъде насочена не към ускореното му
решаване, а напротив — към спокойно изчакване на естествената развръзка на
нещата“ [117, с. 418].

Изобщо в своята политика по отношение на Османската империя и Източ-
ния въпрос през 60-те и 70-те години петербургското правителство, възглавявано от княз Горчаков, се придържа неотстъпно към следните няколко основни, принципни положения: 1. Да изчаква развоя на събитията, полагайки усилия за предотвратяването на остри катаклизми; 2. При възникването на конфликтни ситуации в Османската империя Русия да действа винаги съвместно със силите — гаранти на Парижкия мирен договор от 1856 г., или чрез т. нар. Европейски концерт, както се изразявал Горчаков; 3. Руската политика по Източния въпрос да се осъществява в европейски план, като се лавира между силите с оглед да се печелят съюзници, но едновременно с това Русия да запазва винаги свобода на действията си; 4. В случай на революционни брожения в Турция Русия да се придържа към запазване на статуквото и да действа за мирното уреждане на конфликтите изключително по дипломатически път; 5. В случай, че се наложи промяна на статуквото на Балканите по насилствен начин, т. е. чрез военна сила, Русия да действа на всяка цена само съвместно с останалите велики сили от Европейския концерт или със съюзните държави от Съюза на трите императори.

ИЗТОЧНИЯТ ВЪПРОС ПОД НАПОРА НА ГЕРМАНСКОТО ОБЕДИНЕНИЕ

В основните принципни положения, които определят отношението и действията на руското правителство по Източния въпрос, фигурира изискването руската политика да се осъществява в общоевропейски план, като се лавира между силите с оглед да се печелят съюзници, но едновременно с това Русия да запази свобода на действията си. С други думи, това означава, че в отношението и в действията си по Източния въпрос руското правителство трябва да изхожда от глобалните външнополитически интереси на Русия, като държи сметка и за другите невралгични, възлови проблеми в международните отношения, които имат жизненоважно, стратегическо значение за страната. През разглеждания период такъв проблем е т. нар. Германски въпрос — обединението на Германия и нейното утвърждаване като нова велика сила в Европа. По такъв начин отношението и действията на руското правителство по Източния въпрос неизбежно се пречупват през призмата на Германския проблем и до голяма степен зависят от него.

През 60-те години на XIX в. Прусия предприема активни действия за обединение на многобройните немски държави и херцогства под върховенството на Хохенцолернската династия. Главен стратег и изпълнител на тази амбициозна програма е известният немски държавник Ото фон Бисмарк. Пътят към осъществяването на германското единство минава през перипетиите на остри военни стълкновения последователно с Дания (1864), Австрия (1866) и Франция (1870—1871). В хода на тази мащабна военнополитическа офанзива Бисмарк прилага извънредно гъвкава и динамична тактика, изграждайки сложна плетеница от бързо изменящи се съюзни отношения и многоходови комбинации с различни държави, които имат за цел да осигурят успеха на съответната поредна военна кампания. В пъстрото разнообразие на неговите дипломатически маневри обаче се открояват и някои неизменни, постоянно действащи политически максими — това са отношенията му към Русия и респективно към Източния въпрос.

Източният въпрос съставлява важен компонент в цялостната външнополитическа стратегия на Бисмарк. Неговата концепция по Източния въпрос е изградена изцяло върху доктрината за политическата компенсация. Основните принципни положения в схващанията на Бисмарк се свеждат до следните два тезиса: 1. Прусия, респективно Германия, няма преки делови интереси в Османската империя. Това обстоятелство й дава редица преимущества от политическо ес-

тество спрямо другите заинтересовани държави. Източният въпрос може и трябва да служи единствено като средство за политически компенсации при регулиране отношенията на Прусия, т. е. на Германия, с другите Велики сили. Така Източният въпрос ще може най-рационално да се използва за делото на германското обединение и за утвърждаването на Германия като велика сила на континента; 2. Русия е най-важният външнополитически фактор с голямо значение в стратегията на Бисмарк по пътя към постигането на голямата цел. Благосклонното отношение на Русия спрямо германския проблем и необходимостта от руско съдействие обуславят заинтересоваността на Бисмарк към Източния въпрос. Отношението му към Русия е функционално свързано в пропорционална зависимост с отношението към Източния въпрос. Последният като средство за политическа компенсация придобива най-голяма стойност именно спрямо Русия.

Основните принципни положения в концепцията на Бисмарк по Източния въпрос недвусмислено показват, че според него Прусия — Германия в никаква степен не е заинтересована от запазване целостта на Османската империя и от статуквото на Балканите. Напротив, в плановете му султанската държава се явява като изкупителна жертва на пруско-германската хегемонистична политика в Европа. Същевременно Бисмарк вижда в националноосвободителните движения на Балканите своеобразен политически съюзник, който би могъл да бъде от полза за Прусия и Германия. Затова той проявява заинтересованост към проблемите на местните националноосвободителни движения, отнася се с известна благосклонност към тях и дори е готов понякога да им помага, когато те са му нужни в големите дипломатически акции [75, ч. 2].

По време на Кримската война (1853—1856), а и след нея до 1862 г. Прусия като една от Великите сили се включва в дипломатическите преговори и комбинации между Великите сили по Източния въпрос, но поради военнополитическата си слабост в момента проявява относителна пасивност. Под формата на неутралитет пруското правителство води колеблива политика. Прусия застава на страната на западния блок и действа като придатък на Англия и Австрия, защитавайки техните интереси в Източния въпрос, насочени към запазване на целостта на Османската империя, против Русия и против националноосвободителните стремления на балканските народи. През този период Бисмарк остро критикува берлинското правителство за неговата безлична политика във връзка с Източния въпрос и настойчиво препоръчва преориентация на пруската външна политика към курс на единодействие и сътрудничество с Русия.

След назначаването му за министър-председател през 1862 г. той се заема енергично с осъществяването на своята външнополитическа програма, в която на Източния въпрос е отредена първостепенна роля. Съгласно с тезата за политическите компенсации Бисмарк вижда в прогнилата Османска империя онази ценна „ориенталска валута", с която възнамерява щедро да заплаща на необходимите му съюзници в предстоящите дипломатически инициативи. Разбира се, той добре знае високата стойност на „ориенталската валута" в Петербург, поради което особено много се надява именно чрез нея да спечели руското благоволение за германската кауза.

По време на войната срещу Австрия през 1866 г. и непосредствено след нея до 1868 г. Балканите привличат твърде много вниманието на пруския министър-председател. Той живо се интересува от отново пламналите там националноосвободителни движения, използвайки ги като своеобразен резерв за пруската политика. От такъв характер е неговата активна намеса в унгарското национално движение и в събитията през 1866—1868 г. в Сърбия, Румъния, в Критското въстание и в българското националноосвободително движение. Целта на Бисмарк

е, мобилизирайки политическата енергия на балканските народи, да изгради единен фронт срещу Австрия, минирайки нейните позиции във фланг и тил.

Особено полезен за Бисмарк се оказва Източният въпрос в кампанията срещу Франция през 1870—1871 г. Именно чрез Източния въпрос, поощрявайки всячески руските домогвания за ревизия на Парижкия договор от 1856 г., той успява да привлече Русия на своя страна срещу Франция и по този начин обезпечава крайния успех на Прусия. През 1871 г. Бисмарк достига кулминацията в осъществяването на своя стратегически замисъл. Руско-пруският съюз се превръща в реалност. Този съюз помага на Прусия в борбата ѝ срещу Франция, а на Русия — да се избави от сковаващите клаузи на Парижкия договор. Така нерешеният до този момент Източен въпрос напълно оправдава надеждите на Бисмарк, че ще му помогне ефикасно да постигне заветната му цел — обединението на Германия.

Плодоносните резултати от руско-германското сътрудничество до 1871 г. чрез Източния въпрос дават основания на Бисмарк да се надява, че и занапред ще може да разчита на Русия, използвайки я като тилна опора и заслон, охраняващ Германия от враждебни коалиции в процеса на нейната консолидация като велика сила на континента.

А сега да видим каква е политиката на възглавяваното от Горчаков руско правителство по отношение на Германския въпрос. Принципите на Горчаковото становище по този въпрос се съдържат в програмните насоки на неговата външна политика, начертани в споменатия доклад до царя още през 1856 г. Както виждаме, в този доклад Горчаков определя като главна задача на руската външна политика „да не допускаме нарушаване на политическото равновесие в Европа, което би било в ущърб на нас". Що се отнася до Германия, тези думи означават, че Русия желае да запази статуквото на разпокъсаност и дуализма на Австрия и Прусия в тяхното постоянно съперничество за хегемония в немския свят. Изразявайки становището на своя шеф по този въпрос, руският посланик в Париж Будберг откровено заявява пред пруския си колега Фон дер Голтц, че що се отнася до германските княжества, „Русия ще се придържа твърдо към решенията на Лондонския договор от 1852 г., който регламентира статуквото на федерализма в Германия. Русия, казал Будберг, не ще допусне Кил да стане германско пристанище, а Балтийско море — немско езеро".

Когато Прусия започва през 60-те години на XIX в. войните за обединение на Германия, Горчаков проявява голяма доза резервираност и следи с тревога пруските успехи. Той многократно се изказва по това време в смисъл, че обединението на Германия около Прусия не е желателно за Русия, защото отслабва позициите ѝ в Балтийско море и ще предизвика опасно, неблагоприятно изменение в съотношението на силите на континента.

Това съвсем ясно изразено принципно негативно отношение на руския канцлер към делото на германското обединение и засилването на Прусия се пречупва обаче през призмата на други руски външнополитически интереси, свързани с Източния въпрос и с полския проблем. В тази връзка отрицателното отношение на Горчаков спрямо Прусия и обединението на Германия е подложено на компромиси и колебания. Както се видя, една от основните външнополитически задачи на руското правителство, които формулира Горчаков, е „по пътя на комбинациите... да постигнем изменение в системата от съюзи и равновесието на европейските сили, които са насочени срещу нас според договора от 1856 г.". Следователно в цялостната външнополитическа доктрина на руския канцлер се явява съществено противоречие. От една страна, той иска „запазване на статуквото и европейското равновесие на силите", когато се касае до германския въпрос, а в същото време се стреми към „изменение в системата от съюзи и равновесието

на европейските сили", що се отнася до Източния въпрос, за разрушаване на антируската Кримска коалиция и за превъзмогване ограниченията на Парижкия договор. Виждайки това противоречие на своята външнополитическа стратегия, Горчаков се старае да го преодолее, като поддържа постоянна дистанция между двата проблема — германския, от една страна, и Източния, от друга. Или, с други думи, той се надява да достигне руските минимални цели по Източния въпрос без участието и помощта на Прусия, което би избавило Русия от ангажименти по отношение на Берлин. По този начин руското правителство би имало възможност твърдо и последователно да осъществява политиката си за поддържане на федерализма в Германия.

Тази трудна външнополитическа цел Горчаков се надява да осъществи чрез Франция. Ориентирайки се към нея, Горчаков изхожда най-вече от следните две съображения: 1. Франция, както и Русия, в еднаква степен е заинтересована от запазването на статуквото в Германия; 2. Горчаков смята, че умерените руски искания по Източния въпрос след Кримската война, и по-специално новият курс на руската външна политика за запазване статуквото в Османската империя, ще смекчат руско-френските противоречия на Балканите и ще дадат възможност за сътрудничество с довчерашния съперник.

Ръководейки се от горните съображения и с оглед на руските външнополитически цели и интереси в Европа, през цялото време на своето управление Горчаков постоянно проявява явни предпочитания към Франция и упорито се стреми да осъществи добри отношения на сътрудничество с нея. Още веднага след края на Кримската война той започва серия от сондажни преговори с Наполеон III във връзка с Източния въпрос, който продължава да е актуален и през 60-те години. Чрез тези преговори Горчаков цели да спечели подкрепата на френското правителство за реализация на умерените руски искания по Източния въпрос, предлагайки съответни компенсации. Почти във всички свои указания и инструкции до руския посланик в Париж през това време той изразява становището на руското правителство по следния начин: Русия е готова да поддържа изцяло френската политика по всички жизненоважни за Франция международни въпроси, ако тя се отзове благосклонно към руските искания за отмяна на Парижкия мир. „Договорът от 1856 г., пише Горчаков, ни спъва преди всичко в два пункта: 1. По отношение възвръщането на Бесарабия към Русия и 2. По отношение ограничаването на нашите военноморски сили в Черно море, което накърнява нашите абсолютно суверенни права". Ето защо „Ние ще се отнасяме благосклонно само към държави, които търсят съгласие с нас при условие, че ще ни окажат поддръжка в делото за отмяната на тези два члена... Държавата, която ще ни поддържа в това направление, може да бъде уверена в най-активните наши симпатии" [89, с. 141].

Франция обаче се отнася твърде резервирано към Горчаковите намерения за сътрудничество. Спекулирайки с принудителното доброжелателно отношение на руския кабинет към Франция, Наполеон III се старае да извлече максимални изгоди с оглед на френските интереси, без да даде нещо в замяна. Той не се противопоставя открито и категорично на руските предложения, създавайки впечатление в Петербург за отзивчивост и добронамереност, поддържайки постоянни надежди за съдействие. В същото време Наполеон III провежда политика, която фактически с нищо не подкрепя руската дипломация в желаното от нея направление. По този повод в едно от посланията до руския посланик в Париж Горчаков с горчивина отбелязва: „Всеки път, когато френското правителство се нуждае с хитрост да спечели нашето благоразположение към замислите на своята европейска политика, то заслепява очите ни с миражи за съгласие с нас по

Източния въпрос, за да злоупотреби с нашето добро желание и да ни компрометира пред Англия и Турция" [89, с. 151].

Отсъствието на отзивчивост в Париж към руското желание за сближение и сътрудничество в духа на руските интереси по Източния въпрос, принуждава Горчаков да тръгне по пътя на компромисите, що се отнася до неговата позиция спрямо германския проблем. Под натиска на влиятелни среди начело с царя руското правителство започва да залага на Прусия. „Колкото повече изучавам политическите обстоятелства в Европа, пише Горчаков до руския посланик в Берлин през 1866 г., толкова повече се убеждавам, че сериозно и тясно сближение с Прусия е най-добрата комбинация, ако не и единствената" [89, с. 154].

Преценявайки собствената си политика по този въпрос, по-късно Горчаков пише: „Съюзът между Русия и Прусия е плод на вековната перманентна политическа грешка на Франция. Именно тези грешки на Франция създадоха силната Германска империя на Вилхелм I... Русия винаги е поддържала федерализма в Германия върху основата на равновесието между Прусия и Австрия и независимостта на малките държави. Само такава организация, осигуряваща на Германия сили за отбрана, но недостатъчни за нападение, може да бъде изцяло в интерес на Русия, на мира и европейското равновесие. Ето защо в 1848 г. Николай I въпреки тесните връзки и династическото родство на двата двора решително се противопоставя на пруския крал да стане германски император. Наполеон III обаче направи няколко грешки, с които подкопа тази система, издържала изпитанията на вековете. Той ни застави да се примирим с новите обстоятелства, противни на нашата традиционна политика... Постоянната враждебност на Франция срещу нас ни застави да преразгледаме нашата традиционна политика и да си зададем въпроса: Полезна ли е за нас германската разпокъсаност? Тя не ни помага нито в 1812 г., нито в 1853—1856 г., нито в 1863 г. Германия бе слаба и не ни прикриваше от агресивните действия на Запада. Пътят срещу нас винаги беше открит... В 1866 г. Русия отново направи опит да запази федеративното устройство в Германия съгласно с договорите от 1815 г. Англия и Франция обаче се противопоставиха. Така възникна Германската империя. Това стана, защото след 1866 г. Франция тръгна към сближение с Австрия, което за нас беше най-опасната развръзка. Сближението между Франция и Австрия означаваше, че ако Прусия не устои пред съединените усилия на тези две държави, ние да се изправим пред една друга Германия, начело този път с Австрия в съюз с католическата и полскофилска Франция, т. е. политическа комбинация, която е най-неблагоприятна за нашата безопасност и нашите интереси.

Тези именно съображения определиха нашата позиция през Френско-пруската война от 1870 г., която в голяма степен допринесе за политическите и военните успехи на Прусия. Ние бяхме принудени да понесем последствията на една грешка, не наша, и да извлечем от нея максимални изгоди" [115, 425—427].

И така, както виждаме, руското правителство начело с Горчаков е било принудено от обстоятелствата през 60-те години да отстъпи от своята стратегическа формула за поддържане на федерализма в Германия. След като Франция не оправдава очакванията за подкрепа по Източния въпрос, въпреки всички резерви и колебания в края на краищата Горчаков се принуждава да тръгне с неохота по пътя на компромисите спрямо хегемонистичните стремежи на Прусия, очаквайки в нейно лице да намери съюзник за преодоляване ограниченията на Парижкия договор. Като подпомага военната кампания на Прусия и се примирява с германското обединение, Русия наистина успява да осъществи своите минимални цели в Източния въпрос. С активната поддръжка на Прусия руското правителство денонсира ограничителните клаузи на Парижкия договор, разрушава

Кримската антируска коалиция и превъзмогва своята външнополитическа изолация.

След Френско-пруската война от 1871 г., реализирало вече тогавашните си политически цели по Източния въпрос, руското правителство в лицето на Горчаков се стреми да коригира, колкото е възможно, допуснатите принудителни грешки във връзка с германското обединение под върховенството на Прусия. Като се придържа към формулата за запазване на статуквото в Османската империя и на Балканите и след като преценява, че Русия не се нуждае повече от германското съдействие в тази насока, Горчаков насочва основното си внимание към проблемите в Европа за запазване на т. нар. равновесие на силите. Веднъж допуснала създаването на Германската империя, Русия според Горчаков трябвало да действа за ограничаване прекомерното ѝ засилване. С оглед на тази задача руският канцлер отново залага надежди на Франция, заставайки на нейна страна в новия френско-германски конфликт през 70-те години. Зад парадния външен блясък на руско-германското сближение и приятелство руското правителство активно подпомага Франция, предпазвайки я от нов разгром. В отговор на едно послание на френския министър-председател Тиер през 1872 г. Горчаков между другото пише: „На Европа сега е нужно една силна и мъдра Франция. Тя трябва да е силна, за да запази равновесието на силите, а мъдра, за да възвърне доверието на силите към нея. Само така Франция ще заеме подобаващото ѝ място между великите сили на континента“ [13, с. 110].

В годишния отчет на правителството за 1873 г. до царя Горчаков отбелязва: „Френско-германският конфликт е много опасен. Ние няма да се месим в него, но трябва да упражним въздържащо въздействие в Берлин в полза на Франция“. По друг повод Горчаков пише: „Бисмарк се старае да ни привлече за враждебната си политика срещу Франция, но ние няма да позволим да ни отдалечат от нашите цели.“ В един секретен доклад на френския посланик в Петербург до своето правителство от 1874 г. се казва: „Поведението на Бисмарк срещу нас не се харесва тук и остро го осъждат... Горчаков заяви, че Русия няма да допусне нова война на Германия срещу Франция“ [13, с. 167].

Съвсем основателно Ю. Борисов заключава, че дипломатическата помощ, оказана от руското правителство на Франция през време на френско-германския конфликт от 70-те години, е тази преграда, която осуетява агресивните замисли на Бисмарк. Създаденият от Бисмарк Съюз на тримата императори, насочен срещу Франция, до голяма степен загубва своята антифренска насоченост благодарение именно на Горчаков. Руската дипломация осуетява германската въоръжена кампания срещу Франция през 1874 и 1875 г., когато напрежението между Берлин и Париж достига своята кулминация. Мирният демарш на Горчаков в Берлин през май 1875 г. спасява Франция от нова катастрофа [13, с. 156, 174, 230].

Ако съпоставим принципните насоки, цели и намерения във външнополитическата стратегия на Бисмарк, от една страна, и на Горчаков, от друга, веднага забелязваме дълбокото противоречие между тях, което достига дори до пълна противоположност. В концепцията на Бисмарк Русия е онзи най-важен и първостепенен политически фактор, необходим за обединяването на Германия и за нейното консолидиране като велика сила на континента. Като възлага подобни надежди на Русия, същевременно обезателно предполага, че тя ще има плътен ангажимент към Източния въпрос, което ще му разкрие богати възможности и перспективи за политически компенсации.

Външнополитическата картина на Горчаков обаче е точно в обратната посока. Както видяхме, изхождайки от принципа за запазване на политическото равновесие на силите в Европа, той се обявява против германското обединение

и против прекомерното засилване на Германия. Същевременно и във връзка с това Горчаков свежда до минимум руските искания по Източния въпрос, възприемайки курс на пасивно изчакване хода на събитията, придържайки се към тезата не за промяна, а само за подобряване на статуквото в Османската империя. При това Горчаков смята, че Русия трябва да действа по Източния въпрос изключително в кръга на дипломатическите възможности и само заедно с всички заинтересовани държави от т. нар. Европейски концерт на силите. Съвсем очевидно е, че Горчаковата умереност и предпазливост по Източния въпрос през разглеждания период са функционално свързани и пряко зависими от Германския проблем.

Налице е, както се вижда, явно разминаване в целите и интересите на двете външнополитически концепции. Единственото съвпадение между тях е по въпроса за анулиране ограниченията, произтичащи от Парижкия мирен договор. Само в този пункт схващанията на Бисмарк и Горчаков се доближават, макар и от различни, дори диаметрално противоположни гледища. И двамата държавници умело и най-рационално се възползват от това сходство. И на тази основа се осъществяват руско-пруското взаимодействие и сътрудничество до 1871 г.

И така в лицето на канцлера Горчаков и неговите външнополитически схващания Бисмарк среща сериозно препятствие за осъществяването на своята политика. Конфликтът между Прусия и Русия през този период следователно се свежда до конфликт между Бисмарк и княз Горчаков. Този конфликт почива на дълбока принципна основа. На Бисмарк му е нужна Русия, но такава Русия, която ще бъде благоразположена към Прусия и Германия, а едновременно с това — винаги погълната от грижите си в Източния въпрос.

Още твърде рано Бисмарк разбира, че в лицето на княз Горчаков ще срещне сериозни затруднения в реализацията на своите планове. Пребивавайки в Петербург през 1859—1862 г. като пруски посланик в Русия, той има възможност надълго и широко да разговаря с Горчаков по редица политически въпроси. Очевидно още тогава Бисмарк забелязва, че руският министър застъпва коренно противоположно мнение. По този повод в спомените си Бисмарк отбелязва, че в своите разговори и дискусии с Горчаков по онова време в Петербург той констатира ясно неговото скептично отношение към идеята за обединение на Германия около Прусия. Според Горчаков създаването на силна Прусия е нецелесъобразно с оглед на руските интереси. „Неговото, т. е. на Горчаков, недоброжелателно отношение към нас бе толкова силно, че не можеше да види дори истинските интереси на Русия. Той не искаше от нас никакви услуги и съдействие“ [10, т. 2, с. 99].

Когато през 1862 г. става министър-председател на Прусия и се заема с осъществяването на своите планове, Бисмарк се стреми да поддържа добри отношения с руския си колега, надявайки се чрез всевъзможни политически услуги, оказвани на Русия, да предизвика промяна в неговата политическа стратегия. Бисмарк забелязва някои съществени моменти в доктрината на Горчаков, които му дават основания да се надява, че ще успее да намери общ език с него. Така например от беседите си с Горчаков по-рано той се убеждава, че руският министър отдава голямо значение на две неща: 1. Русия да се избави от ограниченията на Парижкия мир; 2. Да стабилизира руската власт в Полша. Това, както правилно схванал Бисмарк, били най-чувствителните и болезнени точки в доктрината на Горчаков. Напипал веднъж неговата ахилесова пета, пруският министър-председател съсредоточава в тази насока цялото си дипломатическо усърдие, успявайки наистина, макар и временно, да отклони Горчаков от неговия външнополитически курс през 60-те години. Така той успява в значителна степен да коригира и

пренасочи руската външнополитическа ориентация и вместо към желаното от Горчаков сближение с Франция да го накара да потърси сътрудничеството на Прусия. На тази основа именно през 60-те години се забелязва известно смекчаване на конфликта между Горчаков и Бисмарк. У пруския канцлер проблясва надеждата, че ще успее да преобрази Горчаковата външнополитическа стратегия изцяло в своя полза.

Затишието в антагонизма между Бисмарк и Горчаков обаче приключва през 1871 г. След като Русия се освобождава от ограниченията на Парижкия договор и след като разгромена Франция не застрашава повече руските интереси в Полша, за Горчаков не съществуват никакви пречки да отстоява твърдо своя външнополитически курс в съгласие с политическата си стратегия, начертана още през 1856 г. Пруското съдействие вече не му е необходимо. Като избягва всякакви ангажименти към Берлин, Горчаков започва да действа в духа на старите си стратегически предначертания, като провежда политика, целеща запазване на политическото равновесие на силите в Европа. На практика това означава да бъде ограничавана нарастващата германска политическа мощ чрез оказване на съдействие на Франция.

Следователно Бисмарк изпуска от ръцете си през 70-те години онези най-важни политически козове и повече не е в състояние така ефикасно да упражнява желаното въздействие върху политическите решения и действия на петербургския кабинет начело с Горчаков. Още веднага след Франкфуртския мир през 1871 г. отношенията между Бисмарк и Горчаков започват бързо да се изострят. Руският канцлер се превръща в непреодолима бариера за Бисмарковите агресивни намерения спрямо Франция, а също и за усилията му с оглед на това да спечели руското съюзничество. Конфликтът между тях достига върхната си точка през май 1875 г., когато Горчаков попречва на Германия да нападне Франция. За всички свои неуспехи във френско-германския конфликт през 1872—1875 г. Бисмарк обвинява Англия и лично Горчаков. Силно раздразнен от действията на руския си колега, Бисмарк предприема широка дипломатическа кампания чрез задкулисни маневри и всевъзможни комбинации, за да дискредитира неговата външна политика в очите на царя и да предизвика замяната му в руското правителство с друг по-подходящ за него държавник. Ако внимателно вникнем във всички антируски прояви, действия и изказвания на Бисмарк през разглеждания период, ние неизбежно ще забележим, че те целят в крайна сметка само едно — отстраняването на Горчаков от правителството. Още навремето мнозина видни политически наблюдатели забелязват, че антируските прояви на Бисмарк са всъщност не против Русия, а само срещу Горчаков. В едно писмо по този повод до Фр. Енгелс К. Маркс, който следи развитието на руско-германските отношения, пише: „Най-отличителното у Бисмарк е начинът, по който възниква неговият антагонизъм към Русия. Той просто иска само да свали Горчаков и да го замени с Шувалов“ [86, с. 87].

В своята кампания против Горчаков Бисмарк търси опорни точки в руските управляващи среди. С оглед на това той се насочва преди всичко към император Александър II. Обработката на царя в духа на Бисмарковите идеи за руско-пруски съюз започва още в годините, когато Бисмарк е посланик в Петербург. В мемоарите си той съобщава, че водил дълги, откровени разговори с Александър II по време на техните многобройни съвместни ловни разходки. В тях чертае една оптимистична и съблазнителна перспектива пред руско-пруското сближение и сътрудничество, което би разкрило пред Русия богати възможности да се избави от Кримската коалиция и от Парижкия диктат — съкровена мечта на царя по онова време. „По времето на Кримската война, пише Бисмарк, аз оказах влияние... в благоприятен за Русия смисъл. Това ми спечели симпатиите на Александър II и неговото доверие към мен особено се задълбочи, когато бях посланик в Петербург. Това доверие нарасна впоследствие благодарение на роднинските връзки на царя с пруския крал Вилхелм I, а също в резултат на подкрепата, която му оказахме срещу Полското въстание през 1863 г.“ [10, т. 2, с. 52].

Поддавайки се на Бисмарковите внушения и почувствал осезателната пруска подкрепа през 1863 г. в Полша, Александър II скоро се превръща в един от най-възторжените привърженици на идеята за руско-пруски съюз. Показателно в това отношение е посланието му до неговия чичо — пруския крал Вилхелм I, в което предлага подписването на официален съюзен договор, т. е. да се разшири смисълът на току-що сключената Алвенслебенска конвенция през февруари 1863 г.

Както в документите, така и в литературата съществуват многобройни указания за благосклонното отношение на Александър II към Прусия, към нейните усилия за обединение на Германия, към идеята за руско-германско сближение и сътрудничество. Тези свои лични политически настроения и предпочитания обаче царят не успял да наложи във външнополитическата стратегия на руското правителство. Колкото и да е странно, въпреки своите политически предпочитания Александър II почти изцяло предоставя ръководството и ориентацията на руската външна политика в ръцете на княз Горчаков, ползващ се с репутацията на най-голям дипломат за времето си. Само от време на време царят успявал да наложи своето мнение в решаването на някои външнополитически проблеми.

Изобщо в лицето на цар Александър II Бисмарк намира един приятел на Прусия и Германия, един потенциален съюзник за политическите си планове и намерения. Същевременно обаче той си е давал ясна сметка за неблагоприятното влияние, което упражнявал върху него канцлерът Горчаков. „Доверието и симпатиите на Александър II към нас, отбелязва Бисмарк в мемоарите си, бе системно подкопавано от Горчаков и неговите идейни привърженици.“ Ето защо Бисмарк така упорито се старае да дискредитира Горчаков и неговата външна политика пред царя.

Друга опорна фигура на Бисмарк сред руските влиятелни политически кръгове е П. А. Шувалов. Както вече споменахме, Шувалов е един от радетелите на руско-пруското, а по-сетне на руско-германското сътрудничество. Той активно се противопоставя на външнополитическата стратегическа концепция на своя шеф и застъпва становището на безрезервна ориентация на Русия към Германия. Според него само чрез германското съдействие Русия би могла успешно да се противопостави срещу блока на западните държави и да постигне своите външнополитически цели в жизненоважния за нея Източен въпрос. Особено добре се виждат схващанията на Шувалов и неговата роля в тази насока от кореспонденцията между Бисмарк и германския посланик в Петербург Ройс. През 1875 г. например Ройс влиза във връзка с Шувалов по нареждане на Бисмарк и търси неговата подкрепа за въздействие върху царя в духа на германската политика. „Необходимо е, пише Бисмарк в една строго поверителна инструкция до Ройс през април 1875 г., Германия и Русия да вървят ръка за ръка. Но има сили и хора в Петербург с влияние в двореца и печата, които се стараят да ме очернят в очите на Александър II и да разрушат доверието между нашите страни. Шувалов обаче е наш приятел. На него може да разчитате“ [75, с. 96].

В отговор на Бисмарковата инструкция по този повод Ройс докладва на шефа си под най-голям секрет следното: „Шувалов обеща да направи всичко възможно за благото на добрите връзки между Русия и Германия. Той вече е говорил на царя, уверявайки го, че Вие и кайзерът сте най-верните приятели на Русия... Шувалов смята, че царят не се е повлиял от антигерманските настроения

около него. Горчаков не се осмелява да говори пред царя открито срещу Германия... Аз помолих Шувалов да направи всичко възможно, така че в чужбина да не останат с впечатление, че между нас нещата не са в ред... Имах нов разговор с Шувалов. Той наистина е наш верен приятел и постъпва така не само от симпатии към нас, а просто защото е убеден в изгодата и за двете страни от нашето сътрудничество“ [75, с. 96].

Шувалов е чест и желан гост на германския канцлер в Берлин, където двамата водят дълги конфиденциални разговори на четири очи, обсъждайки редица въпроси. При едно от тези посещения през 1875 г. те обсъждат дори конкретно въпроса за замяната на Горчаков като ръководител на руското правителство с Шувалов.

В борбата против руския канцлер Бисмарк търси опора дори в лицето на генерал Н. П. Игнатиев — посланик на Русия в Цариград, един от видните привърженици на славянофилските опозиционни политически групировки, известен с откритите си антипатии към германизма. Бисмарк намира с него общ език, като се възползва от обстоятелството, че генералът е непримирим противник на Горчаковата външнополитическа доктрина. Върху тази основа между германския канцлер и Игнатиев се създават допирни точки. Онова, което Бисмарк най-много харесва у Игнатиев, е неговата позиция за активна руска настъпателна политика по Източния въпрос. Затова не е случайно, че когато през февруари 1877 г. Игнатиев пристига в Берлин във връзка с мисията му за съгласуване на т. нар. Лондонски протокол, той намира бляскав прием от страна на германския канцлер. Бисмарк не пропуска случая в разговорите отново да изрази своето раздразнение от политиката на княз Горчаков. В спомените си Игнатиев отбелязва, че любезният му домакин с явна неприязън по адрес на Горчаков заявява: „Докато руското правителство си запазва правото на избор между Франция и Германия в полза на Франция, то не може да разчита на активна германска подкрепа по Източния въпрос.“

Политическият конфликт между Бисмарк и Горчаков е пряко свързан с Източния въпрос. В стремежа си да привлече Русия на своя страна във френско-германския конфликт Бисмарк многократно предлага на руското правителство пълно съдействие по Източния въпрос.

Съгласно своите схващания обаче, избягвайки всякакъв ангажимент към Германия, Горчаков остава хладен към съблазнителните германски оферти за подкрепа. Той неизменно отговаря: Русия няма никакви претенции към Османската империя. По този начин Горчаков фактически лишава Бисмарк от възможността да употреби Източния въпрос като средство за политическа компенсация. Именно това противодействие от страна на руския канцлер заставя Бисмарк да коригира в значителна степен своето схващане. Около средата на 70-те години на XIX в. от средство за политическа компенсация Източният въпрос за Бисмарк се превръща в средство за упражняване на политически натиск върху петербургското правителство.

Временното относително затишие на революционните националноосвободителни движения в Османската империя през първата половина на 70-те години предизвиква съответно заглъхване на Източния въпрос. През това време вниманието на европейската дипломация е приковано към бреговете на Рейн. Френско-германският конфликт е главният център на напрежението в международните отношения. Това обстоятелство дава големи предимства на руския канцлер Горчаков и обратно — създава големи грижи и неприятности за Бисмарк. Ето защо германският канцлер най-много от всички държавници в Европа желае и очаква с нетърпение ново възпламеняване на балканската политическа криза.

Чрез активизирането на Източния въпрос той се надява да отклони вниманието на Великите сили от Запада към Югоизтока, а същевременно да пречупи упоритата съпротива на руското правителство срещу неговите планове и действия в Европа. Съвсем основателно Маркс по този повод отбелязва в споменатото писмо до Енгелс: „Тъмната точка на Изток му служи добре. Той отново става необходим“. Дешифрирана, тази мисъл на Маркс означава: черните облаци над Балканите са необходими и полезни за Бисмарк. Чрез тях той отново се надява да стане необходим на Русия. Оттук можем логично да изведем и третия основен принцип в схващанията на Бисмарк по Източния въпрос. Той се изразява в следното: в Източния въпрос да се поддържа на всяка цена постоянно напрежение. Огънят на Балканите да се раздухва изкуствено и целенасочено колкото е възможно повече, за да може Германия да си грее ръцете на него.

Впрочем това принципно схващане е заложено по същество още в изходната теза на Бисмарковата външнополитическа стратегия, в която въпросът за политическите компенсации заема първостепенно място. Следователно дотолкова, доколкото Източният въпрос служи като политическа компенсация, той трябва постоянно да присъства като фактор в международните отношения. Но неговата роля още повече нараства. Изостряното на Източния въпрос като невралгичен пункт в европейската политика се превръща в отлично оръдие на Бисмарк за оказване на натиск върху руското правителство в желаното направление.

В подкрепа на горната констатация биха могли да се посочат множество факти и примери. Не може обаче да не се припомни тук едно от магистралните изказвания на Бисмарк, което най-добре илюстрира неговото принципно схващане по този въпрос. В една строго конфиденциална инструкция до държавния секретар Бисмарк дава следните указания за принципната позиция на германската дипломация по Източния въпрос: „Ние бихме постигнали блестящ триумф в нашето държавническо изкуство, ако съумеем да държим ориенталската язва вечно открита. Само по този начин ще избегнем всяко споразумение на Великите сили зад гърба ни и ще обезпечим собственото си спокойствие.“

Изобщо имаме всички основания да твърдим, че през разглеждания период Германският проблем оказва твърде силно отражение върху Източния въпрос. Той привнася много нови, съществени нюанси в него и динамизира по-нататъшната развръзка на събитията. Оттук нататък присъствието на Прусия, а по-сетне на Германия в дипломатическите перипетии по Източния въпрос непрестанно започва да нараства. Хегемонистичната пруско-германска политика в Европа създава обективни предпоставки за растящо напрежение и политически експлозии в Ориента.

ВТОРА ГЛАВА

НАЧАЛО НА НОВА КРИЗА В ОСМАНСКАТА ИМПЕРИЯ

Десетилетието до 1875 г. е наситено с драматични конфликти. Европейският континент буквално е натежал от наболели проблеми: германския въпрос, румънската криза, черноморския конфликт, сръбския въпрос, люксембургския въпрос, испанския въпрос, революционните брожения в Италия, на Балканите, в Унгария, Чехия, Полша и т. н. — изобщо цяло заплетено кълбо от противоречия и сблъсъци на различни интереси. Европейската дипломация работи на високи обороти с най-голямо напрежение. Три войни разтърсват континента. Всяка от страните е погълната от куп грижи, всяка страна търси съюзници за решаването на своите проблеми. Това е време на преориентация, време на политическо прегрупиране на силите и динамична кристализация на нови съюзни отношения. На този фон Източният въпрос присъства на международната арена чрез отделни свои компоненти, но силно преплетен с другите злободневни въпроси на деня, поради което Великите сили се отнасят към него твърде разсеяно в рамките на общия комплекс от европейски проблеми. Макар в латентно състояние обаче, Източният въпрос фигурира неотменно през тези години в дневния ред на дипломатическите преговори и неусетно съзрява, за да се превърне отново в централен проблем. Особено силно въздействие в това отношение оказва агресивната пруско-германска политика в Централна Европа, която рязко динамизира международните отношения, създавайки обективни условия за политически взрив на Балканите.

Победоносните войни на Прусия срещу Австрия и Франция фактически разрушават кримската система на западните държави. Това дава възможност на Русия да се избави от ограниченията на Парижкия трактат, в резултат на което възстановява позициите си в международните отношения, в това число и по отношение на Източния въпрос. Същевременно в хода на военните кампании Бисмарковата дипломация успява да ангажира националноосвободителните движения в Югоизточна Европа, експлоатирайки най-рационално тяхната политическа енергия с оглед осигуряването на поредната военна акция.

По такъв начин пруско-германската политическа офанзива в Централна Европа не само косвено, но и пряко стимулира Източния въпрос. Това става, от една страна, чрез дестабилизацията на европейската политическа конюнктура, която открива простор за съживяване на руската активност в Ориента, давайки й нови импулси, а от друга — чрез насърчаване на националноосвободителните стремления в страните от Долния Дунав и Балканите.

В такава обстановка на 19 юни 1875 г. започва въстанието в Херцеговина, което един месец по-късно обхваща и Босна. То възбужда всеобщ ентусиазъм в Сърбия и Черна гора, които незабавно пристъпват към военна подготовка, за да се притекат на помощ на своите сънародници. Войнствените настроения на Сърбия и Черна гора се подсилват още повече от моралната и материалната подкрепа на австро-унгарската Военна партия начело с император Франц Йосиф, която дори не крие отколешните си коварни замисли в суматохата да присъедини въпросните султански владения към Хабсбургската монархия. В същото време берлинският кабинет задкулисно, по различни начини бързо присъединява усилията

си за всемирно задълбочаване на така желаната ориенталска криза. Впрочем очакванията на Бисмарк не били напразни. Въстанието в Херцеговина и Босна от лятото на 1875 г. наистина поставя началото на поредната криза в Източния въпрос, който мигновено става централен проблем в европейските международни отношения. Новото огнище на конфликт веднага пренасочва вниманието на великите сили от брегoвете на Рейн към Балканите.

УСИЛИЯТА НА РУСКАТА ДИПЛОМАЦИЯ ЗА МИРНО УРЕЖДАНЕ НА КОНФЛИКТА

Руското правителство посреща с голяма тревога известието за въстанието в Херцеговина и Босна. То се опасява, и то не без основание, че балканският конфликт неизбежно ще доведе до ново изостряне на Източния въпрос, което означавало влошаване на отношенията между традиционните съперници Русия и Австро-Унгария. Ето защо руското правителство, изхождайки от своите интереси, преценява събитията на Балканите като крайно нежелателни и много опасни. Същевременно положението още повече се утежнява, като се има предвид, че от друга страна, руските интереси налагат да се окаже подкрепа на въстаниците, защото в противен случай Русия рискува да загуби своята репутация на защитник и покровител на балканските народи, а с това да разруши влиянието си в този район. Евентуална пасивност от руска страна по отношение на избухналия конфликт би означавало на практика да се отстъпи инициативата на Австро-Унгария сама да се разпорежда с балканските проблеми и да поеме ролята на покровител спрямо местните народи. Подобно стечение на нещата било в същата степен нежелателно. При това положение, притиснато от обстоятелствата, руското правителство решава да предприеме активни дипломатически действия за бързо уреждане на конфликта по мирен начин, и то така, че, от една страна, да бъдат удовлетворени въстаниците, а от друга — Русия да не разваля отношенията си със своя съперник — Австро-Унгария. Подобно решаване на въпроса съответствало на съществуващата от по-рано уговорка с виенския кабинет, а същевременно било в духа на принципите, залегнали в Съюза на трите императори. От само себе си се разбира, че възприетата от руското правителство тактика за действие съдържала елементите на едно вътрешно противоречие. Сътрудничеството и единодействието с Австро-Унгария всъщност трябвало да притъпи или да замаскира противоречията между двата съперника за влияние на Балканския полуостров. И за двете страни смисълът на сътрудничеството се заключавал в това, да не се позволи на съперника да действа самостоятелно и да получи надмощие.

Тактическият замисъл на руското правителство предвиждал да се мобилизират усилията на шестте европейски Велики сили от т. нар. Европейски концерт или поне на страните от Съюза на трите императори за съвместен натиск върху Високата порта за отстъпки и реформи в Османската империя с оглед подобряване положението на подвластните християнски народи и тяхното омиротворяване. Горчаков отдавал по-голямо предпочитание на варианта за съвместно действие с държавите от Европейския концерт, а царят залагал надежди главно на Съюза на трите императори.

Още през лятото на 1875 г. руското правителство предлага на Германия и Австро-Унгария да се създаде Център на съглашението във Виена с участието на силите от Съюза на трите императори, който да набележи средства и начини за бързо прекратяване на безредиците в Турция и за възстановяване на мира. „Става дума не да се бъркаме във вътрешните работи на Турция, а да въздейст-

ваме на двете страни, т. е. да подтикнем въстаналите към покорство, а турците към милосърдие и справедливи преобразования“ [96, т. 1, 43]. Така Жомини обяснява целта на руското предложение. В инструкция до Новиков във Виена Горчаков добавя: „Императорът не желае по Източния въпрос да се отделя от своите съюзници Германия и Австро-Унгария.“ В този смисъл е инструкцията до руските дипломатически представители в Цариград и на Балканите. „Царят е далеч от мисълта, пише Жомини на Нелидов, да предизвиква криза в Изтока, а, обратно, той прави всичко възможно за всеобщо омиротворяване на Турция и Европа . . . Главното сега е на всяка цена да се продемонстрира единството на трите държави от Съюза на тримата императори.“ На Игнатиев и другите дипломати се нарежда да вървят ръка за ръка с колегите си от Виена и Берлин [96, т. 1, с. 35].

Позицията на Австро-Унгария спрямо въстанието в Босна и Херцеговина била сложна и противоречива. Вече стана дума, че определени политически кръгове във Виена от т. нар. Военна партия начело с Франц Йосиф съдействали за избухване на въстанието, а след това активно го подпомагали. Техните действия в тази насока целели в крайна сметка анексията на въпросните турски провинции към Австро-Унгария. Всичко това обаче се вършело задкулисно, без да се провъзгласява за официална политика на австро-унгарското правителство. За пред външния свят оставала меродавна и в сила политическата линия на въздържание от вмешателство във вътрешните работи на Османската империя.

Шефът на австро-унгарския кабинет граф Андраши по принцип не споделя схващанията и намеренията на хората от военната камарила за присъединяване на нови славянски земи към дуалистичната държава. Така че, отстоявайки официалния правителствен курс, той фактически действал в духа на своите убеждения и в този смисъл оставал лоялен към споразумението с Русия. Този курс обаче трябвало да намери конкретен израз в отношението на виенското правителство към въстанието в Босна и Херцеговина. Точно тук австро-унгарският министър се натъкнал на известни трудности поради противодействието на Военната партия и на Франц Йосиф.

Според Андраши Турция е безопасен съсед на дуалистичната монархия и в интерес на последната било този съсед да се запази колкото е възможно по-дълго време. Но това зависи главно от способността на Високата порта да потуши по-бързо въстанието или в краен случай чрез реформи да заздрави своята власт в балканските провинции. Андраши отдава своите предпочитания към първия вариант, т. е. Турция бързо да потуши въстанието и да се ликвидира конфликтът. Затова, когато избухнало въстанието, той заявил, че гледа на него като на чисто вътрешна работа на Турция и не смята да пречи на насилственото му смазване. Подобна позиция обаче не удовлетворява Военната партия и императора, а още по-малко техния вдъхновител княз Бисмарк. Виенското държавно ръководство възприема една компромисна позиция: Австро-Унгария да се намеси по дипломатически начин в конфликта с оглед реформирането на въстаналите области.

Само че Андраши и Военната партия влагат различен смисъл в действията за реформиране на Турция. Военната партия разчита, че по този начин положението още повече ще се усложни и ще се създадат благоприятни условия за анексия, а Андраши вижда в реформите само средство за действително омиротворяване на съседната империя. Принуден да се съгласи с политиката за реформиране на Турция обаче, Андраши се опасява, че Русия също ще насочи усилията си в това направление и поради по-голямото си влияние в този район ще придобие явно надмощие. Особено го тревожат солидните позиции на Русия в Сърбия и Черна гора, чрез които имало опасност тя още повече да разшири влиянието си във въстаналите области. Андраши по никакъв начин не можел да допусне евен-

туалното присъединяване на Босна и Херцеговина към Сърбия и Черна гора, към което открито се стремели в Белград и Цетине. Изобщо според него било абсолютно недопустимо в съседство на Австро-Унгария да се създаде голяма славянска държава под руско влияние. Поради тази причина в началото на Източната криза през 1875 г. Андраши смята, че ще бъде по-целесъобразно, ако австро-унгарската дипломатическа намеса за реформиране и омиротворяване на Турция се води в тясно сътрудничество и в съюз с Германия против Русия [75, с. 289]. Бисмарк решително възразява срещу подобна комбинация. При това положение австро-унгарското правителство е принудено да приеме руското предложение за съвместни действия.

И така по едно и също време както руското, така и австро-унгарското правителство са заставени от самите обстоятелства да действат заедно по Източния въпрос в рамките на Съюза на тримата императори, изхождайки съответно от своите диаметрално противоположни интереси. Горчаков и Андраши заявяват, че ще насочат своите усилия за мирно уреждане на конфликта чрез дипломатически преговори, целещи реформирането на Турция за подобряване положението на местните християнски народи. Това е официалното становище на двете правителства. Същевременно обаче както в Русия, така и в Австро-Унгария съществуват влиятелни политически групировки, които действат против мирното уреждане на конфликта. Военната партия във Виена продължава да оказва тайно съдействие на въстаниците, а от своя страна руската славянофилска партия също по неофициален път започва да подпомага дейно въстаниците. Така че официалната правителствена политическа линия на Петербург и Виена по отношение на Източната криза е обременена още от самото начало от силни противодействащи фактори.

Горчаков смята, че действайки заедно с Австро-Унгария, Русия ще успее без риск от война да постигне известни облекчения за подвластните на Турция балкански народи, а по този начин ще укрепи своя престиж сред тях. От друга страна, Андраши, макар по принцип да бил срещу въстаниците, склонил все пак да предприеме някакви действия в тяхна полза, надявайки се по този начин да предотврати вмешателството на Сърбия и засилването на руското влияние на Балканите. Разликата в действията на двамата правителствени лидери се свежда фактически до степента на отстъпките, които Високата порта трябвало да направи в полза на въстаниците. В това отношение Андраши предвижда съвсем незначителни неща, а Горчаков, естествено, се стреми към колкото се може по-големи придобивки за балканските народи.

Съвместните действия за уреждането на конфликта започват с това, че Австро-Унгария, Русия и Германия със съгласието на другите Велики сили предлагат на Високата порта да се създаде специална международна комисия, която да поеме ролята на посредник за преговори между въстаниците и турското правителство. Комисията трябвало да подтикне и двете страни към по-голяма отстъпчивост за бързото мирно решаване на конфликта. Активна роля в учредената комисия играят консулът на Германия в Рагуза барон Фрайхер фон Лихтенберг и австро-унгарският губернатор на Далмация барон Фрайхер фон Родич. Преговорите между Високата порта и въстаниците чрез посредничеството на въпросната комисия се проточват дълго време, без да се стигне до някакъв резултат. Съществена заслуга за провала на преговорите има Бисмарковата дипломация.

Още щом се поставя въпросът за учредяване на международна консулска комисия за мирни преговори между въстаниците и Турция, Бисмарк препоръчва на руското правителство в нея да бъде включен германският консул в Рагуза Лихтенберг. Немският канцлер много държал в помирителната комисия да участват германски дипломати.

В същото време обаче Лихтенберг получава от Берлин указание да действа за проваляне на преговорите. Това той трябвало да постигне чрез окуражаване на въстаниците, подтиквайки ги към неотстъпчивост [75, с. 291].

А що се отнася до австро-унгарския парламентьор в комисията барон Родич, известно е, че същият е един от съмишлениците на Военната партия във Виена, който участва активно в подстрекателствата за въстание в Босна и Херцеговина. Едва ли може да се допусне, че този, който така дейно се е стремял да предизвика въстание, ще се заеме след това сериозно с въпроса за сключване на примирие. В хода на преговорите усилията на Родич били насочени към по-нататъшно усложняване на конфликта с надеждата, че ще се създадат условия за присъединяването на въпросните области към Австро-Унгария.

Едновременно с международната комисия за преговори между въстаниците и Турция Русия и Австро-Унгария предприемат следващата съвместна стъпка за уреждане на конфликта. В резултат на съгласувани действия между Петербург и Виена последвала нотата на Андраши от 30 декември 1875 г. Тя била връчена на всички правителства, подписали Парижкия договор от 1856 г. В нея се съдържал проект за реформи в Босна и Херцеговина. Великите сили се призовавали към съвместни дипломатически постъпки за приемането на този документ както от Високата порта, така и от въстаниците. Правителствата на всички Велики сили заявили съгласието си с нотата на Андраши. Подобно съгласие изразило и германското правителство.

В същото време обаче Бисмарк явно и недвусмислено изказва своето негативно отношение към новата дипломатическа инициатива, а по този начин обективно съдейства за нейния провал. Впрочем нека видим какво становище застъпва германската дипломация спрямо опитите на Петербург и Виена за мирно уреждане на започналия балкански конфликт. Това личи най-добре от докладите на руския посланик в Берлин. „Разговарях, пише Убри, по Херцеговинския въпрос с Бюлов. Изразявайки мнението на шефа си, той се отнесе много скептично към идеята за реформи в Турция. Според него, даже и да има желание, Турция нямала финансови и икономически възможности да проведе някакви реформи" [2, 75, с. 19]. В друг доклад Убри продължава: „Отново имах разговор с Бюлов. Той каза, че най-доброто решение на Херцеговинския въпрос е Австро-Унгария да окупира въстаналите области. Финансовата криза създала пълен хаос и нестабилност в Османската империя. Турция не можела да се справи по никой начин с положението. Въстанието щяло непременно да продължи, докато се намесят Сърбия и Черна гора. От разговорите с Бисмарк и Бюлов разбрах, пише Убри, че германското правителство се отнася негативно към въпроса за реформирането на Турция. Бюлов и Бисмарк се надпреварват да повтарят, че реформените актове от 1838 и 1856 г. са останали неприложени. Считам за свой дълг да сигнализирам за тези опасни настроения в Берлин [2, № 75, с. 19]. Заедно с доклада си Убри изпраща няколко изводки от немски вестници, изразяващи правителственото становище, в които предложенията за реформи в Турция се окачествяват като пълен абсурд.

В началото на 1876 г. Бисмарк пожелава отново да говори с руския посланик относно положението в Турция. „Вие, казва Бисмарк, живеете с надеждата, че ще успеете с реформи да спасите положението. Аз трябва да Ви заявя, че не споделям тази надежда."

Според Бисмарк най-доброто разрешение на въпроса ще се постигне, ако Австро-Унгария вземе Босна и Херцеговина, а Русия — Бесарабия. „От сърце желая, заключава Бисмарк, на моя приятел Горчаков да премахне и последната преграда на Парижкия мир, като си възвърне най-после и Бесарабия. Ако тази

комбинация се осъществи, ние няма да имаме нищо против. А надявам се, че и Англия няма да възрази. Тя би могла да се насочи например към Египет. Изобщо нашето предложение е: Англия да получи Египет, Австро-Унгария — Босна, а Русия — Бесарабия. Ако Вие се съгласите с това предложение, ние от своя страна ще направим нужното да убедим Виена и Лондон" [2, № 75, с. 19].

В следващите дни руският посланик в Берлин Убри продължава да изпраща подобни информации на своето правителство за разговорите си с немския канцлер относно нотата на Андраши и опитите за мирно разрешаване на балканската политическа криза чрез реформи. На 11 януари 1876 г. Убри провел нов разговор с Бисмарк по този въпрос и между другото запитал: „Ако Високата порта отхвърли демарша на силите чрез нотата на Андраши, то какво смятате Вие, че силите трябва да направят?". Канцлерът отговорил, че в такъв случай Австро-Унгария и Русия следва да предприемат настъпление срещу Османската империя.

На 24 януари Бюлов съобщава на Убри, че е изпратена специална инструкция на немския посланик Вертер в Цариград по всички въпроси около нотата на Андраши да действа съвместно с посланиците на Русия и Австро-Унгария. Тази декларация обаче не означава, че германското правителство се е отказало от тактиката за по-нататъшно задълбочаване на конфликта. Само няколко дни по-късно, когато един от депутатите на опозицията в Райхстага поискал от Бисмарк обяснение за политиката на германското правителство по Източния въпрос, последният публично отговорил по следния начин: Поради своето географско положение и интереси Германия няма никакъв повод да воюва заради Източния въпрос. Коментирайки тази фраза, Убри с възмущение отбелязва: „Много учудващо е, че Бисмарк не каза нито дума за това, че и другите сили (т. е. Русия) имат също мирни настроения. Създаде се впечатление, че у другите има войнствени настроения" [2, № 76, с. 18]. Недоволството на руския посланик е основателно, защото от това публично изявление на райхсканцлера за всички става ясно, в това число и за Високата порта, че единство между силите от Съюза на тримата императори не съществува. Оттук автоматически следва, че нотата на Андраши губи своя смисъл като колективно дело на всички европейски държави. Или, с други думи, Бисмарк направил точно обратното на това, което искало от него руското правителство.

Междувременно германските ръководители продължават все така настойчиво да внушават на руското правителство, че развръзката на кризата в Изтока трябва да се търси не по пътя на реформите, а чрез война. На 4 март 1876 г. Бюлов, засягайки злободневната тема на деня, споделил пред Убри: Положението в Турция е неудържимо. Финансовата и икономическата разруха в страната е достигнала краен предел. Сърбия скоро трябвало да се намеси. Крал Милан нямал друг изход. „Няма съмнение, заявил Бюлов, че приближава края на турското царство." Изобщо Бюлов приключи разговора, окачествяваайки политическото положение в Ориента като задоволително [2, № 76, с. 18]. На 21 април Убри съобщава за поредния си разговор с държавния секретар. Последният не можел да скрие удовлетворението си от разрастването на въстанието в Херцеговина. Според него турското правителство не ще успее да задоволи исканията на херцеговинските въстаници. По този въпрос Бюлов изложил цял куп аргументи.

През април 1876 г. Бисмарк се среща и разговаря със своя руски любимец граф П. Шувалов. Пред него канцлерът изразява задоволство от създалата се напоследък „сърдечна антанта" в отношенията между Германия и Русия. Това била основната цел на политиката му и гаранция за просперитета на Германия. „Германия е длъжница на Русия за оказаната подкрепа в 1866 и 1870 г. За нас е въпрос на чест сега да се реваншираме." Канцлерът бил готов да помогне на

Русия за радикалното уреждане на Източния въпрос и дори предлагал да отпусне финансова помощ, но руското правителство се отнасяло въздържано към германската готовност за подкрепа. По-нататък Бисмарк засяга дейността на помирителната комисия в преговорите между Турция и въстаниците. По този въпрос Шувалов констатира следното: 1. Бисмарк желае въстаниците да достигнат блестящи военни успехи, а също Черна гора и Сърбия да се намесят чрез война на тяхна страна, 2. За база на преговорите да се вземат сегашните искания на въстаниците, а като се изменят нещата в тяхна полза, те да се откажат от старата платформа, предявявайки нови по-големи претенции към Високата порта. Заключението на Шувалов е, че канцлерът не желае мир в Изтока [2, № 76, с. 19].

Бисмарковата тактика за по-нататъшно задълбочаване на Източната криза предизвиква безпокойство в Петербург. Руските управляващи среди съвсем основателно започват да се съмняват в намеренията и в добрата воля на Бисмарк за подкрепа. Във връзка с това някои политически дейци в Русия изразили несъгласие с възприетата от Горчаков тактика за уреждане на Източния въпрос с помощта на Съюза на трите императори. Най-активен опонент на Горчаков по този въпрос е руският посланик в Цариград Н. П. Игнатиев. Последният предлага на царя друг вариант на действие.

По това време Игнатиев успява да осъществи добри отношения с турския велик везир Махмуд паша, а чрез него и със султан Абдул Азис. В преговори с тях руският посланик успява да получи съгласието им за подобряване на положението на християнските народи в Османската империя по мирен път чрез реформи. При това Високата порта изказва съгласие да задоволи всички руски предложения в това отношение. Следователно според Игнатиев Русия има възможност да осъществи целите си в Източния въпрос чрез сепаративно двустранно споразумение с Турция, без война и без да търси помощта на съмнителни съюзници. Изхождайки от такива съображения, Игнатиев се отнася отрицателно към въстанието в Босна и Херцеговина. Той полага големи усилия да спре въстаническите действия, които пречели за осъществяването на неговия план. От такава гледна точка Игнатиев остро реагира срещу подстрекателските действия от страна на Бисмарк и на Австро-Унгария.

Царят и руското правителство обаче се отнасят резервирано към плана на Игнатиев и не го одобряват. По този повод царят заявява, че не му е нужна дружбата със султана. А Горчаков наредил на Игнатиев да се придържа в своите действия към политиката на сътрудничеството с Германия и Австро-Унгария. „Мене подозират, оплаква се Игнатиев, че искам да разваля Съюза на трите императори. . . Но за мен е ясно коварното двуличие на нашите партньори и че те искат чрез участието ни в преговори с Високата порта за реформи да ни увлекат във военен конфликт с Турция. . . Нотата на Андраши не е нищо друго освен първата стъпка към война между нас и Турция. . . Няма никакво съмнение, че тези, които настояват за реформи, ще докарат фатално войната." По същия повод в едно писмо до барон Жомини Игнатиев добавя: „В Петербург имат странно доверие към Андраши, но аз се надявам, че Вие не споделяте тяхното мнение. . . Аз не вярвам в неговата лоялност към нас. . . Излишно е обаче да изказвам мнението си повече, щом в Петербург съществува желание и убеждение да се даде на Източния въпрос такова направление, което е изгодно за Виена и Берлин. . . Казах си думата. Занапред ще мълча и ще изпълнявам наставленията, които ми дава канцлерът. . . Аз се хвърлям в огъня с пълното съзнание, че съм предупредил моите началници каква съдба ни очаква" [75, с. 297].

След провала на преговорите между въстаниците и Турция и след като нотата на Андраши не дала резултат, руското правителство предприема инициатива за организиране на нов колективен демарш на силите за натиск върху Високата порта. По предложение на Горчаков трите първи министри на страните от Съюза на трите императори се събират в Берлин да обсъдят положението и да набележат мерки за изход. Срещата се състояла през първата половина на май 1876 г. в Берлин. Руското правителство както и преди продължавало да смята, че решението на въпроса трябва да се търси чрез Европейския концерт или чрез Съюза на трите императори, които да предоставят на Русия и Австро-Унгария правото да действат като мандатьори на Европа за въдворяването на мира в Османската империя. Същевременно Горчаков отново предлага на Високата порта да се поиска по-широка автономия за всички балкански народи в Османската империя. В този смисъл е съставен нов проект за реформи, предложен за обсъждане от руското правителство. По време на Берлинското съвещание обаче Андраши прави редица уточнения и поправки към руските предложения. В края на краищата изработеният нов документ повтарял в основни линии исканията, залегнали преди това в нотата на Андраши. Този документ, известен под името Берлински меморандум, е приет от трите държави на 13 май 1876 г. Веднага след това Горчаков, Бисмарк и Андраши канят посланиците на останалите страни да се присъединят към него. Горчаков, който играе главната роля на Берлинската среща и председателства заседанията, по време на съвещанието се обръща с апел към всички държави да подкрепят новата инициатива в името на европейския мир. Той изтъква, че целта на Берлинския меморандум е да се запази целостта на Османската империя, но едновременно с това да се подобри положението на християнските народи, т. е. да се подобри статуквото на Балканите.

Правителствата на Франция и Италия веднага дават съгласието си да се присъединят към Берлинския меморандум. Англия обаче отказва.

Бисмарк не възразява срещу руската инициатива за свикване на съвещание по Източния въпрос. Той дори любезно си предлага услугите да бъде домакин на срещата и лично да участва в нея. Прави впечатление също, че по време на съвещанието немският канцлер не споменава нито дума, че е против изработването на нов документ, предвиждащ реформи в Турция. Сам по себе си този факт е показателен, след като знаем, че Бисмарк неведнъж е заявявал отрицателното си отношение към подобни реформи, считайки ги за безсмислена работа. Интересно е и това, че за разлика от Андраши, който непрекъснато спорел с Горчаков, внасяйки редица поправки и добавки към руския проект, Бисмарк проявявал пълна готовност да приеме без възражения всички руски предложения. Той заявява, че ще се съгласи с всичко онова, за което се споразумеят двамата му партньори. Дори нещо повече. По време на съвещанието немският канцлер съветвал Андраши да не се противопоставя на руските предложения, защото те отговаряли и на австрийските интереси. От всички тези прояви на Бисмарк се създава впечатление, че той изцяло се е присъединил към руското становище и е бил готов да окаже пълно дипломатическо съдействие на Русия в смисъла на нейните искания за натиск върху Високата порта. Впрочем за подобно тълкуване има и съвсем формални основания. Бисмарк поставя подписа си под Берлинския меморандум и фактически става негов съавтор. А Берлинският меморандум завършва със следните думи: ако Високата порта не изпълни исканията на Великите сили, „трите императорски двора" ще бъдат принудени да предприемат „действени мерки. . . за предотвратяване на по-нататъшните злини". Както се вижда, меморандумът добил вид на същински ултиматум. Това станало по искане на Горчаков и последният бил много доволен, че германското правителство е съгласно. Докато в случая с нотата на Андраши от 30 декември 1875 г. става дума за едно все пак едностранно мероприятие, макар и предварително съгласувано, то

Берлинският меморандум е изцяло колективно дело. Би могло да се предположи, че този път Бисмарк няма да противодейства срещу нещо, с което е пряко ангажиран.

В действителност Бисмарк проявява към Берлинския меморандум същото негативно отношение както и към нотата на Андраши преди това. Отстъпчивостта му и добрата воля към руската дипломатическа инициатива са просто една маневра пак с оглед на тактиката за по-нататъшно изостряне на Източната криза.

Още по време на заседанията в Берлин между трите министри немският канцлер умишлено проявява демонстративна пасивност и безразличие в обсъждането на деловите въпроси около съдържанието на бъдещата съвместна декларация. Съгласявайки се безапелационно с всичко, което искали другите и специално Горчаков, той дава да се разбере, че не се интересува от това дали колективното начинание ще има успех или не. Горчаков естествено се дразни от тази пасивност на Бисмарк и полага усилия да го активизира по някакъв начин.

Точно по време на Берлинската среща идва съобщение, че в Солун при стълкновение е убит германският консул Абот от фанатизирани мохамедани. Това събужда у руския министър някакви надежди, че Бисмарк ще се включи по-активно в играта. Но дори и този инцидент не отклонява немския канцлер от тактиката му на престорено безразличие. Германското правителство се ограничава само с един лаконичен протест до Високата порта и с това инцидентът приключва. Същевременно по отношение на Горчаков Бисмарк се държи твърде пренебрежително. Така например в началото на съвещанието Бисмарк отстъпва председателското място на руския министър с язвителната публична забележка, че иска да удовлетвори неговото тщеславие. А по време на последното заседание в присъствието на посланиците от другите държави, слушайки речта на Горчаков, Бисмарк разсеяно драскал на един лист пред себе си нецензурни думи по адрес на руския си колега. След това нарочно дал възможност на английския посланик Одо Руссел, който седял до него и проявил интерес към въпросната бележка, да я вземе.

Коментирайки този инцидент, станал известен по-късно, Игнатиев отбелязва: „Кой знае дали това саркастично поведение на Бисмарк не е станало причина Англия да откаже присъединяването си към Берлинския меморандум?“.

Предположението на Игнатиев не е далеч от истината. Бисмарк действително е искал другите дипломати и особено управляващите в Лондон да разберат, че той не държи на Берлинския меморандум. Във връзка с това заслужава внимание следният факт. Когато Англия отказва да приеме меморандума, руското правителство моли Бисмарк да ходатайства в Лондон по този въпрос. Немският канцлер веднага се съгласява и натоварва с тази задача своя посланик в Англия Мюнстер, който се явява пред лорд Дерби, за да направи исканото ходатайство. Начинът, по който сторил това обаче, предизвикал недоумение дори у английския министър: „Германският посланик ме посети, изслуша моите възражения срещу мемоара и сухо, с безразличие каза, че ще съобщи на своето правителство за английския отговор. Самият той не счете за нужно да каже нещо повече“ [50, с. 330].

На практика следователно Бисмарк дезавуирал Берлинския меморандум и неговия инициатор. Своето отрицателно отношение към декларацията изразява не направо, а по косвен начин. Така му било по-удобно. При това положение руското правителство не можело да го упрекне в нелоялност, защото той се съгласил и изпълнил всички руски искания. А че Берлинският меморандум не можел да изпълни предназначението си поради отказа на Англия да се присъедини към него, за това в Петербург нямали да имат основание да му се сърдят. Възниква обаче въпросът: защо е била нужна на немския канцлер цялата тази сложна игра? Работата се състои в това, че подпомагайки Горчаков в провеждането на Берлинската среща и в изработването на меморандума, Бисмарк фактически действа в духа на своя тактически план за насочване на Русия към война с Турция. В това отношение особено много надежди той възлага на ултимативния характер на приетата декларация. Както видяхме, Берлинският меморандум заплашва, че ако Високата порта не изпълни исканията, силите ще бъдат принудени да вземат „действени мерки“ за „предотвратяване на злото“. Макар да не било уточнено за какви мерки става дума, се подразбира, че се има предвид употребата на сила. Убеден предварително в неуспеха на дипломатическата акция и съдействайки сам в тази насока, Бисмарк очаква с нетърпение именно онзи момент, когато ще се наложи да се приложат „действени мерки“. И тъй като нито Австро-Унгария, а още по-малко Германия имали интерес да „предотвратяват злото“, т. е. да се намесят със сила за подобряване положението на подвластните християнски народи в Османската империя, ставало от само себе си ясно, че Русия е тази, която ще трябва сама да вземе „действени мерки“. Тя е най-заинтересована от това. Така че в Берлинския меморандум и съответно в неговия неуспех Бисмарк вижда една добра възможност за по-нататъшно задълбочаване на Източната криза.

Още на другия ден след приключването на Берлинската среща и приемането на меморандума Бисмарк продължил да отстоява старото си мнение. „Той продължава да говори, докладва Убри с огорчение, че с реформи нищо няма да се постигне, и постоянно намеква за окупация.“ От една страна, Бисмарк апелира да се пази Съюзът на трите императори, а от друга, непрекъснато изтъква, че Германия не проявява интерес към Източния въпрос. „Окупацията ставала все по-наложителна, но Австро-Унгария не бивало да действа сама, а само заедно с Русия. . . Според Бисмарк веднага щом Турция отхвърли исканията, формулирани в Берлин, силите трябва да пристъпят незабавно към окупация“ [2, № 76, с. 18].

Както виждаме, планът на Бисмарк е съвсем ясен: Турция ще отхвърли меморандума, което означава, че силите от Съюза на трите императори трябва да действат. Тъй като Германия няма интереси на Изток, следователно тя няма да участва, ще участват само Австро-Унгария и Русия. Първата ще окупира Босна и Херцеговина, а на втората не остава нищо друго, освен да обяви война.

ЗАДЪЛБОЧАВАНЕ НА ИЗТОЧНАТА КРИЗА – БЪЛГАРСКИЯТ ВЪПРОС В ЦЕНТЪРА НА ВНИМАНИЕТО

Създалата се напрегната международна обстановка във връзка с Източния въпрос открива благоприятни възможности за активизиране на българското революционно движение. Именно това подтиква радикалните дейци на движението към незабавни решителни действия. Подемът на националната революция през 1875 г. е свързан с дейността на Христо Ботев. Преценявайки реалистично политическата обстановка, възникнала в резултат от въстанието в Херцеговина и Босна, Хр. Ботев отправя чрез в. „Знаме“ пламенен призив към сънародниците си: „. . . за революция народна, незабавна, отчаяна. . . Нашето съществуване като народ, пише той, е съмнително, ако ние не вземем участие в съсипването на Турция. . . Сега е най-сгодното време да покажем на света, че и ний сме достойни за свобода. . ., ако не искаме да бъдем последни, а може би и забравени при решението на Восточния въпрос.“ По-нататък Ботев добавя: „Захваща се вече

драмата на Балканския полуостров! Многословният Восточний вопрос, който до вчера се мислеше за непроменим на политическата сцена на Европа, стъпи вече в своя трети акт и няма съмнение, че той ще да се изкара до края. . . Европа и политическите обстоятелства дават политическа свобода и самостоятелност само на тогова, който сам може да я добие. . . Тук се изисква протест, бунт, въстание, революция. . . Остава само едно: да драснем кибрита и под светлината на огъня да нагазим в кървавата революция, която е единственият път към нашето спасение. . . Освен това Русия, която се е приготвила да нанесе последния удар на Парижкия трактат, не ще да допусне, щото нито Англия, нито Франция, нито която и да е държава да се умеси във вътрешните дела на Турция. Нейният съюз с Австрия и Прусия е следствие на нейните намерения да играе първа роля на Восток и да има пълно влияние на Балканския полуостров. От тая точка на зрението Русия не ще никога да компрометира себе си пред своите съвременни братя“ [76, с. 531].

С посланията си в този дух до българския народ Христо Ботев фактически очертава стратегическите задачи на по-нататъшната революционна борба. Същевременно той пристъпва незабавно към конкретни практически действия. По негова инициатива на 12 август 1875 г. в Букурещ е свикано т. нар. Главно събрание на дейците от Българския революционен централен комитет (БРЦК), което взема решение да се подготви по възможно най-бързия начин общо въстание в България. На събранието е приет конкретен план за организирането на замисленото начинание. На 16 септември с. г. наистина започват въстанически действия в района на Стара Загора, но поради недостатъчната предварителна подготовка те нямат успех.

Неуспешният опит за въстание не отчайва българските революционни дейци. Обстоятелствата налагат да се действа енергично, без да се губи нито минута. За всички през тези дни било съвършено ясно, че от българите зависи в каква насока ще се развие по-нататък Източният въпрос, че от българската революция зависи съдбата на българското освобождение. Това е било толкова очевидно, че дори английският вестник „Таймс“, известен със симпатиите си към султанска Турция, коментирайки създалата се обстановка на Балканите, с тревога прогнозирал, че спасяването на Османската империя би станало невъзможно, ако бунтовните пламъци обхванат и България. „Колкото и да е мрачно бъдещето на Турция, пише в. „Таймс“, то ще стане още по-мрачно, ако въстанието в Херцеговина продължи още няколко месеца, ако Австрия и Русия отпуснат юздите на Сърбия и Черна гора и ако пламъкът на недоволството достигне до България. Тогава Източният въпрос може да приеме тази форма, от която дипломацията с всички сили се старае да го отклони.“

Надарени с прозрението и усета на далновидни политици, ръководителите на българската революция осъзнават повелята на деня и изискванията на момента. Поемайки върху плещите си огромна историческа отговорност, те решават, че е настъпил дванадесетият час за българското освободително дело, че е нужна борба на живот и смърт, борба докрай. Ставайки изразител на всеобщото настроение през тия дни, Никола Обретенов в писмо до майка си — известната Баба Тонка, изрича следното знаменателно заклинание: „Както и да е, ний не ще оставиме Турция на мира; или ще измрем всинца, или ще освободим България.“

Обладани от подобна самопожертвователна решимост, ръководителите на революционното движение се събират към края на 1875 г. в румънския град Гюргево, където фактически формират нов център на революционното движение, известен под името Гюргевски революционен комитет. Единодушно е решено през пролетта на 1876 г. да бъде организирано голямо въстание в България.

С оглед на подготовката за предстоящата борба Гюргевският комитет разделя страната на четири революционни окръга — Търновски, Сливенски, Врачански и Пловдивски. Всеки от тях включва предимно онези места, в които по-рано били създадени комитети на вътрешната революционна организация.

Първият революционен окръг обхваща Централна Северна България с център град Търново. Във втория окръг влиза Югоизточна България с център град Сливен. Северозападна България с център град Враца е третият окръг. Югозападните райони и Пловдивска област с център град Пловдив влизат в четвъртия окръг. За всеки окръг е определен по един главен ръководител и двама помощници, за да подготвят и ръководят въстанието по места. На събранието в Гюргево било решено Стефан Стамболов, Иларион Драгостинов, Стоян Заимов и Панайот Волов да оглавят борбата в съответните окръзи. Инициаторите на въстанието предвиждали и пети революционен окръг с център София, но на практика това не се осъществило. Фактически границите на споменатите окръзи стигали до там, докъдето се простирала революционната пропаганда на организаторите.

Гюргевският революционен комитет очертава в най-общи линии стратегическия план и тактиката на бъдещото въстание. Тактическият замисъл предвиждал да се изградят няколко големи опорни бази на въстаническите сили в планинските райони, където да се изнесат цялото население и необходимите продоволствия за организиране на продължителна отбрана дотогава, докато се намесят Великите сили. Инициаторите на въстанието разчитали преди всичко на руска военна помощ или на подкрепа от страна на Сърбия. Тактиката им била подчинена на основния стратегически замисъл за решаването на Българския въпрос в общия комплекс на Източния въпрос. С въстанието очевидно се преследвала една съвсем рационална и перспективна политическа цел, без непременно да се разчита, че двубоят с многократно превъзхождащия във военно отношение противник ще се реши на бойното поле със силата на оръжието.

Във връзка с материалната подготовка на въстанието Гюргевският комитет предвижда да се извърши опис по места на хората, въоръжението, добитъка и на всичко, което би имало значение за бъдещите бойни действия. Поради липсата на военни кадри се налагало да бъдат извикани опитни в това отношение българи емигранти, пръснати в Румъния, Сърбия и Русия.

Гюргевският комитет препоръчва на избраните ръководители, облягайки се на по-рано изградените тайни революционни комитети по места, да създадат нови. Върху ръководителите и техните помощници ляга отговорната задача да сплотят и мобилизират българския народ за решителна битка с врага.

На 25 декември 1875 г. приключват денонощните заседания на комитета. След като получават пълномощия за своите права и задължения, ръководителите на въстанието и техните помощници поотделно или на малки групи преминават през замръзналия Дунав на път за отредените им места и незабавно пристъпват към подготовка на населението за въстание.

През първите месеци на 1876 г. българската земя е обзета от трепета на небивал революционен подем. Хората от села и градове с ентусиазъм стават съпричастни в бунтовното начинание, отдавайки своята дан според силите и възможностите си. Святото дело сякаш поглъща въжделенията и усилията на патриотите от всички прослойки на възродена България. Със своята твърда решителност и непоколебима воля водачите на въстанието — апостолите, и техните многобройни сподвижници успяват да внушат увереност и дързост у хората. Българският народ през тия дни усеща единството и силата си. Въстаническата подготовка се извършва под хипнотичното действие на популярното фаталистично „доказателство“, съдържащо се в заклинателната фраза „Турция ке пад-

не", чиито букви, разшифровани със съответните цифри на църковнославянското летоброене, съвпадали точно с годината 1876 г. Това поразително пророчество дава криле на фантазията и стимулира революционната активност на масите. Народното въображение нямало граници. То превръща всичко бленувано в доказано, всички възможно в реално. Оптимистичното настроение достига до всеобща екзалтация.

В тази обстановка навярно малцина са били онези, и то главно апостолите и най-близките им помощници, които са имали ясна и точна представа за реалното положение на нещата, за истинското съотношение между въоръжените сили на българската революция и нейния противник. А това съотношение било крайно неблагоприятно — приблизително 1 към 100 в полза на врага. Османската империя, разпростряна върху огромна територия, обхващаща три континента, въпреки своя упадък разполагала със значителен военен потенциал, възлизащ на близо 1 милион души сухопътна редовна и нередовна армия. При това войниците на тази армия се отличавали с непримирим верско-мюсюлмански фанатизъм. Освен това турската войска разполагала с най-модерно за онова време вносно стрелково оръжие, морски и речни бойни кораби, артилерия от системата „Круп" и пр. Не е без значение и обстоятелството, че част от командния състав на армията се състои от наемни английски, френски и немски офицери. На всичко отгоре Османската империя винаги можела да разчита на безрезервната финансово-материална и военнополитическа подкрепа от страна на своите западни покровители — блюстителите на прословутото статукво на Балканите. Срещу този внушителен военен потенциал българските въстаници противопоставяли съвсем незначително количество стрелково оръжие, състоящо се от допотопни пушки и пистолети, най-разнообразни по вид и калибър, за които се използвали съвсем примитивни боеприпаси, т. нар. фишеци — саморъчно направени патрони. Артилерията им пък се състояла от няколко черешови топчета, почти напълно негодни за употреба при бойни условия. Въстаниците били въоръжени преди всичко с хладно оръжие: ножове, саби, топори и други подръчни посо-бия. Освен всичко това българското въстание не можело да разчита на външна и по-специално на руска военна помощ. Дори нещо повече. Сигналите за въстанически приготовления в България предизвикват голяма тревога в Петербург. Давайки си ясна сметка, че евентуално въстание в България още повече ще усложни обстановката и ще попречи на мирното уреждане на Източната криза, руското правителство прави опит да го осуети. С такава именно цел руският военен министър Д. Милютин разговаря с българина полковник от руската армия Иван Кишелски, съветвайки го да внуши на своите сънародници да не започват въстание, защото в момента то е нежелано от Русия [52, т. 2, с. 41].

Въпреки тези съвети обаче българският народ обявява война на Османската империя. Въстанието избухва преждевременно на 20 април 1876 г. Почти цялата страна става арена на ожесточени неравностойни и кървави сражения, продължили около един месец. Още в самото начало ясно проличава военното превъзходство на противника, което предрешава изхода от двубоя. Обективните обстоятелства осуетяват възможността на стотици хиляди български патриоти да се включат активно, с оръжие в ръка във въстаническата армия. Според някои приблизителни изчисления под въстаническите знамена в сраженията по всички фронтове на войната срещу Турция са участвали едва около 10—15 хиляди бойци. Било поради недостиг на оръжие, било поради своевременните контрамерки на противника, било поради неизбежните пропуски в забързаната подготовка, било просто поради човешка плахост и колебание в решителния момент далеч не всички, които са искали и се готвели да въстанат, могли да сторят това. Мно-

го и най-разнообразни са причините, поради които въстанието не постига нужния оптимум, за да реши нещата радикално на бойното поле със силата на оръжието.

Априлското въстание в България е потушено с изключителна жестокост. Над 30 хиляди души — мъже, жени и деца, са избити, хиляди хора са подложени на репресии, стотици селища са опожарени и разграбени. Високата порта, изплашена от пламъка на революционната стихия, който пълзял от област на област, се хвърлила да спасява владенията си с помощта на насилието и терора. Но потоците от кръв, с които властта искала да удави народната съпротива, били толкова големи, че заплашвали да сринат самите устои на прогнилата султанска империя.

Впрочем имаме всички основания да смятаме, че въпреки всичките си несъвършенства Априлското въстание е свършило добра работа. То наистина оправдава положените усилия и дадените жертви, защото в края на краищата постига желаната цел. Въстанието издълбава дълбока пропаст между българския народ и султанската власт. По-нататъшното мирно статукво в българските земи на империята станало невъзможно. Не е случайно, че героят на въстанието Георги Бенковски, когато вижда от върховете на Средна гора пожарите, обхванали българските селища, възкликва: „Моята цел е постигната. В сърцето на тирана аз отворих такава люта рана, от която той никога не ще оздравее. А Русия — нека тя заповяда!". Това възклицание веднага ни напомня за призивния апел на Христо Ботев от лятото на 1875 г., че е нужна: „революция народна, незабавна, отчаяна", за да „покажем на света, че и ний сме достойни за свобода. . . ако не искаме да бъдем последни, а може би и забравени при решението на Восточния вопрос". Тези думи пък ни подсещат защо Ботев се е постарал така шумно да премине с „Радецки" през Дунава, та да чуе и научи цяла Европа.

Преценявайки нещата от тази гледна точка, по-ясен смисъл добиват и думите на Т. Каблешков: „не в куршума на кремъклийката се надявах, а в гърмежа ѝ, който трябваше да стигне до ушите на Европа, на братска Русия". В същия дух е и речта на Цанко Дюстабанов пред четниците: „Момчета, им казал той, ние трябва. . . да вдигнем повече села и по-дълго да задържим положението. Само в това е нашето спасение, само по такъв начин ще обърнем внимание на Европа. . . Ние навярно всинца ще измрем, но дано поне нашите братя получат желаната свобода. . . С въстанието ние не ще освободим България. В това съм твърдо убеден. Но ще научим българина да знае как се мре. . . и ще дадем възможност на Русия да дигне гюрултията" [76, с. 532].

Тези мимоходни разсъждения, както и много други подобни изказвания в същия смисъл ясно показват, че главните инициатори и първите ръководители на въстанието са имали ясна и точна представа за реалното съотношение на силите, поради което още в самото начало, без да хранят илюзорни надежди, самоотвержено се хвърлят в борбата с ясното съзнание, че с въоръжената акция ще се постигне съвсем реална и достижима цел — политическото решение на Българския въпрос. Върху тази стратегическа постановка всъщност е била изградена цялата отбранителна тактика на бойните действия, начертана от Гюргевския революционен комитет.

И наистина: със своя силен резонанс Априлското въстание постига невероятно голям политически ефект. Осъществено точно в нужния момент, то задълбочава до краен предел политическата криза във връзка с Източния въпрос, който оттук нататък фактически се превръща в Български въпрос. Развръзката на събитията протича в онази логическа последователност, която била доста точно прогнозирана от ръководителите на българската национална революция. Чрез въстанието българската революция от пасивен обект на голямата политика се

превръща в активен субект, в могъщ фактор, който тласка хода на нещата в такава посока, която най-добре отговаряла на българските цели и интереси. В този смисъл става ясно, че със своята далновидност и политическа прозорливост инициаторите и осъществителите на въстанието постигат блестящ триумф.

Никак не е трудно да си представим как е посрещната новината за избухналото въстание в България от участниците в Берлинската среща на ръководителите от страните на Съюза на тримата императори. Както отбелязва Убри, телеграфическото известие на германския консул от Русе за въстанието предизвиква голямо безпокойство у Горчаков и задоволство сред германските управници. Няколко дни по-късно пристига вестта и за извършения преврат в Цариград. Детронирането на султан Абдул Азис и идването на власт на ново правителство с проанглийска ориентация означавало изостряне на отношенията между Русия и Турция, а същевременно — между Русия и Англия. Развръзката на събитията обещавала по-нататъшно задълбочаване на балканската политическа криза и съответно — активизиране на руската политика.

След преврата в Цариград от края на май Игнатиев отправя апел към руското правителство за незабавна военна намеса. В писмо до баща си от юни 1876 г. той между другото пише: „Ние губим златно време, дворцовите комплоти няма да свършат, защото Англия винаги ще ги подкрепя. . . Сега тъкмо е най-благоприятният момент, сега или никога Русия трябва да тури кръст на Източния въпрос“ [75, с. 301].

Игнатиев внушава по своя инициатива на сръбското и на черногорското правителство да предприемат настъпателни действия срещу Турция в помощ на Босна и Херцеговина. През месец юни Сърбия и Черна гора вече се готвят да обявят война на Високата порта.

Военната подготовка на тези две държави започва всъщност много по-рано. Те обаче не се решават да воюват без съгласието на Русия. А руското правителство чрез своя консул в Белград Карцов неколкократно предупреждава крал Милан и сръбското правителство да се въздържат от вмешателство. В съгласие със своята тактика за мирно уреждане на Източната криза по дипломатически начин руското правителство се опасявало, че евентуалната война на Сърбия и Черна гора може да въвлече и Русия в нея, което било крайно нежелателно за Петербург. „Няма никакво съмнение, отбелязва немският посланик Швайниц, че Горчаков и официална Русия искат настойчиво да се запази мирът. . . В Петербург не съществува не само военна партия, но нито един държавник и генерал, който да иска война. . . Русия е обезпокоена от брожението в Босна и Херцеговина и от войнствените настроения на Сърбия и Черна гора. Няколко пъти царят и Горчаков предупреждават Сърбия и Черна гора да стоят мирно“ [50, с. 319]. От Белград консулът Карцов съобщава: „Крал Милан е в деликатно паалажение. От една страна, не може да се спре движението в Босна, а, от друга — трябвало като страхливец да се откаже от престола. Единственият изход според него е да се присъедини към общия ентусиазъм и да оглави движението.“ Карцов се обръща към Петербург за инструкция какъв съвет да даде на Милан. Отговорът от Петербург е категоричен: Сърбия в никакъв случай да не започва война [69, с. 70]. Сръбското правителство взема под внимание волята на царя, но Черна гора обаче отказва да слуша руските съвети. В Белград пристига специален пратеник от Цетине за сключване на военна конвенция за съвместни действия. Черна гора заплашва сръбското правителство, че ако то не се съгласи, ще скъса връзките си със Сърбия и ще действа самостоятелно. По този повод Горчаков инструктира консула Ал. Йонин в Цетине да заяви на княз Никола, че в момента, когато Великите сили се трудят с всички средства да въдворят мира в балканските народи смисъл, царят ще порицае опитите на Черна гора да подстрекава Сърбия. Накрая в инструкцията до Йонин се казва: „Обръщам Ви внимание за важността на тази задача.“ Във връзка с непримиримата позиция на черногорското правителство спрямо руските мирни внушения Нелидов споделя пред Жомини: „Ние просто нямаме средство, с което да заставим Черна гора да следва нашите съвети“ [96, т. 1, с. 161].

Особено неудържима става войнствената позиция на Черна гора и Сърбия, когато в Русия се разраства силно славянофилско движение в подкрепа на балканските народи. По неофициален път славянофилите въпреки забраната на правителството, действайки под патронажа на влиятелни фактори в самия императорски двор, започват да оказват морална и материална подкрепа на въстаниците в Босна и Херцеговина, включително на Сърбия и на Черна гора. От Русия се изпращат много доброволци, пари и оръжия. Популярният генерал Черняев въпреки изричната забрана на царя заминава за Сърбия и оглавява сръбската армия. Оказаната помощ от Русия, макар и по неофициален път, още повече подсилва войнствените настроения в Сърбия и Черна гора. Управниците в Белград и Цетине добиват увереност, че Русия ще ги подкрепи, ако започнат война. Официалните предупреждения на руското правителство за въздържане от военно вмешателство те тълкуват като тактически ход, който не изразява истинските намерения на царя. За подобно тълкуване на руската политика немалка роля изиграват и внушенията на посланика в Цариград Игнатиев, които с за радикални действия.

Убедени в руската готовност за подкрепа, Сърбия и Черна гора обявяват през юни 1876 г. война на Турция. Един ден преди това крал Милан се обръща към руския консул със следната декларация: „Моля Ви да съобщите в Ливадия, че моля Негово Императорско величество да ми прости, ако в този момент не следвам неговите августейши съвети. Обстоятелствата ме принуждават да се присъединя към Черняев.“

В действителност обаче сръбските управници погрешно са изтълкували руската официална политика. Царят и Горчаков били категорични в становището си, че Сърбия и Черна гора в никакъв случай не бива да започват война. Това най-ясно се вижда от указанията, които били дадени на Карцов. Царят наредил на своя посланик да не поддържа никакви връзки с Черняев и с руските доброволци, които трябвало да бъдат третирани като политически емигранти. На Черняев било заповядано незабавно да се върне обратно. Когато последният отказва да стори това, царят заповядва да му се отнемат всички ордени и да се накаже най-строго според закона. По този повод Жомини пише до Гирс: „Ние трябва да порицаем действията на този генерал, който без позволение започна да служи на чужденците. Той пристъпи закона и волята на императора“ [96, т. 1, с. 231].

Изобщо не може да има никакво съмнение, че руското правителство до последния момент полага усилия да въздържи Сърбия и Черна гора от военни действия против Турция.

Позицията на германското правителство по този въпрос е коренно противоположна. Бисмарк съвсем открито подстрекава Сърбия към война в името на осъществяването на „сръбските национални идеали“. Германия дори великодушно предлага на сръбското правителство материална помощ чрез доставки на оръжие. В Берлин отдавна очаквали и предсказвали намесата на Сърбия на страната на въстаниците, виждайки в това още една стъпка към изостряне на Балканския конфликт.

На 5 юни 1876 г. Убри докладва: Бюлов заяви, че било крайно време Сърбия да се присъедини към въстаниците. От два месеца тя усилено се подготвяла и очевидно има намерение да започне война. Според него Сърбия е подбрала удач-

но момента за активна намеса. Тя била добре подготвена и имала всички шансове да достигне блестящи успехи. На 8 юни Убри съобщава, че Бисмарк с ентусиазъм също пледирал за по-скорошна война между Сърбия и Турция. „Бисмарк счита, че Турция е слаба държава във военно отношение и няма необходимите финансови възможности, за да се справи с положението." Според него Сърбия трябва да действа енергично, още повече че на нейна страна ще бъдат симпатиите на цялото славянско население в Австро-Унгария. Турция не е в състояние бързо да увеличи армията си. Като сравнявал силите на Турция с тези на Сърбия и въстаниците, Бисмарк е убеден, че силите на въстаниците и васалните държави щели непременно да надделеят. „В този смисъл Бисмарк ми изнесе цяла лекция в академичен стил." Когато Убри направил опит да оспори изразената увереност от канцлера във военното превъзходство на Сърбия, последният темпераментно възкликнал: „А нима според Вас Сърбия трябва още да чака?" „От този разговор, заключава Убри, аз добих впечатлението, че Бисмарк е против мирните настроения в Сърбия и изобщо не желае мирно уреждане на кризата в Изтока. . . Аз не се съмнявам, че при това положение васалните държави рано или късно ще започнат война срещу Турция и кризата ще се задълбочи още повече" [2, № 76, с. 18].

Трудно е да повярваме, че Бисмарк и неговите най-близки сътрудници в германското правителство са били наистина толкова загрижени за съдбата на въстаниците и за осъществяването на сръбските национални идеали. Невероятна изглежда също и тяхната категорично изразена увереност във военните преимущества на Сърбия и на въстаниците пред Османската империя. Техните оптимистични прогнози имали по-скоро предназначението да повлияят на руското правителство да не пречи на сръбската военна намеса. Бисмарк добре разбирал, че от Русия до голяма степен зависи какво решение ще вземат Сърбия и Черна гора. Именно за това с такова усърдие той се мъчил да внуши повече оптимизъм в Петербург, що се отнася до силите и възможностите на Сърбия, Черна гора и въстаниците.

В същото време немският канцлер съвсем не се е заблуждавал с илюзии, че Османската империя ще рухне толкова лесно пред сръбската мощ. Напротив, той бил дълбоко уверен в обратното и дори разчитал на сръбския неуспех. Пред австро-унгарския посланик Кароли например Бисмарк споделил, че войната между Сърбия и Турция неизбежно ще завърши с успех за турците. Научавайки за това изявление на Бисмарк, Убри докладвал на своето правителство: „Ясно е следователно, че той очаква нови усложнения в Източния въпрос. Изобщо трябва да кажа, че тук напълно господства политическият материализъм, а не симпатията към християните" [2, № 76, с. 18].

Чрез немските дипломатически представители в Русия Бисмарк системно настройва местните управници в духа на своите намерения. „Днес говорих с Швайниц по негово желание, отбелязва в дневника си министърът на вътрешните работи П. А. Валуев. — Той очевидно искаше да ме агитира по Източния въпрос. В Берлин, изглежда, предполагат, че от наша страна има известно недоверие към тях. В Берлин смятат, че сегашното положение в Турция е неудържимо. Аз разбрах Швайниц в смисъл, че работата трябва да се остави да се разрасне по-широко, но без да се допуска пожарът да излезе извън Балканския полуостров. Сърбия и Черна гора трябвало обезателно да воюват. В това може би има резон, но аз не съм уверен, че тук няма задни мисли." В същия смисъл Валуев е агитиран и от немския историк и общественик Хайнрих фон Трайчке, известен като апологет на Бисмарк. Използвайки авторитета на Трайчке, германската дипломация се опитвала да повлияе на определени кръгове в Русия за по-голяма активност по Източния въпрос. Като изтъква на преден план аргументи от хуманно

естество, Трайчке призовава Валуев да съдейства за прекратяване на позорното турско робство над християнските народи в Европа, което било срам за цивилизацията. Според него Русия трябва да помогне на Сърбия в кръстоносната война против полумесеца. По този повод Валуев отбелязва в дневника си: „Очевидно Трайчке е подучен за това послание от Радовиц. Тези господа си въобразяват, че аз тук съм решаващ фактор. А у Радовиц съвестта не е съвсем чиста" [53, с. 379].

Както се вижда, руските политически дейци се отнасяли твърде резервирано към Бисмарковите внушения за активна подкрепа на Сърбия и на въстаналите славянски народи на Балканите. Те с основание подозирали, че в проявената загриженост на немската дипломация към съдбата на балканските народи се таят определени користни намерения. Ето защо на немския канцлер било трудно да намери съмишленици за своята политика в руското държавно ръководство.

В стремежа си да преодолее пацифистките настроения на руските управници Бисмарк решава да използва славянофилите. Колкото и парадоксално да изглежда на пръв поглед, оглавявайки разрасналото се мощно движение в подкрепа на балканските славяни, руските славянофили — най-отявлените противници на Германия и германизма, обективно се превръщат в неволни съюзници на немския канцлер и неговата политика.

Това, че руските славянофили със своите действия, макар и неволно, са обслужвали германската дипломация през разглеждания период, е безспорен факт, който не остава незабелязан от историографията. Още Гейсман пише по този въпрос: „Нито славянофилите, нито ръководеното от тях обществено мнение можеха да подозират, че със своите действия те обслужват фактически плановете на Австро-Унгария, а най-вече на Германия" [33, с. 66].

Подобно е мнението и на Покровски: „Горчивата ирония на съдбата, пише той, се състои в това, че славянофилите, без сами да съзнават, вървяха към своята цел, водени за носа от своя най-голям враг — Германия. . . Славянофилите на практика наливаха вода в мелницата на Бисмарк. . . Бисмарк се стараеше всячески да обърне Русия с фронт на юг и затова той беше готов да ѝ предостави цялото свое влияние. . . Но без помощта на славянофилите той едва ли би постигнал в това отношение такъв триумф" [106, с. 245].

Бисмарк се е възползвал от славянофилите за целите на своята политика и това е безспорен факт. Във връзка с това изниква въпросът дали той само пасивно се е възползвал от тяхното неволно съдействие по силата на обстоятелствата, или от своя страна също е предприел някакви стъпки, за да стимулира действията им в желаната посока. Или, с други думи, въпросът е има ли пръст Бисмарковата дипломация за размаха на славянофилското движение в Русия. Веднага трябва да кажем, че засега липсват конкретни данни за категоричен утвърдителен отговор. Съществуват обаче улики, които ни дават основания да изкажем предположението, че Бисмарк не е бил съвсем безучастен по отношение на славянофилската кампания в подкрепа на южните славяни. Особен интерес предизвикват проявите на руската императрица Мария Александрова. Преди всичко буди недоумение фактът, че точно царицата — бивша германска принцеса от Хесенския двор, странно проявява такова голямо усърдие в славянското дело. Без да се съобразява с официалната руска политика, против волята на монарха тя застава начело на славянофилското движение в подкрепа на южните славяни. Подобни амбиции от нейна страна, естествено, будят подозрението, че Мария Александрова съзнателно се превръща в оръдие на чужда политика. Наистина императрицата поради положението, което заема в руското общество, е била принудена да действа извънредно предпазливо. Тя не е могла да си позволи например преки контакти с германските дипломатически представители. Дори нещо повече. Царицата в много случаи по демонстративен начин из-

разявала своите антипатии спрямо Германия. Сам по себе си този факт е не по-мал-
ко странен, особено като се има предвид, че тя поддържа редовни контакти със сво-
ята фамилия в Дармщад и най-вече с брат си Александър Хесенски.

Когато през лятото на 1876 г. славянофилската кампания в Русия взема осо-
бено големи размери и застрашавала политиката на правителството, царят запо-
вядва да се разследват „пружините на цялото това движение". А резултатите от
разследването за негово учудване показват, че „нишките на цялата работа водят
до Аничковия дворец и царицата" [53, с. 391].

Прекомерната политическа активност на царицата в името на славянската
кауза още навремето прави впечатление на редица руски дипломати и полити-
чески лица, които в една или друга степен изразяват своето недоброжелателно
отношение към нея, поставяйки под съмнение поведението ѝ. Консулът в Бел-
град Карцов в спомените си пише, че Мария Александрова е „влиятелен фактор
в политиката, дълбоко проникната от царствените си функции. Тя по произход е
немкиня, но на руския престол се проявява като рускиня и крайна панславистка.
В този дух тя възпитаваше и своя син — престолонаследника."

С раздразнение за поведението на царицата се изказва и военният министър
Милютин в своя дневник: „Императрицата Мария Александрова си позволява от-
крито да упреква нашата дипломация, че била пасивна по Източния въпрос. В този
смисъл тя говори пред офицерите от Генералния щаб и други присъстващи. . . Гор-
чаков много пъти ми е казвал за своите разговори с императрицата, която го поста-
вя в неудобно положение и го компрометира с упреците си. Тя постоянно приканва
за решителни действия в Източния въпрос. За щастие царят твърдо държи мирно-
то направление и не се поддава на женско влияние" [52, т. 2, с. 43].

Най-остро изразява възмущението си от царицата министърът на вътреш-
ните работи Валуев. „Императрицата, пише той в дневника си, е организирала
събиране на помощи за християните в голям мащаб. . . Всерусийската империя
се намира в такова състояние, че нейното (на царицата — б. а., К. К.) покрови-
телство и съчувствие могат да намерят израз в командироването на разни статс-
дами и фройлани за събиране на волни пожертвувания из града. . . Ако погледнем назад, ще видим, че ние сме доведени до прага на войната не от събитията,
не от политиката на правителството, а от дружеството на Червения кръст. . . и
дамското усърдие в неговите своеобразни форми. . . Просто е страшно да се ви-
дят пружините на движението: Една жена — чужденка, и две стари девици, които
искат да изхвърлят империята през прозореца. . . Вчера след обед царят намекна
на царицата, че тя му напомня за Мария Антоанета. Това беше казано по повод
на мебелите, но моето сърце ми подсказа нещо друго. . . Императрицата продъл-
жава нагло да говори за користната политика на другите държави и за нашата
безкористна политика. Но нима е възможно да има безкористна политика? За
чия сметка и на каква цена се води тя? Нима кръвта на руснаците. . . страданията и
сълзите на семействата, разорението на държавата нямат цена? Кой се разпорежда
с тях? Кой ги принася рицарски дар на безкористието? Подобен злонамерен егоиз-
зъм е чудовищен. Милосърдните дами се готвят да жертват руска кръв. От думите
на царицата заключавам, че нашият министър на финансите също не се ползва от
нейните симпатии, защото е против войната, а най-странното е, че тя постоянно
манифестира враждебното си отношение към Германия" [53, с. 376].

Както личи от горните думи, Валуев съвсем недвусмислено изразява съмне-
нието, че царицата действа като чуждо оръдие и по-точно като оръдие на Бис-
марковата дипломация.

Поведението на руската царица прави впечатление дори и на немския пос-
ланик Швайниц. По този повод в мемоарите си той отбелязва: „Славянофилите

се групираха главно около царицата. Най-активни бяха дамите. Царят, който по
това време имаше връзки с княгиня Катерина Долгорука, беше гузен и настроен
към отстъпки на царицата. Той не проявяваше твърдост и настойчивост, за да
наложи мнението си. . . Изобщо движението печелеше популярност и се разрас-
тваше под патронажа на царицата. Разбира се, това облекчи много нашата поли-
тика" [50, с. 340].

Що се отнася до опитите на Бисмарк да влияе върху настроенията на руска-
та славянофилска партия, заслужава да споменем и следния не по-малко курио-
зен факт. Руският правителствен чиновник Головин в спомените си пише: „Изоб-
що в 1876 г. цялата придворна атмосфера беше пропита от славянофилски дух,
който проникваше в салоните на знатните дами. Същият дух витаеше например
в салоните на графиня Е. Феодоровна, графиня Тизенхаузен и др., които бяха за-
висими от възгледите на царицата. Сбирките в салона на Тизенхаузен се провеж-
даха всяка вечер в Зимния дворец, където се събираха най-запалените славяно-
фили. Тук идваха често Победоносцев, граф Феликс, Сумарков, Елстон, Йонин,
Галицин, Церетелев, Мансуров, пруският военен аташе генерал Вердер, негови-
ят помощник майор Лигниц и др." Както виждаме, в числото на „най-запалените
славянофили" фигурират и двама Бисмаркови служители — факт, който сам по
себе си красноречиво свидетелства за приноса на германската дипломация в сти-
мулирането на славянофилското движение в Русия по това време [43, с. 305].

ЦАРИГРАДСКА ПОСЛАНИЧЕСКА КОНФЕРЕНЦИЯ — ПРОВАЛ НА МИРНОТО РЕШЕНИЕ

Новото правителство в Цариград, дошло на власт след преврата от края на
май 1876 г., с поощрението на Англия отхвърля Берлинския меморандум на Ве-
ликите сили. След отказа на Високата порта да се подчини и да изпълни предпи-
санията на Берлинския меморандум се предполагало, че веднага ще последват
някакви наказателни санкции спрямо Османската империя от страна на Велики-
те сили. Това произтичало от ултимативния характер на меморандума. Сега вече
Великите сили трябвало да пристъпят към ефикасни действия, ако не искали да
уронят своя престиж пред подвластните балкански народи. Но това се отнасяло
преди всичко за Русия, защото само тя имала какво да загуби в случая.

Обезпокоено от отказа на Високата порта, руското правителство веднага
сондира чрез Убри в Берлин за евентуални съвместни действия на страните от
Съюза на трите императори, за да бъде упражнен натиск върху Цариград.
Бисмарк обаче с безразличен вид заявява, че Германия е готова да подкрепи
всички постъпки на Русия пред Високата порта. Същевременно той пак изтъква,
че гледа на дипломатическата интервенция твърде скептично: „Очевидно ще
трябва да се воюва или ще се получи твърде конфузно положение, че не сме
удържали думата си." Бисмарк обаче ясно дава да се разбере, че има предвид
военни действия само от страна на Русия. Руският посланик забелязва това и на
свой ред изтъква, че според Горчаков трябва да се изчака как ще се развият съ-
битията по-нататък. „Това, пише Убри, явно не се хареса на Бисмарк. Той с раз-
дразнение отвърна, че силите вече доста дълго са чакали напразно." Диалогът
между Убри и Бисмарк продължава интензивно и през следващите дни. Убри
полага всички усилия да убеди канцлера в необходимостта от нов колективен
натиск върху Високата порта. Между другото той излага мнението на Горчаков
за свикване на посланическа конференция с участието на всички Велики държа-
ви. Бисмарк възразява срещу това предложение, но декларира, че е готов да под-

крепи всяка дипломатическа стъпка на Русия и Австро-Унгария пред Цариград. „Германското правителство, добавил Бисмарк, ще остане лоялно на съюзническите си отношения спрямо Русия и Австро-Унгария, но ние смятаме, че нашето пасивно изчакване не води до подобрение, а до по-нататъшно влошаване на обстановката“ [2, № 76, с. 18].

От беседите си с Убри Бисмарк скоро се убеждава, че провалът на Берлинския меморандум не дава достатъчно основания на Русия да започне война против Турция. Съвсем ясно било, че Горчаков ще продължи да търси начини за дипломатическо решаване на кризата. При това положение германското правителство съсредоточава усилията си за ускоряване намесата на Сърбия и Черна гора в конфликта, което било сравнително по-лесно осъществимо при създалата се обстановка на Балканите. Според Бисмарк военните действия на Сърбия и Черна гора срещу Турция непременно щели да доведат до по-нататъшно задълбочаване на Източната криза, а военният неуспех на тези две държави, нещо, в което канцлерът не се съмнявал, щял да принуди и Русия да се намеси с военна сила.

Сръбско-турската война започва на 30 юни 1876 г. Веднага след нейното обявяване немският канцлер изведнъж се успокоява. Оттук нататък той престава да се среща с Убри и да настоява за активни действия от руска страна. Бисмарк се оттегля в своята резиденция край Кисинген, изчаквайки развоя на събитията. С продължителното си мълчание той искал да демонстрира германската индиферентност към Източния въпрос, оставяйки Русия колкото може повече да затъне в него. Известията за първите поражения на сръбската армия вдъхват у Бисмарк оптимизъм, че планът ще успее.

Както в Петербург, така и в Лондон с нетърпение очаквали да чуят мнението на Германия по най-актуалния проблем на деня. От продължителното мълчание на Бисмарк най-много се безпокояло руското правителство, което продължавало да възлага големи надежди на Германия. Настроенията в Петербург по това време най-добре изразява Жомини в едно писмо до Гирс: „Положението става сериозно. Тъмни облаци се задават на европейския хоризонт. Тук разчитат главно на добрата воля на Германия. . . Ние чакаме думата на сфинкса от Варзин (т. е. на Бисмарк — б. а., К. К.). Неговият глас ще бъде решаващият фактор. . . Аз няма да се учудя, ако той ни остави да затънем до гуша в източното блато и чак тогава да дойде да ни помага. Но дори и тогава ние ще се наложи да прибегнем до услугите му, защото сме изправени пред дилемата: или война, или уронване на престижа. Бисмарк е твърде ясен. Той не скрива, че ако нещата се обърнат против нашите интереси и националните ни чувства, ние не бихме могли да стоим повече в бездействие“ [7, с. 312].

На Убри е възложено да се срещне с Бисмарк и да провери какво е неговото мнение относно задълбочаващата се политическа криза на Балканите. В края на юли 1876 г. Убри заедно с английския посланик О. Руссел се явява при немския канцлер в Кисинген. По време на разговора Бисмарк заявява пред двамата дипломати, че Германия е решила да стои настрана от Източния въпрос. Тя нямала никакъв ищах повече да се бърка в него. „В неговия кабинет обаче ние забелязахме, пише Убри, една голяма маса, отрупана с карти на Турция. По този повод сочейки картите, Руссел иронично подметна: а тези неща следователно съвсем не са Ви нужни. Бисмарк се сконфузи от тази реплика и не отговори. На връщане моят английски колега, коментирайки впечатленията си от разговора, със загриженост каза: сега никак не ми е чудно защо тук толкова много симпатизират на християните в Турция и желаят тяхното освобождение“ [2, № 76, с. 19].

Надеждите, които възлагал Бисмарк на Сръбско-турската война, до голяма степен се оправдават. Началото на войната бележи повратен момент в отношението на руското правителство към Сърбия. Преди войната, както видяхме, руското правителство категорично се обявявало против намесата на Сърбия и Черна гора. В Петербург положили много усилия да предотвратят тяхната намеса в конфликта, опасявайки се, че това ще доведе до въвличането и на Русия. След като войната вече започнала против волята на руското правителство, последното било принудено да промени тактиката си пак с оглед да избегне прякото руско военно вмешателство. Горчаков възприема тезата на Игнатиев, че Русия трябва да окаже, макар и по неофициален път, максимална помощ на Сърбия и Черна гора, за да се обезпечи техният военен успех и по този начин да се избегне намесата на Русия. „Трябва да помагаме на Сърбия всячески, казвал Игнатиев, за да не бъдем увлечени сами в пожара.“ Както отбелязва Карцов обаче, Сърбия започва войната с надеждата, че Русия непременно ще я последва. Никой от сръбските управници не вярвал, че Сърбия ще постигне успех на бойното поле. Тяхната цел била да предизвикат руската намеса. В дневника си Валуев отбелязва, че един специален сръбски пратеник пристигнал още в началото на юли в Петербург да иска незабавна подкрепа, защото в противен случай „цялото движение щяло да рухне след три седмици“. По този повод Валуев прави следния коментар: „И на такава значи шаткава основа се опира нашето дело!“ [53, с. 374].

Впрочем Игнатиев също не вярва във военния успех на Сърбия, но той по това време се стреми да подтикне руското правителство към военната алтернатива. От такива главно подбуди е продиктуван неговият апел за оказване всемерна помощ на Сърбия.

Руското правителство не споделя оптимизма на Игнатиев, че Сърбия може сама да се оправи с Османската империя, но поради невъзможността от друг начин на действие решава да окаже помощ на Белград с тайната, едва мъждукаща надежда, че това е единственият начин да се избегне пряк руски ангажимент във войната. На 10 юли Милютин пише в дневника си: „Днес научих под най-строга тайна, че държавният канцлер е отстъпил от тезата за безусловен неутралитет и се е съгласил да допусне тайно доставки на оръжие и изпращане на доброволци за Сърбия. . . Царят е дал съответна инструкция на митническите власти в този смисъл.“ По този повод Валуев добавя: „Нашето правителство таи лотарийни надежди. Днес Горчаков казал на царя, че след няколко седмици Черняев може да стане историческа личност и да спаси Русия от война“ [53, с. 374].

Макар да храни известни минимални надежди за евентуален успех на Сърбия, руският канцлер напълно съзнава, че помагайки на Сърбия, Русия се изправя пред голям риск. Според него обаче руското правителство е принудено да предпочете по-малкото зло. „Горчаков, пише Милютин, се опасява, че въпреки нашето твърдо намерение да избегнем войната на всяка цена не е изключено да възникнат такива обстоятелства, които да я направят неизбежна за нас.“ „Ние не вървим, нас ни отнася потокът“ — допълва с тревога Валуев [53, с. 375].

За да се подготви в случай на евентуални усложнения по Източния въпрос, които можели да възникнат в резултат на Сръбско-турската война, руското правителство решава да постигне споразумение с главния си съперник Австро-Унгария. Така се стига до Райхсщадското съвещание на 8 юли 1876 г.

Райхсщадското споразумение между Австро-Унгария и Русия предвижда двете държави „засега“, т. е. докато продължава Сръбско-турската война, да запазят неутралитет, като се въздържат от вмешателство. Ако обстановката наложи тяхната намеса по-нататък, те да се договарят помежду си. В случай, че Турция излезе победител, двете държави се съгласили да настояват за възстановяване на довоенното статукво в Сърбия. Що се отнася до Босна, Херцеговина и България, тяхното положение трябвало да се уреди според съгласуваните пред-

ложения в Берлинския меморандум. В случай, че Сърбия постигне успех във войната, Австро-Унгария и Русия се договорили да не се допуска създаването на голяма славянска държава, а Сърбия да получи само частични териториални компенсации в Стара Сърбия и Босна. По-нататък споразумението не било докрай уточнено. Според австро-унгарската версия и тълкувание Австро-Унгария трябвало да анексира Босна и Херцеговина, а според руската версия — само части от Босна и турските области на Хърватско. В руската версия изобщо не се е споменавало за анексиране на Херцеговина от Австро-Унгария. По-нататък Райхщадското споразумение предвиждало Русия да получи Югозападна Бесарабия и Батум. В случай на пълно разпадане на европейската част от Османската империя според руската версия Северна България и Южна България трябвало да образуват две независими княжества, а по австро-унгарската те трябвало да бъдат автономни провинции на Османската империя. Следователно, както виждаме, Райхщадското съглашение съдържало в себе си заряд на бъдещи противоречия и конфликти.

Отношението на Бисмарковата дипломация към Райхщадската среща и постигнатото споразумение между Петербург и Виена било двойствено и противоречиво. Наистина Бисмарк съветвал Австро-Унгария и Русия да се споразумеят, но се надявал, че те ще започнат война против Турция и че между тях винаги ще съществува спор за сферите на влияние на Балканския полуостров. Той обаче бил против такова споразумение между Виена и Петербург, което би дало възможност на Русия без война да изпълни ролята си на покровител спрямо балканските славяни, а на Австро-Унгария — да получи Босна и Херцеговина от Русия. В същото време германският канцлер виждал и положителните страни на Райхщадското съглашение с оглед на интересите и тактическата програма на немската дипломация за по-нататъшно задълбочаване на Източната криза. Бисмарк имал достатъчно основания да смята Райхщадската среща като крачка напред в еволюцията на руското правителство към военната алтернатива. От такава гледна точка например коментира срещата в Райхсщад официалният говорител на райхсканцлера-Радовиц. Той споделил пред Убри, че германското правителство вижда в австро-руското споразумение една „прелюдия към нов етап в Източния въпрос“ [2, № 76, с. 18].

Оптимизмът на берлинското правителство по отношение на Райхсщадското споразумение се дължи между другото на обстоятелството, че точно по това време през лятото и есента на 1876 г. в Източнатта криза възниква един нов момент. Става дума за широкия международен отзвук от извършените кръвопролития при потушаването на Априлското въстание. Жестоките репресии в България предизвикват в цяла Европа мощно движение на съчувствие и солидарност към българския народ. Голяма антитурска кампания се разгръща в Англия — главния поддръжник на Османската империя. В кампанията се включват активно множество представители на английската общественост и някои опозиционни политически групировки. Подобни движения в една или друга степен се появяват и във Франция, Италия, Австро-Унгария и др. Интересно е обстоятелството, че почти навсякъде, а най-вече в споменатите западни държави, движенията в подкрепа на българския народ добиват и определена насоченост против съответните правителства, които защитавали интегритета на султанската империя. Най-ясно това се проявява в Англия и Франция. Изобщо можем да кажем, че от лятото на 1876 г. Българският въпрос добива доминиращо значение като важен компонент в цялостния комплекс на Източния въпрос.

За разлика от другите западни страни в Германия самото правителство по понятни причини веднага се присъединява към международното движение в полза на българите. Може би именно поради това германската общественост не реагира така, както например обществеността в Англия.

В разговор с руския посланик държавният секретар Бюлов споделя, че германското правителство се отнася с голямо възмущение към извършените злодеяния от турските власти в България. Констатираните факти от международната анкетна комисия за кръвопролитията в България се потвърждават от сведенията на немските дипломати и от немските работници, участници в строежа на железопътната линия край Пловдив. Германското правителство, казал Бюлов, е изпълнено със съчувствие към пострадалите българи и е готово незабавно да вземе участие в един колективен демарш на силите пред Високата порта срещу клетата в България. „Това, което се случи в България, добавил Бюлов, окончателно дискредитира Турция пред цивилизована Европа. Тя е загубила всякакъв престиж и няма повече право на съществуване“ [2, № 76, с. 19].

В края на август с. г. Бюлов се среща с турския посланик в Берлин, пред когото изказва официално протест във връзка със събитията в България. Между другото държавният секретар изтъква, че „извършените жестокости са позор за Турция. Германия остро порицава всички злодеяния и се присъединява към протеста на европейската общественост.“ В своя отговор Едем паша се опитва да оправдае действията на турските власти с непокорството на българите и затрудненото положение на империята. Бюлов рязко му възразява, че нищо не може да оправдае извършените престъпления. Държавният секретар заявява по-нататък, че е упълномощен лично от кайзера да направи този протест. Кайзерът се отнасял с голямо „състрадание към бедните българи“. А княз Бисмарк в едно писмо от Варазин се солидаризирал изцяло с кайзера. В писмото си Бисмарк между другото изтъква: „След всичко това, което се случи в България, статуквото в никой случай не може да се запази в бъдеще“ [2, № 76, с. 19].

Българският въпрос дава нов мощен импулс на славянофилското движение в Русия. Когато се завръща към средата на юли 1876 г. от Рахщад, царят заварва Русия обхваната от необикновена политическа психоза. Почти всички слоеве на руската общественост, ръководени от различни мотиви, изразявали спонтанно своята солидарност с българския народ. Агитацията за незабавна подкрепа на еднокръвните братя славяни, страдащи под игото на полумесеца, достигнала небивал размах. Върху царя и правителството се оказвал силен и системен натиск за активна решителна намеса по Източния въпрос. Попаднал в обкръжението на темпераментната славянофилска публика в двореца, Александър II започнал да се поддава на нейните внушения. У него се появили първите признаци на колебание и склонност към отстъпление от мирния курс.

Канцлерът Горчаков обаче продължавал да отстоява твърдо правителствената линия за въздържане от едностранна военна намеса на Русия. Той лансирал идеята за незабавно свикване на международна конференция с участието на всички Велики сили на високо равнище за вземане на ефикасни мерки. Горчаков бил убеден, че след кървавите изстъпления в България и пълното компрометиране на Високата порта Великите сили лесно ще достигнат споразумение и единство помежду си за колективен демарш в полза на християните. Неговото убеждение в целесъобразността и ефикасността на подобна дипломатическа инициатива се дължало между другото на увереността му, че вследствие на силната антитурска кампания, която се разгръщала по това време в Англия, английското правителство не ще може да се противопостави на решенията на Европейския концерт както дотогава. Това именно карало Горчаков да смята, че една конференция на силите на високо равнище може да реши Източната криза по мирен път в благоприятен за Русия смисъл.

Около средата и втората половина на септември 1876 г. Източната криза още повече се задълбочила, а заедно с това руската дипломация е изправена пред нови усложнения. Във връзка с Българския въпрос руският дипломатически представител в Цариград Ал. Нелидов (който временно заместват Игнатиев) предупреждава, че ако Русия не предприеме незабавно енергични мерки в защита на българите, „християнското население ще загуби всякакво доверие към нас". Същевременно Сръбско-турската война явно подсказвала за скорошния разгром на Сърбия. Последната се нуждаела и очаквала руска помощ. Изобщо обстоятелствата принуждавали руското правителство да вземе срочно мерки в защита на Сърбия и на балканските народи. Те обаче продължавали да се ограничават в кръга на дипломатическите възможности с оглед ангажирането на Великите сили за колективно въздействие върху Високата порта.

На 25 септември руското правителство предложило на Великите сили програма, която предвиждала условия за сключване на примирие между Сърбия и Черна гора, от една страна, и Турция, от друга. Програмата включвала също и редица мерки за подобряване положението на християните в Босна, Херцеговина и България. Австро-унгарското правителство веднага възразило срещу руските условия за примирие, а Англия изобщо не отговорила. При това положение особено важно било каква позиция ще заеме Германия. В Петербург се надявали, че Германия ще съдейства за приемането на руските проектоусловия за примирие в Лондон и Виена. В своите доклади Убри съобщава: „Германското правителство е съгласно с предложените от нас мирни условия, но изказва това по един недостатъчно категоричен начин, т. е. то не е готово да се застъпи в полза на нашите предложения пред останалите сили. Изобщо, добавя Убри, германското правителство продължава да следва линията си към усложняване на Източния въпрос" [2, № 76, с. 19].

След като не получава германската подкрепа нито по въпроса за свикването на международна конференция, нито за приемането на руските проектоусловия за примирие от другите сили, руското правителство се оказва в затруднено положение. При възникналата напрегната политическа обстановка и при съществуващата безизходица в прилагането на мирния дипломатически вариант за съвместно действие на силите руското правителство започва да обсъжда други варианти. Най-напред то прави опит за споразумение с Австро-Унгария. Към края на септември руското правителство изпраща генерал адютанта на царя Сумароков-Елстон, със специална тайна мисия във Виена. Чрез своя пратеник царят предлага на Австро-Унгария съвместни военни действия срещу Османската империя. Руското предложение предвижда Австро-Унгария да окупира Босна и Херцеговина, Русия — България, а обединената морска ескадра на силите с участието на Англия да блокира Босфора и подстъпите към Цариград.

Виенското правителство обаче отхвърля руското предложение. Франц Йосиф отговаря, че Австрия няма намерение да воюва, но ако Русия започне военни действия, ще се възползва от това, за да анексира без война Босна и Херцеговина. Австрийският император предлага дори да се сключи в този смисъл конвенция. Царят бил възмутен от австро-унгарските контрапредложения, окачествявайки ги като цинични. „В такъв случай, коментирал царят, ние поемаме голям риск отново да се изправим пред коалиция на западните сили. Австрия явно иска с цената на руска кръв и без война да заеме исканите от нея провинции" [52, т. 2, с. 100].

Несполучливата мисия на Сумароков-Елстон, както и нарастващото напрежение около Източната криза предизвикват още по-голямо обтягане на отношенията между Австро-Унгария и Русия. Виена и Петербург гледали с подозрение

един към друг. Както руското, така и австро-унгарското правителство започва да търси германската подкрепа с цел да елиминира съперничеството на своя конкурент. Прави впечатление, че почти по едно и също време и руското, и австро-унгарското правителство направили таен сондаж в Берлин, за да привлекат на своя страна Германия.

В началото на октомври 1876 г. австро-унгарското правителство изпраща барон Фрайхер фон Мюнх със специална мисия при Бисмарк. Мюнх изтъква пред германския канцлер голямата опасност, която съществува според австрийското правителство, ако Русия проникне в България. Ето защо австрийският пратеник настоява Германия и Австро-Унгария заедно да се противопоставят на аспирациите на Русия към Балканите. Целта на мисията била: съюз между Германия и Австро-Унгария против Русия по Източния въпрос. Бисмарк обаче категорично възразява на това предложение. Той изтъква, че не вижда никаква опасност за Австрия, ако Русия започне война срещу Турция и окупира България. Напротив, спред него Австрия може да се възползва от това, за да сложи ръка върху Босна и Херцеговина. Бисмарк отново препоръчва Русия и Австро-Унгария да действат съвместно срещу Турция, като си поделят Балканския полуостров така, че Русия да получи източната, а Австро-Унгария — западната половина. Немският канцлер дава ясно да се разбере, че ако Австро-Унгария е решила да се противопостави на Русия в нейните намерения да воюва срещу Османската империя, тя не може да разчита на германската подкрепа. Германия в никакъв случай не била съгласна да подкрепи каквито и да са враждебни действия спрямо Русия по Източния въпрос.

С подобно запитване към Берлин се обръща и руското правителство. На 1 октомври 1876 г. чрез германския военен аташе в Петербург Вердер руското правителство заявява: „Царят се надява, че в случай на война срещу Австрия Германия ще реагира по същия начин, както Русия през 1870 г." Или, с други думи, царското правителство отправяло искане за съюз срещу Австрия.

Обмисляйки как да отговори на руското запитване, Бисмарк изказва следните съображения: „Според мен ние трябва да подкрепим войнствените настроения на цар Александър само в случай, че те са насочени към война с Турция. Тази война може да бъде или съвместно с Австро-Унгария, или самостоятелно. Ако той реши да действа самостоятелно, нашата грижа ще бъде да обезпечим на всяка цена неутралитета на Австро-Унгария. Тогава Русия може да очаква от нас да ѝ се отплатим за услугата през 1870 г. Ние бихме се съгласили енергично да действаме срещу Австро-Унгария само при положение, че последната направи опит по насилствен начин да възпрепятства войната на Русия против Турция. Засега обаче не съществуват подобни намерения от страна на виенското правителство." По-нататък, разсъждавайки по този въпрос, Бисмарк отбелязва, че евентуалната война между Русия и Австро-Унгария от гледна точка на германските интереси е крайно нежелателна в момента, защото ще изправи германското правителство пред опасна дилема да вземе страна в конфликта. Войната между въпросните две държави криела опасността едната от тях да добие явно надмощие над другата. А германските интереси налагали и двете да се запазят като силни държави, винаги съперничещи помежду си и винаги нуждаещи се от немската подкрепа. Само при „особени обстоятелства" Германия би се съгласила да пожертва едната от тях. Тези особени „обстоятелства", за които намеква немският канцлер, не са нищо друго освен гаранцията за Елзас и Лотарингия. Доколкото само Русия е била в състояние да обезпечи подобна гаранция, можем да конкретизираме, че Бисмарк е допускал възможността да пожертва Австро-Унгария [75, с. 328].

След продължително обмисляне по повод на руското запитване най-после чак към 20 октомври германското правителство оформя окончателно своя отго-

вор. Поради деликатния характер на третирания въпрос Бисмарк преценява, че най-целесъобразно ще бъде, ако отговори чрез специален пратеник, който подробно да изясни в Петербург всички съображения на германската дипломация. Така била замислена поредната тайна дипломатическа мисия на немския канцлер, осъществена този път чрез посланика в Петербург Швайниц.

„Инструкцията, която получих, пише Швайниц в мемоарите си, предвиждаше да заявя в Петербург, че Германия е готова да осигури неутралитета на Австро-Унгария, ако Русия реши да воюва против Турция. В случай на война между Австрия и Русия Германия ще бъде неутрална, но доколкото германските интереси са против такава война, Германия не ще допусне прекомерното отслабване на която и да е от воюващите страни. Както Русия, така и Австро-Унгария трябва да се запазят като велики държави. Ако Русия реши да воюва против Турция, тя ще може да разчита не само на нашите симпатии, но и на нашата всемерна подкрепа според желанията на царя“ [50, с. 358].

Освен официалната писмена инструкция Швайниц получава и устни указания, в смисъл че само при едно условие Германия е готова да подкрепи Русия безрезервно и във всички случаи — ако Русия се съгласи да ѝ гарантира резултатите от Франкфуртския мир и по-специално що се отнася до Елзас и Лотарингия. И този път Бисмарк упълномощил Швайниц отново да постави въпроса за двустранен съюзен договор и за съвместни действия „в огън и вода“ с Русия.

На 23 октомври Швайниц се явява в Петербург, носейки със себе си следния официален отговор във връзка с руското запитване: „В духа на съществуващите дружески отношения между тримата императори ние сме готови да направим всичко възможно да убедим Австро-Унгария да запази неутралитет в случай на руско-турска война. Нашите усилия в това направление имат всички изгледи за успех и ако въпреки нашите старания настъпи разрив между Русия и Австро-Унгария, Германия няма да има никакви основания за нарушаване на своя неутралитет. . . Възможно е обаче в хода на тази война да се включат Италия и Франция, което би ни принудило да вземем мерки за защита на нашите собствени интереси. Но ако щастието измени на руското оръжие и Русия се окаже сама срещу коалиция на другите европейски държави, т. е. ако тя бъде сериозно отслабена, то това не ще бъде в полза на германските интереси. В същата степен биха били накърнени нашите интереси и при положение, че възникне подобна опасност за австро-унгарската монархия“ [47, с. 76].

Същевременно съгласно с указанията на Бисмарк Швайниц поставя пред Горчаков и въпроса за съюз „в огън и вода“ при условие, че Русия даде необходимите граници за Елзас и Лотарингия. Само в този случай и на такава цена Германия е готова на безусловна и безрезервна подкрепа на руската политика по Източния въпрос, включително и против Австро-Унгария. „Най-многото, което бихме желали от Вас, заявил немският посланик на Горчаков, е да ни гарантирате Елзас и Лотарингия.“ Горчаков обаче деликатно отклонява съблазнителната оферта. „Нашата гаранция, отговорил той, няма да Ви бъде от голяма полза, защото в наше време договорите нямат висока стойност.“ Макар и в затруднено положение, руското правителство непреклонно отстоява позицията си в защита на Франция [50, с. 362].

В края на краищата мисията на Швайниц завършва с неуспех. Германия по същество отказва да подкрепи мирните дипломатически акции на руското правителство във връзка с Източния въпрос, а Русия от своя страна отказва да даде картбланш на Бисмарк срещу Франция. При такова положение германският канцлер продължава да следва тактиката, насочена към по-нататъшно изостряне на балканската криза за провокиране на война между Русия и Турция.

В това време политическото положение на Балканите още повече се влошава. На 29 октомври 1876 г. сръбската армия претърпява катастрофално поражение при Крушевац. След този успех Високата порта решително отхвърля руското предложение за сключване на примирие със Сърбия, готвейки се да настъпи към Белград. В своите дръзки действия Турция е поощрявана от Англия. Английският премиер Дизраели Биконсфилд публично заявява, че Англия е твърдо решена с цялата си военна мощ да отстоява териториалната цялост и неприкосновеността на Османската империя. Критичната обстановка налагала бърза реакция от страна на руското правителство за спасяване на Сърбия. На 31 октомври Игнатиев връчва на Високата порта ултиматум за незабавно спиране на военните действия и сключване на примирие за шест седмици. Едновременно с това в Петербург е подписан указ за частична мобилизация на войските от Киевския, Одеския и Харковския военен окръг. На 31 октомври царят произнася реч в Москва, в която с категоричен тон заявява: Русия иска мир, но ако Турция не прекрати незабавно военните действия срещу Сърбия, „аз имам намерение да действам самостоятелно и съм уверен, че в такъв случай цяла Русия ще се отзове на моя призив“. Тези думи на царя, придружени от направения ултиматум и извършената мобилизация, стряскат турското правителство, което прекратява военните действия, но още на следващия ден започва да се готви за ново настъпление. Решителната позиция на руското правителство обаче има по-скоро характер на политически блъф за оказване на натиск върху Турция, отколкото израз на действителни намерения за война. „Но във висшите сфери още се надяваха, пише Газенкампф в дневника си по този повод, да избегнат войната. Смяташе се, че с извършената мобилизация, със съсредоточаването на 4-и армейски корпус в Бесарабия Високата порта ще се уплаши и ще се подчини на всички наши искания.“ Фактически Русия и по-нататък продължава да се придържа към тактиката за уреждане на кризата по мирен начин. Горчаков продължава твърдо да се надява, че ще успее да ангажира Съюза на тримата императори и особено Германия за колективен натиск върху Високата порта. Той бил уверен, че Англия без съюзник на континента няма да предприеме нищо, а Турция неизбежно ще се подчини на натиска на трите двора. Изхождайки от тази своя увереност, руският канцлер предприема нови енергични опити да осигури активната дипломатическа подкрепа на Германия за прилагането на мирния вариант при решаването на Източния въпрос.

Още в същия ден, когато царят държи войнствената си реч в Москва, когато Игнатиев връчва руския ултиматум на Високата порта и е подписан указът за частична мобилизация, Горчаков се срещна с немския посланик Швайниц и отново поставя пред него въпроса за необходимостта от по-енергична германска подкрепа. „Горчаков, докладвал на 1 ноември Швайниц, е недоволен от нас. Той очаквал големи работи от Германия.“ Когато немският посланик се опитва да възрази, че кайзерът и Бисмарк са били винаги благосклонни към Русия и са готови да я подпомогнат в една война срещу Турция, Горчаков го прекъсва с думите: „Не!... Аз искам повече, аз искам друго. Аз ще пиша на княз Бисмарк, че трябва да говори, той трябва високо да говори. Ние искаме в Европа да чуят от него, че Русия действа от името на всички като мандатьор на Европа.“

Едновременно с постъпките пред немския посланик царят и Горчаков изпращат послания съответно до кайзера и Бисмарк с настойчива молба за дипломатическо съдействие.

Становището на Бисмарк относно руската молба за активно дипломатическо съдействие с оглед мирното решение на Източния въпрос било отрицателно. Официалният отговор на германското правителство до Петербург обаче е съвсем различен и звучи твърде оптимистично. Кайзер Вилхелм I например в отго-

вора си до царя пише: „Аз изцяло споделям Вашето съчувствие към съдбата на страдащите християни в Турция... Вярвам, че предстоящите преговори ще доведат най-после до споразумение между великите сили за окончателното разрешаване на въпроса. Нека се надяваме, че ще бъдат задоволени справедливите искания на християнските народи." Накрая Вилхелм I обещава, че германското правителство ще съдейства в това отношение [47, с. 227].

Не по-малко обнадеждаващо звучи и отговорът на Бисмарк. Канцлерът изтъква с патос, че както досега, така и занапред ще смята за свое най-важно задължение да поддържа и развива дружеските и добросъседските отношения между Германия и Русия. Германия при никакви обстоятелства няма да наруши дружбата си с Русия и е готова да ѝ оказва всемерна подкрепа.

Оптимистичният отговор на берлинското правителство предизвиква задоволство и нови надежди в Петербург. Впрочем изненадващо оптимистичният тон в отговора на Бисмарк и неговото обещание да подкрепи мирната програма на Горчаков се дължат на изменилата се междувременно политическа обстановка в хода на преговорите между Великите сили. Става дума за това, че след войнствените изявления на царя от 31 октомври, след ултиматума до Високата порта и особено след извършената частична мобилизация в Русия английското правителство, за да предотврати войната, внезапно проявява готовност да се свика международна европейска посланическа конференция на силите. Естествено, това обстоятелство налага промяна в поведението и в тактиката на немския канцлер. След като самата Англия — най-главният руски противник, проявява съгласие за организиране на конференция и за мирни преговори, Бисмарк не може да не се съгласи да подкрепи руската дипломатическа инициатива. Напротив, Бисмарк иска да демонстрира по възможно най-драстичен начин своята готовност за съдействие. Руският посланик Убри бил уведомен от Бюлов, че немското правителство е изпратило инструкция до Вертер в Цариград да съдейства в духа на руските интереси. В инструкцията до Вертер между другото се казва: „Вие трябва да се стремите да спечелите доверието на английския посланик и в случай на нужда да го използвате за противодействие срещу някои антируски действия" [47, с. 100].

В следващите дни на ноември 1876 г. започват интензивни дипломатически преговори между Великите сили във връзка с подготовката на предстоящата Цариградска посланическа конференция. Руският канцлер Горчаков разчита, че конференцията ще разкрие реални възможности за мирно разрешаване на Източната криза в духа на руските желания. Затова той предприема енергични мерки, за да обезпечи нейния успех. Според него за успешния ход на конференцията най-много може да допринесе германската дипломация. Изявената готовност на берлинското правителство за съдействие подхранва надежди у руския министър, че този път ще може да се опре на Германия. През ноември Горчаков неколкократно разговаря с немския посланик Швайниц, опитвайки се да обезпечи активната германска подкрепа. В своите доклади Швайниц съобщава: „Горчаков твърди, че не упреква Бисмарк за нищо друго, освен в това, че много често и много високо заявява германското безразличие и незаинтересованост по Източния въпрос... Сега от нас се иска да изразим пред силите на конференцията нашата солидарност с Русия и да покажем, че се чувстваме пряко заинтересовани от Източния въпрос като общоевропейски въпрос... Бисмарк трябва да упражни давление върху Виена да се присъедини към руската платформа на конференцията... Когато казах на царя, че ние имаме пълно доверие в неговата политика и изцяло я одобряваме, той ми отговори: „Това знам отдавна, но искам да го заявите в Лондон" [50, с. 400].

На 25 ноември английският пълномощник на път за Цариград се озовава в Берлин, за да сондира мнението на германското правителство. Горчаков нареди на Убри да помоли Бисмарк в разговорите си със Солсбъри на всяка цена да демонстрира единството в позицията на Германия и Русия по Източния въпрос. Във връзка с това нареждане Убри пише: „Възложената ми задача е много трудна. Бисмарк наистина ще изпълни нашата молба, но непременно ще придаде друг смисъл на разговора в духа на войната, а не на мирното решение на въпроса, както искаме ние" [2, № 76, с. 19].

Руският посланик имал право. В срещите и в разговорите със Солсбъри Бисмарк наистина подчертава добрите отношения между Германия и Русия, но вместо исканата от него подкрепа на руската позиция за мирно решаване на въпроса започва разпалено да убеждава събеседника си в необходимостта от руско-турска война.

Солсбъри прави опит да привлече Германия на своя страна в защита на Османската империя против Русия. Бисмарк обаче категорично се противопоставя. Той изтъква, че географското положение на Германия ѝ налага във всички случаи да запази приятелските си отношения с Русия. „Ние никога няма да пожертваме дружбата си с Русия, толкова пъти изпитана на дело. Англичаните се опитваха да ни прикачат към своята колесница, но тази роля не е по нашия вкус. Нека те се впрягат сами в нея... Мина времето, когато в Лондон си позволяваха да се отнасят с нас като с васално индийско княжество" [2, № 76, с. 19].

Във връзка с проруската позиция на Германия, демонстрирана от Бисмарк пред английския пратеник по един недвусмислен начин, Швайниц получава указание да информира за това руските държавни ръководители. „Ще бъде много полезно, ако Вие намерите начин да уведомите висшестоящите инстанции в Петербург, че ние решително се противопоставихме на английските внушения срещу Русия." Германското правителство бързало да изтъкне в Петербург своя актив в подкрепа на Русия. Същевременно обаче Бисмарк умишлено се престарал пред Солсбъри в своята благосклонност към Русия. Докато Горчаков искал от него само да настои пред английския пълномощник за приемане на руските предложения за реформиране на Османската империя, Бисмарк започнал да агитира своя събеседник Англия да не се противопоставя срещу една руско-турска война. Бисмарк развил следните мисли: Германия няма преки интереси в Източния въпрос и не се интересува от съдбата на Турция. Османската империя била нежизнеспособна държава, доказала, че няма повече право на съществуване в Европа. Той смята, че нейното реформиране е немислимо и в този смисъл предстоящата Цариградска конференция е обречена на неуспех. Единственото решение на въпроса е в една руско-турска локална война. В такъв случай Англия и Европа не бива да се намесват и да пречат на Русия, дори ако се наложи последната да заеме временно Цариград. Англия трябвало да се споразумее с Русия и Австро-Унгария за подялбата на султанското наследство. Във връзка с това Бисмарк излага отново старата си идея, но в нов вариант за подялба на Турция. Русия да получи България, Англия — Египет, а Австро-Унгария — Босна и Херцеговина. Така всички сили ще бъдат задоволени, а в Европа ще възтържествува мирът [47, с. 105].

Във връзка с англо-германските разговори по Източния въпрос заслужава внимание следното обстоятелство. Усилията на Бисмарк за инспириране на руско-турска война възбуждали поначало голямо недоволство в Англия. Не един път английските управници и лично Дизраели Биконсфилд изразявали своето раздразнение от Бисмарковия политически курс. Английското правителство предприема редица опити да отклони германската политика от нейната прорус-

ка ориентация, насочена към промяна на статуквото в Османската империя. В това отношение в Лондон много разчитали на т. нар. проанглийска партия в пруския двор, която се представлявала от жената на Вилхелм I императрица Августа и от жената на престолонаследника принцеса Виктория. И двете високопоставени дами имали роднински връзки с английската кралска фамилия и били изцяло предани на английската политическа кауза. Доколкото и двете активно се интересували и участвали в политическия живот, те винаги упражнявали давление върху германското правителство в проанглийски дух. Престолонаследникът например се намирал почти изцяло под тяхно влияние. Проанглийската политическа групировка съсредоточава атаките си преди всичко срещу Бисмарк — главната пречка за приобщаването на Германия към сферата на английската политика по Източния въпрос. Тази партия дори лансира свой кандидат за канцлерския пост в лицето на адмирал Стош. За да преодолеят хегемонията на Бисмарковите схващания в германската външна политика, лидерите на проанглийската партия правят системни и настойчиви опити да спечелят на своя страна кайзера. Особено настойчиви стават техните усилия в тази насока през есента на 1876 г., когато немският канцлер полага големи усилия да предизвика руско-турска война. В един от докладите си през ноември 1876 г. по този повод Убри пише: „Бисмарк ми изложи някои свои тревоги и опасения, които имал напоследък. Чрез императрица Августа и други свои оръдия в пруския двор английската дипломация полагала усилия да спечели кайзера за английската кауза против Русия. Особено усърдие в това отношение проявявали родителите на Августа. Самата императрица, която е по-клерикално настроена дори от френския посланик Гонто Бирон, непрестанно плетяла интриги против Бисмарк и обработвала кайзера срещу Русия, използвайки високопарни слова в името на мира, хуманизма, цивилизацията и величието на Германия. В резултат на всичко това у кайзера започнали известни колебания в отношението му към Русия. Под влияние на внушенията от английска страна той имал намерение да ходатайства в Петербург за предотвратяване на руско-турска война. По този повод Бисмарк го заплашил, че ако стори това, той незабавно ще си даде оставката. Същевременно с помощта на държавния секретар Бюлов райхсканцлерът изготвил подробен доклад от 40 страници за външнополитическото положение на Германия. Докладът бил предназначен за кайзера и целял да неутрализира английското влияние върху него. В доклада си Бисмарк изтъкнал в кратък исторически обзор огромната роля на Русия за просперитета на Германия и в цялата ѝ съдба. В края на краищата Бисмарк смята, че Вилхелм I засега е преодолял колебанията си и е застанал на здрави позиции. Получил от него телеграма, в която се казва, че той признава заслугите на Русия и не смята да променя досегашния външнополитически курс [2, № 76, с. 19].

Не само в императорския двор съществувала опозиция срещу пруския външнополитически курс на Бисмарк по отношение на Източния вопрос. Опозиционно били настроени също редица политически групировки от немската общественост по това време. Изхождайки от различни мотиви и съображения, срещу Бисмарк и неговата политика по Източния въпрос се обединили консервативните партии на аристокрацията и клерикалите, буржоазните партии на либералите и националliбералите, а също и социалдемократите. Общо взето, преобладаващата част от тогавашната германска преса, изразяваща настроенията на упоменатите политически групировки, била настроена туркофилски, т. е. за запазване целостта на Османската империя, и в този смисъл против Русия и националоосвободителните движения на Балканите. Естествено, в позициите на отделните вестници се наблюдават голяма пъстрота и разнообразие. Едни подкрепят изцяло английското становище за запазване целостта на Османската империя, други препоръчват Германия да действа по Източния въпрос само в единодействие с Австро-Унгария срещу Русия, трети са против националноосвободителните брожения на Балканите от чисто догматични и консервативни съображения, съзирайки в тях революционна опасност спрямо съществуващия монархически ред в Европа, а четвърти — макар и симпатизирали на националноосвободителните движения, се обявили срещу тях, защото последните били под руско влияние и спомагали за осъществяването на руските панславистки домогвания към Балканите и за укрепването на царското самодържавие.

От по-големите германски ежедневници само „Норд дойче ангемайне цайтунг“ и берлинският вестник „Пост“ се изявили като поддръжници на правителствения външнополитически курс. Всъщност тези два вестника се намирали под прекия контрол на Бисмарк и пресбюрото при Министерството на външните работи. Въпросните вестници изцяло подкрепяли и активно подпомагали осъществяването на Бисмарковата политическа програма. В този смисъл те били благоприятно настроени към Русия, стимулирайки нейната политическа активност по Източния въпрос, и изразявали по недвусмислен начин положителното си отношение спрямо националноосвободителните движения на балканските славяни. „Трябва да кажем, пише Убри в един специален доклад по този въпрос, че само вестниците, свързани с правителството, са благоразположени към нас по Източния въпрос. Що се отнася до другите т. нар. независими вестници, те определено са настроени враждебно към Русия и симпатизират повече на Турция, отколкото на славяните [2, № 76, с. 19].

Почти всички партийни фракции и групировки в Райхстага остро реагират и непрекъснато критикуват проруската външнополитическа ориентация на Бисмарк по Източния въпрос. Лидерът на либералната партия Видхорст неколкократно прави интерпелации в Райхстага от името на буржоазната опозиция, т. е. от партиите на центъра, искайки обяснения от правителството за политиката му по Източния въпрос. Видхорст апелира към райхсканцлера да не подкрепя руските домогвания в Ориента, а да застане твърдо на страната на Австро-Унгария, защото германските интереси налагали това. Речите на Видхорст в този смисъл, както съобщава Убри, се посрещали винаги с бурни аплодисменти от преобладаващото мнозинство в Райхстага.

Антируските настроения на немските буржоазни делови среди нарастват особено много след решението на руското правителство за повишаване на митническите тарифи. Това решение предизвиква затруднения в германския търговски износ за Русия и засяга интересите на буржоазните среди. Увеличението на руските вносни мита през 1876 г. служи като повод за нова шумна антируска кампания на опозиционните партии. В разгърналите се дебати по този въпрос се изказват мнения за цялостно преразглеждане на отношенията с Русия, включително и по въпроса за Източната криза. Опозицията се опитва да упражни натиск върху правителството за ефикасни контрамерки срещу новите руски митнически тарифи и за твърд курс спрямо Русия с оглед да се осуетят нейните планове за война срещу Турция.

Позицията, която заема немският канцлер във връзка с исканията на опозиционните партии по повдигнатия въпрос, е твърде показателна. Бисмарк също не одобрява увеличението на руските вносни мита и счита, че тази мярка засяга до голяма степен германските стопански интереси. Той обаче решително се обявява против каквито и да било контрамерки от немска страна, защото ги смята за крайно ненавременни при съществуващото международно положение и външнополитически тактически задачи, стоящи пред немската дипломация във връзка с Източната криза. „Бисмарк не искаше, пише Корфес, с евентуални контрамерки

от немска страна по митническия въпрос да хвърли сянка върху добрите отно-
шения между Русия и Германия в един важен политически момент, когато Русия
се готвеше за война с Турция. Той не искаше да създава каквито и да били труд-
ности на Русия, които биха могли да я разколебаят в намеренията ѝ да воюва.
Тази война му беше необходима и той я очакваше с нетърпение“ [79, с. 17]. Впро-
чем ето как Бисмарк отговаря на своите политически опоненти в речта си пред
Райхстага, произнесена на 5 декември 1876 г.: „Аз искам да Ви уверя, господа, че
политиката, която ние водим понастоящем, е напълно в съответствие с нашите
германски интереси. Тази политика е правилна и няма да допуснем внушения от
когото и да било за някаква друга политика. Русия не иска от нас нищо друго
освен нашето съдействие за една мирна конференция, целта на която е и наша
цел. Тази цел изразява желанията лично на Н. В. Кайзера, който, надявам се, има
поддръжката на цялата немска нация. А тази цел е: да постигнем подобряване
положението на християните в Европейска Турция. Ние искаме там да се създа-
дат такива условия, че повече да не се повтарят подобни кървави изстъпления,
каквито извършиха черкезите в България през тази година. Или, с две думи, ние
искаме християнските поданици на Портата да бъдат обезпечени от съществу-
ващия сега явен произвол, който Европа не може и не бива повече да търпи. Цяла
Европа е единодушна, че трябва най-сетне да се тури край на този произвол. За-
сега ние не сме постигнали още единодушие само относно начините за най-ефи-
касно достижение на нашата обща цел. Ние обаче сме напълно единодушни с
Русия, що се отнася до целите, които си поставя предстоящата конференция.
Подкрепата, която оказваме на Русия, следователно означава, че действайки в
името на чужди интереси, фактически ние удовлетворяваме и наши интереси. Аз
имам предвид нашите интереси като християни, които произтичат от симпатии-
те ни към нашите братя по вяра. А пък ако щете, това го изискват нашите инте-
реси като цивилизована и културна нация. Редно ли е при това положение, щом и
ние имаме интерес да се подобри положението на християнското население, т. е.
щом и ние се стремим към същото, към което се стреми и Русия, редно ли е,
питам аз, да създаваме на последната трудности с искания за митнически ком-
пенсации?... Възможно е Русия да започне война против Турция. В този случай
тя нищо не иска от нас освен нашия неутралитет. Тя следователно иска от нас
нещо, което е напълно в наш интерес. Всеки нормален човек би трябвало да съз-
нава това. И трябва ли да създаваме мъчнотии на Русия в този именно момент,
когато тя се готви да защити едно справедливо дело, което е и наше дело? Спо-
ред мен, ако сега предявим нашите претенции към нея, това ще бъде от наша
страна една неразумна постъпка, една глупост.“ „Политическите взаимоотноше-
ния, продължава по-нататък Бисмарк в речта си, за нас сега са по-важни от тър-
говските отношения. Аз съм твърдо убеден, че с подобни интерпелации, диску-
сии и т. н. някои хора искат да помрачат отношенията ни с Русия. Може би у нас
съществуват хора и партии, които поради различни съображения са настроени
враждебно към Русия. Но, господа, искам да ви заявя, че докато ние сме на това
място, трудно ще се отдаде на някой да ни отклони от нашите намерения да под-
държаме добри и здрави отношения с Русия. Няма да позволим никому да пом-
рачи тези отношения. Заявявайки това, аз изразявам не само моите лични убеж-
дения, а и мнението на нашите съюзни правителства. Такова е становището и на
Н. В. Кайзера“ [75, с. 341].

Речта на Бисмарк получава широк резонанс както в европейските диплома-
тически среди, така и сред цялата международна общественост. За първи път от
началото на кризата германското правителство публично изразява официално
своето становище по Източния въпрос. Макар в думите на райхсканцлера да

прозират определени користни подбуди с оглед на известните тактически цели
на германската политика, все пак речта се посрещнала с голям интерес и пред-
ставлява важно събитие в развитието на Източната криза. Политическото значе-
ние на германското официално становище за по-нататъшния развой на събития-
та се дължи на международния престиж на Германия, а също и на личния авто-
ритет, с който се ползва Железния канцлер по онова време. Никак не е бил мало-
важен фактът, че германското правителство на практика изцяло се солидаризи-
рало с движението на цялата тогавашна европейска общественост в подкрепа на
балканските християнски народи против султанската империя. Обективно гер-
манското официално становище допринесло за още по-широк размах на движе-
нието. Същевременно германското становище упражнило респектиращо и при-
мирително въздействие в Лондон и особено във Виена, що се отнася до усилията
им за противодействие на руската политика. В такъв смисъл следователно рус-
ката дипломация имала основания да бъде доволна от Бисмарк. Само че и този
път немският канцлер недвусмислено изразил предпочитанията си към военната
алтернатива при решаването на Източния въпрос. Естествено, в Петербург забе-
лязали този момент, но предпочитайки по-малкото зло и хранейки надежди, че
нещата ще се уредят по мирен път на предстоящата Цариградска конференция,
не реагирали срещу въпросния акцент в речта на Бисмарк.

На 18 декември 1876 г. Бисмарк оказва особено любезен прием на двамата
български пълномощници Драган Цанков и Марко Балабанов, които обикалят
столиците на Великите сили, апелирайки за подкрепа на българската кауза. Как-
то отбелязват двамата пратеници, след Петербург най-добър прием те намери-
ли в Берлин. В разговор с тях Бисмарк между другото им казал: „Ние нямаме
преки интереси в Ориента, но сме заинтересовани от общия развой на събитията
около Източния въпрос с оглед на нашите взаимоотношения с другите сили. Ос-
вен това ние сме заинтересовани дотолкова, доколкото вашата съдба не ни е без-
различна... Най-заинтересованите страни в сегашния конфликт на Балканите са
Австро-Унгария и Русия. Ние се стремим да подтикнем тия две сили към споразу-
мение помежду си за общи действия във ваша полза. Австро-Унгария не е настрое-
на неприятелски към вас, но разглежда нещата от друга гледна точка. За разлика от
нея Русия заема една открита позиция, проявявайки готовност да ви съдейства. А
ние като приятели на Русия не можем да действаме другояче, освен да я подпомага-
ме във всичко, което тя прави или ще направи за вас. Аз ще ви кажа откровено, че
ние храним към вас големи симпатии и ще направим всичко, което е по силите ни,
за да се подобри вашето положение. Но война с Турция ние не възнамеряваме да
водим. Ако такава война се наложи, ще я води Русия, а ние ще действаме като нейни
приятели... Във всеки случай вие може да бъдете уверени, че този път вашето поло-
жение непременно ще се промени в благоприятен за вас смисъл... Моят господар,
германският кайзер, живо се интересува от вашите работи и искрено желае облек-
чение във вашето положение. Навремето той съчувстваше на гърците в борбата им
за освобождение срещу Турция. Сега неговите симпатии са изцяло на ваша страна.
Вие непременно ще постигнете успех, защото цяла Европа е с вас... Русия няма да
ви остави в беда и ако трябва да се действа със сила, тя ще стори това. А ние, както
казах, сме нейни приятели и ще я подкрепим“ [4, с. 357].

Във връзка с оптимистичните и благосклонни изявления на Бисмарк пред
българските пратеници прави впечатление следното куриозно обстоятелство. В
Петербург Драган Цанков и Марко Балабанов наистина били приети изключи-
телно сърдечно. Те разговаряли с царя, с Горчаков и други високопоставени
официални лица. Руските ръководители проявили голямо съчувствие към съдба-
та на българите и обещали, че ще направят всичко възможно за подобряване на

тяхното положение. Но те били сдържани в обещанията си, що се отнася до евентуална война на Русия против Турция. Напротив, царят и особено Горчаков, обещавайки руската подкрепа, изтъквали преди всичко, че Русия ще действа енергично за постигане автономия на България, като имали предвид дипломатическо решаване на въпроса по време на Цариградската конференция. За разлика от руските държавници Бисмарк се оказва по-щедър, но за чужда сметка. Той, както видяхме, съвсем недвусмислено дава да се разбере и дори обещава от името на Русия, че тя ще води война за българското освобождение. Така че и този път Бисмарк не пропуска отдалата му се възможност да ускори крайната развръзка на събитията в желаната насока. Немският канцлер разбирал, че колкото повече растат надеждите у християнските народи в руската спасителна военна намеса, толкова повече Русия се ангажира пред тях, а военната ѝ намеса става все по-неизбежна. Точно от тази закономерност канцлерът се стараел да извлече максимална полза в осъществяването на своя тактически замисъл. В такъв смисъл неговите благосклонни, съчувствени и насърчителни слова пред българските пратеници имали съвсем конкретно предназначение.

Тези изявления на Бисмарк въпреки тяхната тенденциозност в духа на военната алтернатива засилили надеждите в Петербург, че по време на Цариградската конференция би могло да се разчита на германската дипломатическа подкрепа за мирен изход от кризата. При това берлинското правителство дава някои, макар и формални, но все пак конкретни доказателства, че е готово за подобно дипломатическо съдействие. Разбира се, това съдействие се отнасяло до по-маловажни въпроси и имало за цел само да се демонстрират привидно добри намерения пред Петербург. Така например в хода на подготовката на конференцията Игнатиев поискал да се направят постъпки в Берлин за ходатайство пред Едем паша (турския посланик в Берлин), който бил определен за втори турски представител на конференцията. „Желателно е, телеграфирал Игнатиев на Убри, да бъде направено внушение на Едем паша от немска страна, че Германия ще бъде с нас." Бисмарк охотно се съгласил да стори исканото ходатайство. „Едем паша, отговаря Убри, ще бъде уверен в нашия съюз с Германия. В същия смисъл кайзерът и Бисмарк увериха и Солсбъри, което имаше ефект, Солсбъри напусна Берлин, убеден в германското благосклонно отношение към Русия" [2, № 76, с. 19].

Надеждите на руското правителство, че ще успее да постигне дипломатическо решение на политическата криза чрез конференцията, още повече се засилват, след като дори английският пълномощник проявява склонност за компромиси спрямо руските предложения. През време на своята предварителна сондажна обиколка из европейските столици Солсбъри се настройва твърде скептично, що се отнася до традиционната английска теза за запазване статуквото в Османската империя.

„През време на моето пътуване из Европа, пише Солсбъри, никъде не можах да намеря приятел на Турция. Такъв не съществува. Почти всички са на мнение, че нейният час вече е ударил... Съвсем не очаквах да чуя подобно единодушно мнение." „Изниква въпросът, разсъждава Солсбъри, дали Европа изобщо има някакъв интерес от запазване целостта на Османската империя. За съжаление у нас все още доминират старите илюзорни представи относно значението на Турция за британските интереси." Изобщо английският пълномощник се явява в Цариград с твърде разколебана позиция, която разкривала благоприятни възможности пред руската дипломация за постигане на компромисни отстъпки от английска страна, което създавало благоприятни условия за постигане на споразумение и мирно решаване на политическата криза [75, с. 345].

Руската дипломация от своя страна също била настроена към отстъпчивост, стремейки се на всяка цена да постигне споразумение със своите западни съперници и на първо място с Англия. Руското предложение за решаването на Източния въпрос съдържало два варианта — максимум и минимум. Вариантът максимум предвиждал да бъде дадена автономия на Босна, Херцеговина и България, а като гаранция за нейното осъществяване се предлагало временна окупация на България от Русия и на Босна и Херцеговина от Австро-Унгария. Вариантът минимум предвиждал пак автономия, но без окупация. И в двата варианта България фигурирала като неделима автономна област в рамките на Османската империя. В инструкциите до Игнатиев във връзка с руската позиция на Цариградската конференция Горчаков пише: „Ако успеем да прокараме поне нашия минимум, това ще бъде голям успех за нас, който ще ни спаси от една военна кампания, рискована от политическа и материална гледна точка, която ще се отрази пагубно върху нашите интереси... Ние предпочитаме мирното решение на въпроса и ще се поздравим, ако не ни се наложи една военна демонстрация" [96, т. 1, с. 510]. А в частно писмо до Игнатиев барон Жомини добавя: „С една дума, понастоящем тук у нас цари един такъв хаос, какъвто аз не помня да е имало някога в Русия... Аз се страхувам, че ние потъваме в нова Кримска война!... От Вас зависи, драги генерале, да ни извадите с достойнство от това затруднено положение. Постарайте се да прикриете нашето безсилие и Вие ще сторите неоценима услуга на Русия" [61, с. 210].

Изяснявайки руската позиция на Цариградската конференция, руският драгоман при посолството в Цариград Ону споделя пред д-р Буш, че Русия иска да изгради „златния мост", по който ще може да отстъпи от мнимите войнствени намерения, заявени от императора в речта му на 31 октомври и демонстрирани чрез извършената мобилизация. „Достатъчно е само от турска страна да бъдат дадени поне някакви привидни концесии, за да можем да успокоим нашето обществено мнение и да отстъпим, без да накърним престижа на Русия." „В Цариград аз имах възможност да се убедя, продължава Буш, че както Русия, така и Турция имаха голямо желание да предотвратят войната. Правителствата и на двете страни вървяха към войната, против своята собствена воля, тласкани от фанатизма на народните маси в собствените им страни... Аз се убедих, че руското правителство търсеше успех на дипломатическото поле, с който искаше да се обезпечат пред общественото мнение необходимите условия за отстъпление... Лайтмотивът на руската дипломация по време на конференцията беше: в името на хуманизма да се мобилизира Европа, като се създаде една морална коалиция срещу Високата порта с оглед да се принуди последната към отстъпки и реформи в полза на християните. Това беше единственият начин за Русия да избегне войната" [75, с. 346]. Горните впечатления на д-р Буш се потвърждават от изявленията на Горчаков пред Швайниц в същия смисъл, както и от действията на самата руска дипломация по време на конференцията. Когато Солсбъри проявил склонност да се съгласи с руското предложение минимум, т. е. за автономия на Босна, Херцеговина и България, но без те да бъдат окупирани, Игнатиев съгласно дадената му инструкция веднага заявява, че руското правителство не настоява за окупация, ако силите намерят друг, по-подходящ начин да „посрещнат изискванията на момента" [99, с. 72].

В резултат на взаимни компромиси: на Солсбъри, от една страна, и на Игнатиев, от друга, двамата дипломати постигат съгласие по принципните въпроси на предварителните преговори, започнали на 11 декември в Цариград. Към тяхното споразумение се присъединяват и представителите на останалите държави, участнички в преговорите. В края на краищата било постигнато компромисно

решение, което предвиждало да се даде автономен статут на Босна, Херцеговина и България. По настояване на австро-унгарския представител България била разделена на две автономни области — Западна и Източна. Русия и Австро-Унгария се отказали от окупация на въпросните области. Вместо това като гаранция и контрол за изпълнението на взетите решения се предвиждало учредяването на международна комисия с участието на представители от всички велики европейски държави.

След постигнатото единодушие по основните принципни въпроси на 23 декември официално е открита Цариградската посланическа конференция, която трябвало да обсъди в детайли и да санкционира всички въпроси, свързани с устройството на автономните области.

Чрез своя втори делегат обаче посланика в Цариград Елиът английската дипломация дезавуирала собствения си официален представител и постигнатите споразумения, торпилирайки конференцията. Елиът поддържал пряка връзка с министър-председателя Дизраели без знанието на Солсбъри и на министъра на външните работи Дърби. По личното указание на Дизраели Елиът прави внушение пред Високата порта да се противопостави срещу решенията на конференцията, обещавайки подкрепата на Англия. Очевидно английското правителство изтълкувало отстъпките на руската дипломация като проява на слабост. Убедена, че Русия няма сериозни намерения да воюва, Англия решава да действа безкомпромисно от позиция на силата, отстоявайки своята традиционна политика за запазване статуквото в Османската империя.

По време на конференцията била разиграна комедията, че султанът дарява поданиците си с конституция, която ще гарантира всички необходими права и реформи за християните и ще разреши радикално въпроса. В този смисъл по-нататъшните занимания на конференцията ставали безпредметни. На това основание Високата порта, поощрена от Англия, отхвърлила исканията на силите.

За провала на Цариградската конференция съществена заслуга има и германската дипломация. Куриозно в случая е това, че Бисмарк действал в същата посока както Елиът, но ръководейки се от съвсем различни, дори диаметрално противоположни подбуди. Докато Англия в лицето на Елиът целела запазване на статуквото, Бисмарк, напротив, се стремял към неговото разрушаване чрез една руско-турска война. В провала на конференцията немският канцлер виждал чудесната възможност да изправи Русия пред „казус бели", т. е. тя непременно да започне война. За разлика от Елиът той смятал, че Русия все пак ще се реши да воюва. Следователно на практика, макар по различни съображения, германската и английската дипломация действали обективно в едно и също направление. Разбира се, привидно Бисмарк действал като руски съюзник и изразявал доста помпозно своята благосклонност към Русия, обещавайки ѝ пълно дипломатическо съдействие. Нека да припомним, че той дори направил някои услуги на Петербург, въздействайки върху Солсбъри и Едем паша в благоприятен за Русия смисъл. Така Бисмарк си осигурил известно политическо алиби пред руското правителство. Но с това неговото съдействие приключило. Оттук нататък всички понататъшни действия на немския канцлер имали за цел да саботират работата на конференцията. Това проличава още по време на предварителните преговори в Цариград. Във връзка с постигнатото споразумение между Солсбъри и Игнатиев относно автономията на Босна, Херцеговина и България австро-унгарският пълномощник изразил несъгласие. Възниква реална опасност от предварителен провал на конференцията. По този повод Горчаков се обръща към Бисмарк с молба за ходатайство във Виена Австро-Унгания да се присъедини към англо-руското споразумение, което откривало възможност за мирно решаване на въпроса. Бисмарк обаче отказва да упражни натиск върху Виена под предлог, че щял да отслаби позициите на Андраши, а евентуалното му падане от власт щяло да засили антигерманските политически групировки в Австро-Унгария начело с Бойст и Кароли. По такъв начин Бисмарк създал първото затруднение.

Германия е представена на Цариградската конференция от своя посланик барон Вертер, а като негов помощник Бисмарк допълнително изпраща експерта по източните въпроси от Ориенталския децернат д-р Буш. Преди заминаването си д-р Буш получава от райхсканцлера специална тайна устна инструкция за действията на германската делегация. В мемоарите си Буш съобщава, че Бисмарк искал германската делегация обезателно да бъде винаги на втори план и да се демонстрира незаинтересоваността на Германия от Източния въпрос.

Игнатиев свидетелства, че германският пълномощник Вертер въпреки отличното си разположение към руските предложения по необясними причини винаги предлагал те да бъдат приети „ад референдум", т. е. условно, докато изчаква отговора на своето правителство. „С това, пише Игнатиев, германският представител редовно утежняваше работата на конференцията. Очевидно той правеше това умишлено по указания от Берлин, където не желаеха практическото уреждане на кризата" [75, с. 349]. По време на заседанията дори се стига дотам, че във връзка с едно предложение на Игнатиев по някакъв второстепенен въпрос, който ведната бил приет единодушно от представителите на Англия, Франция и Италия, немският представител барон Вертер проявил колебание и се въздържал от гласуване, защото „му се сторило, че предложението не е приемливо". По този повод Игнатиев пише: „Конференцията показа, че с такива съюзници като Германия ние няма да стигнем далече". Постоянните обструкции на немския делегат принудили Горчаков да телеграфира в Берлин: „Много съжалявам, че германският пълномощник се колебае да подкрепи единодушни становища, одобрени даже от Англия. Това, което се заявява на думи, би следвало да се потвърди и на дело" [75, с. 349].

Отхвърлянето на решенията на Цариградската конференция прозвучало като предизвикателство от страна на Турция спрямо Великите сили. Реагирайки незабавно срещу това, руското правителство предложило да се упражни колективен натиск върху Високата порта, за да се подчини на волята на Европа. Като ефикасна мярка в това отношение било предложено всички държави, участнички в конференцията, да отзоват своите посланици от Цариград в знак на протест. Руското предложение било прието единодушно.

Бисмарк се оказал в деликатно положение. От една страна, той се опасявал, че подобна колективна демонстрация на силите можела наистина да уплаши Високата порта, като я принуди да приеме решенията на конференцията. А това означавало, че Русия няма да води война срещу Турция, което противоречало на немските тактически планове. От тази гледна точка Бисмарк бил против предложената инициатива за отзоваване на посланиците от Цариград. От друга страна обаче, след като всички останали държави се съгласили с тази мярка, немският канцлер си давал ясна сметка, че ако се обяви против, има опасност да се демаскира пред Петербург като зложелател на конференцията и на мирната алтернатива. Това щяло да охлади руско-германските отношения, което за Бисмарк било още по-нежелателно. След кратко колебание той решил да удовлетвори руското искане, а същевременно по задкулисен начин да сведе до минимум въздействието на тази мярка пред Високата порта. За тази цел Бисмарк инструктирал д-р Буш, който останал в Цариград в качеството си на шарже д'афер, да даде по подходящ начин на Високата порта да разбере, че германското правителство отзовава своя посланик поради стечението на обстоятелствата, без да влага в това

някакъв недружелюбен смисъл по отношение на Турция [75, с. 350]. Тази внезапна любезност на немския канцлер към Турция имала за цел да я окуражи в нейната неотстъпчивост и да сведе до минимум ефекта от колективния дипломатически натиск на силите. Новоназначеният Велик везир по това време Мидхат паша много добре схванал намеренията на германската дипломация и по този повод споделил със загриженост пред руския драгоман Ону: „Княз Бисмарк с всички сили се стреми да ви тласне към война против нас“ [50, с. 391].

Обнадежден от успеха на своята политика на Изток, Бисмарк проявява прибързаност и преждевременно решава да се възползва от нейните плодове. Разчитайки, че Русия е достатъчно затънала в Източната криза, и очаквайки всеки момент да избухне руско-турска война, немският канцлер смята, че е дошло времето да се разправи с Франция. Според него политическата групировка на Великите сили от пролетта на 1875 г. повече не съществувала. През януари и февруари 1877 г. Бисмарк предприема отново заплашителна кампания против Франция.

Но очевидно той е избързал с новата антифренска офанзива, което за малко можело да му коства провал. Английският премиер Дизраели разбрал интимните замисли на Бисмарк. В беседа с руския посланик Шувалов той заявява, че интересите на Русия и Англия не допускат превръщането на Франция във второстепенна държава. Англия отхвърля категорично германските оферти за съюз. Дори нещо повече. Обезпокоена от агресивните намерения на Германия против Франция, но не желаейки да поеме риска сама да я защитава, Англия търси, както и по-рано, съдействието на своя главен съперник в Източния въпрос — Русия. На тази именно основа през февруари 1877 г. започват преговори между Дерби и Шувалов. Английското правителство се съгласява на компромис, проявявайки готовност да подкрепи руските предложения за колективен натиск върху Високата порта за осъществяване на реформената програма в Османската империя съобразно с исканията на Великите сили. Към принципното споразумение, постигнато между Англия и Русия за нов дипломатически демарш на Великите сили пред Турция, веднага се присъединяват Австро-Унгария и Франция.

Във Виена също били разтревожени от намеренията на Бисмарк за разправа с Франция. Австро-унгарският посланик в Берлин със загриженост споделя пред руския си колега: „Княз Бисмарк неслучайно се стреми към усложнения в Източния въпрос. Той явно иска да си осигури свобода на действия против Франция.“

Що се отнася до Франция, излишно е да се казва, че тя най-много се страхувала от германско нападение. В Париж настъпва истинска паника във връзка с появилата се нова заплаха. Френската дипломация веднага потърсила съдействие в Лондон, Петербург и Виена, стараейки се да създаде единен фронт срещу Германия. Затова френското правителство без всякакви колебания незабавно се съгласява да подкрепи новата дипломатическа инициатива на Петербург за мирно уреждане на Източната криза. (като е опрял руския х-й до френския г-з)

И така около края на януари и началото на февруари 1877 г. в резултат на настъпилата криза във френско-германските отношения, инспирирана от Бисмарк, пред руската дипломация неочаквано се разкриват отново благоприятни възможности и перспективи за мирно уреждане на Източния конфликт. В Петербург проблеснала надеждата, че ще се избегне войната против Турция. В началото на март 1877 г. руското правителство предприема поредната нова дипломатическа стъпка за мирно решаване на въпроса чрез колективно въздействие на силите върху Високата порта. Игнатиев е изпратен да обиколи правителствата на великите европейски държави, носейки със себе си проект за нова циркулярна нота до Турция, която трябвало да се съгласува с правителствата от Европейския концерт. Документът бил изработен върху основата на споразумението,

постигнато предварително между Дерби и Шувалов. В него към Турция се предявявали толкова скромни претенции, че това дало основание на Дизраели да го окачествти като символичен акт, с който руското правителство целело само да си осигури „златен мост“ за отстъпление, запазвайки своята чест. Във въпросната циркулярна нота между другото се казвало, че силите приканват Високата порта към мирно уреждане на конфликта със Сърбия и за „осъществяване на реформи в непродължителен срок за спокойствието и благосъстоянието“ на християнските народи в империята. „Ако държавите още веднъж останат излъгани в своите очаквания и ако положението на християнските поданици на султана не бъде подобрено“, Великите сили си запазвали правото да „обсъдят съвместно мерките, които те ще сметнат за най-целесъобразни и действени с оглед обезпечаване благосъстоянието на християнското население и всеобщия мир“ [65, с. 116].

Предприемайки своята европейска обиколка, Игнатиев най-напред посещава Берлин.

Как откликнал Бисмарк на предявените към него искания? Единственото възражение, което направил канцлерът, се отнасяло „само“ до онзи пасаж, в който се казвало, че великите държави ще предприемат „действени мерки“ срещу Високата порта, ако тя отхвърли исканията им. Според него този пасаж можел да се тълкува в смисъл, че всичките сили са готови да водят война против Турция. Германия обаче не била съгласна за подобно военно вмешателство, защото това не отговаряло на германските интереси. „Заради турските работи ние нямаме намерение, заявил Бисмарк, да пожертваме нито един пфенинг, нито един померански гренадир.“ Или, с други думи, Бисмарк възразил срещу единствения постулат в документа, който би могъл да упражни някакво респектиращо въздействие върху Високата порта. Още повече че този постулат и без друго бил формулиран твърде неясно, губейки до голяма степен желания ултимативен характер. Изобщо немският канцлер се стараел да премахне в документа всичко онова, което би уплашило Високата порта и би я подтикнало към отстъпчивост. Игнатиев обаче настоял германското правителство да приеме нотата в този ѝ вид, защото само тогава тя би имала някакъв смисъл.

В края на краищата Бисмарк се съгласил да подкрепи изцяло руската нота и дори обещал, че ще ходатайства в Лондон и Виена за същото. „Същевременно обаче, отбелязва Игнатиев, Бисмарк даде да се разбере, че той не вярва в ефикасността на нотата и не вижда в нея удовлетворителен изход от положението. Той счита, че ние, без да искаме и въпреки всичко, ще се наложи да воюваме. Като истински приятел на Русия той не можел да ни съветва да избегнем войната. Ако сме решили на всяка цена да се придържаме към мирния вариант, това означавало да загубим нашия престиж не само в Изтока, но и в цяла Европа.“

Резюмирайки впечатленията си от преговорите, които водил с правителствените ръководители и Великите сили, Игнатиев бележи: „Изпълних мисията, която моят господар ми възложи... Но нито една от държавите, които посетих, не изказа ни най-малко желание да застане на здрава почва. . . т. е. да се съгласи за решителни действия. А именно такова съгласие от тяхна страна би подчертало европейския характер на Източния въпрос, би заставило Турция да се вразуми, а Русия би избегнала необходимостта да воюва сама срещу султана. . . Що се отнася до Германия, може да се каже съвсем определено, че Бисмарк дори не скрива своето пламенно желание да види час по-скоро Русия във война с Турция [75, с. 362].

Все пак от формална гледна точка Игнатиев постига успех в своята мисия. Този успех се дължал, както видяхме, на компромисната позиция на английското правителство предвид новата заплаха, надвиснала над Франция от немска страна. Английският премиер Дизраели проявява учудваща благосклонност към Ру-

сия, подкрепяйки руската дипломатическа инициатива. Той дори започва да изтъква пред руския пратеник, че „Русия постъпва във висша степен погрешно, като действа в Изтока съвместно с Германия и Австро-Унгария. . . Само в съгласие и сътрудничество с Англия Русия можела да постигне целите си спрямо обречената Османска империя, и то по мирен начин“ [75, с. 362]. В резултат на преговорите в Лондон на 31 март 1877 г. е подписан т. нар. Лондонски протокол — последният дипломатически опит за въздействие върху Османската империя от страна на силите с оглед мирното решаване на Източния въпрос. Представителите на останалите Велики сили веднага се присъединили към англо-руското споразумение и подписали протокола.

Междувременно германското правителство, което не могло открито да се противопостави на постигнатото споразумение в Лондон, предприело дипломатически маневри да минира единството на Европейския концерт по Източния въпрос и да провали Лондонския протокол. Бисмарк много скоро разбрал своята грешка с преждевременната си враждебна кампания срещу Франция. Той съвсем не очаквал такъв неблагоприятен обрат на нещата. Руско-турската война, която той очаквал да избухне всеки момент след провала на Цариградската конференция, изведнъж започнала да се отдалечава. А тъкмо тя била най-важната предпоставка за успеха на кампанията срещу Франция. С прибързаните си действия германското правителство създало такава международна политическа обстановка, която заплашвала да провали цялата немска стратегия. Затова Бисмарк своевременно се заел да поправи грешката си. През март 1877 г. той засвирил отбой. Антифренската кампания в Германия изведнъж стихнала, а германската дипломация с усърдие започнала да уверява Лондон, Виена, Париж и Петербург в своите миролюбиви настроения. Най-много Бисмарк се стараел да успокои Англия и Франция. На немския посланик Мюнстер в Лондон било възложено по най-категоричен начин да заяви на английското правителство, че Германия не възнамерява да предприема никакви действия срещу Франция. Коментирайки тази постъпка на Бисмарк, Игнатиев отбелязва: „Очевидно Бисмарк иска да каже на Англия, че тя може да бъде спокойна в Европа, за да се заеме по-активно с Изтока. А и Франция да се успокои и да не бъде така усърдна в миролюбието си спрямо Източния въпрос“ [75, с. 363].

Маневрата на Бисмарк излязла сполучлива. Веднага щом отслабнало напрежението във френско-германския конфликт, английското правителство решава, че няма защо повече да прави компромиси на Русия по Източния въпрос. В следващите дни Англия дава да се разбере, че престава да стои зад Лондонския протокол. Това окуражава Високата порта, която на 9 април 1877 г. със специална циркулярна нота уведомила силите, че отхвърля тяхното искане. В отговора си турското правителство изтъква, че смята Лондонския протокол за вмешателство във вътрешните работи на Турция, което накърнява нейното достойнство.

При това положение мирната алтернатива в политиката на руското правителство спрямо Източната криза напълно изчерпва своите възможности. Русия вече няма друг изход, освен да обяви война на Турция. Руско-турската война става неизбежна.

Преди да вземе окончателно решение за обявяване на война на Високата порта, пред руското правителство стои задачата да се споразумее със своя главен съперник на Балканите — Австро-Унгария. Споразумението с Виена било абсолютно наложително за обезпечаване военните действия на руската армия. Фактически преговорите с австро-унгарското правителство в духа на военната алтернатива започват още през ноември 1876 г. след извършената частична мобилизация в Русия. Още тогава, съсредоточавайки главните си усилия за мирното уреждане на конфликта, руското правителство предвиждало, че могат да настъпят такива усложнения в политическата обстановка, които да направят неизбежни военните действия от страна на Русия. Ето защо успоредно с преговорите по основното направление в духа на мирната алтернатива руската дипломация започнала тайни преговори с Австро-Унгария за всеки случай, ако се наложи евентуална война. Дотолкова, доколкото Русия била заинтересованата страна от постигането на споразумението, и дотолкова, доколкото тя била в по-неблагоприятно положение, притисната от обстоятелствата, руското правителство трябвало да прави компромиси в преговорите, за да откупи австрийския неутралитет в случай на руско-турска война. Макар че преговорите се водели върху основата на Райхсщадското споразумение, австро-унгарската страна се възползвала от затрудненията на Русия и изнудвайки я, използвала нещата в своя полза, налагайки своята версия в тълкуването на някогашната уговорка. Така че преговорите били много мъчителни и се проточили дълго време. Колкото повече се затягали нещата около мирния изход на кризата, толкова по-дръзки ставали австрийските претенции, а съответно Русия проявявала по-голяма отстъпчивост. Най-после на 15 януари 1877 г. в Будапеща е подписана т. нар. Будапещенска тайна конвенция, която обезпечавала неутралитета на Австро-Унгария в случай на война между Русия и Турция. След нови преговори и уточнения конвенцията е допълнена на 18 март с.г. с още някои постановления, които предвиждали териториалните изменения след Руско-турската война. По силата на тази конвенция Австро-Унгария получавала Босна и Херцеговина; Русия получавала Бесарабия, а на Балканите не се допускало създаването на голяма славянска държава: „Напротив, България, Албания и останала Румелия биха могли да станат независими държави“ [119, с. 140]. Сега Русия вече можеше да воюва, пише Хвостов, но резултатите от нейната възможна победа предварително бяха сведени до минимум!“ [65, с. 112].

ТРЕТА ГЛАВА

НАСТЪПЛЕНИЕ НА ДУНАВСКАТА АРМИЯ

Отказът на Високата порта да изпълни решенията на Цариградската посланическа конференция и на Лондонския протокол слага край на мирните опити за решаването на Източната криза. И двата документа са оценени от турското правителство като грубо вмешателство във вътрешните работи на империята. Вместо разумния миролюбив отговор, който очакват в Петербург и в повечето европейски столици, султанът нарежда да се повикат под знамената 120 000 души от запаса, да се прехвърли цялата турска ескадра от Мраморно море в Босфора и да се осигурят допълнителни средства за армията.

При това положение руското правителство се вижда принудено да проведе частична мобилизация. На 3 (15) април 1877 г. под оръжие са поставени допълнително 7 пехотни и 2 кавалерийски дивизии, както и 1 бригада сапьори. Заедно с тях общата численост на действащата армия достига 372 000 войници и 6000 офицери.

Съсредоточаването на войските към изходните позиции се осъществява едновременно с допълнителната мобилизация. За главнокомандващ на действащата армия е назначен братът на императора великият княз Николай Николаевич. Малко по-късно той е провъзгласен и за главнокомандващ на Дунавската армия, докато Кавказката армия е поверена на другия брат — великия княз Михаил Николаевич.

Според данни от руското разузнаване при обявяването на войната Турция разполага общо с 494 397 военни чина, от които около 190 000 са на гарнизон в Дунавския район, Ниш и София, а останалите 242 000 — в Босна, Херцеговина, Шкодра (Скутари) и още в много градове на империята. В хода на войната обаче стават редица разместванията на военните части с цел да се укрепят войските в източната част на Балканския полуостров.

Известни промени се извършват и в руската амия. Срещу 186 000 турски войници, действащи в Подунавието, Русия възнамерява да настъпи с по-големи сили — 290 000 души. Освен тях командването на Дунавската армия разчита на 40 000 румънски войници и на около 7000 български опълченци, организирани в 6 бойни дружини [42, с. 40].

Трябва да добавим, че въпреки взетите мерки руското командване не успява да осигури решаващо превъзходство на своите сили както на Балканския, така и на Кавказкия театър на военните действия. Осланяйки се на опита от миналите руско-турски войни, когато на руските армии се удава да разгромят силите на противника с малко сили, великият княз Николай Николаевич и неговите най-близки помощници показват склонност към подценяване на турските възможности. И всичко това се прави в един момент, когато турската армия разполага с огромни човешки ресурси и модерно европейско оръжие.

ВОЕННИТЕ ПЛАНОВЕ НА ДВЕТЕ СТРАНИ

След злополучния завършек на Кримската война руското правителство се отказва задълго от военното решаване на Източния въпрос. Въпреки това в Главния щаб на армията не престават с разработването на т. нар. регулярни военни планове. Още през есента на 1866 г. ген.-лейтенант Н. Н. Обручев представя на военния министър записката „Някои съображения относно войната с Турция". Подложил на дълбок анализ военнополитическата обстановка на Балканите и в Европа, генералът стига до извода „за воденето на най-бърза война" срещу вековния неприятел. Според него 100-хилядна руска армия можела да се озове много скоро пред стените на Цариград, ако предварително съсредоточи силите си в Румъния и се възползва от помощта на приятелски настроените балкански народи, в това число и на българския народ [68, с. 29].

Десет години по-късно идеите на ген.-лейтенант Н. Н. Обручев доразвива полк. Н. Д. Артаманов, сътрудник на Военнонаучния комитет при Главния щаб. В цикъл от лекции пред офицерите от гвардията и Петербургския гарнизон той прави сравнително пълен топографски, статистически и стратегически обзор на Балканския боен театър. По поръчение на военния министър Д. А. Милютин и на ген.-лейтенант Н. Н. Обручев полк. Н. Д. Артамонов разработва и специална записка „за най-изгодните варианти" на бойните действия срещу турските войски. С примери от руско-турските войни, когато русите са понасяли значителни загуби в сражения край турски крепости, той горещо се застъпва за открития бой дори и тогава, когато неприятелят разполага с по-големи сили.

Подобно на военните замисли през 1866 г. и в плана на полк. Н. Д. Артамонов отново се определя гледището за стремително настъпление до едно от двете възможни направления: Русчук (Русе) — Осман пазар (Омуртаг) — Сливен — Одрин или Свищов — Велико Търново — Казанлък — Одрин. Що се отнася до числеността на войските, с които русите ще навлязат в границите на Османската империя, то полк. Н. Д. Артамонов се показва твърде предпазлив и не посочва нито една цифра [7, 67—68].

Междувременно кървавите насилия в дните на Априлското въстание в България и последвалата сръбско-турска война от 1876 г. принуждават руските щабове да пристъпят към изготвянето на нови планове. За все повече държавни и военни дейци става ясно, че след настъпилите събития Русия трудно ще отдалечи назряващия военен конфликт. По заповед на Д. А. Милютин в Главния щаб на армията разработват два варианта върху познатия ни план от 1866 г. и отделен план за действия на т. нар. Дунавска армия. Докладван на извънредно заседание в Ливадия от ген.-лейтенант Н. Н. Обручев, първият вариант на плана е одобрен от всички присъстващи там държавни дейци — императора Александър II, престолонаследника Александър Александрович и военния министър Д. А. Милютин [68, с. 30]. Един най-общ поглед върху плана ни уверява, че той дава отговор на множество въпроси, свързани с характера и основните цели на военните действия, с избор на главното направление за нанасяне на решителния удар и т. н. Според този вариант руското командване си поставило като първостепенна задача освобождението на българския народ от многовековното османско владичество. „Да се освободи от властта на турците тази християнска страна (България — б. а.), в която те са извършили толкова злодейства", четем в началото на разглеждания вариант. Но за достигането на подобна цел далеч не било достатъчно превземането „на част от България с долината на Марица и Одрин включително". Армията трябвало да бъде подготвена за нанасяне на решителен удар срещу Цариград дори и при наличието на английски експедиционен корпус в та-

зи част на полуострова. Затова военните операции следвало да се водят „с изънредна бързина, без овладяването на всички неприятелски крепости, а само на онези от тях, които можело да се окажат от решаващо значение за здравия тил. Но за преодоляването на такова голямо препятствие, каквото несъмнено е р. Дунав, и за достигането на Тракийската низина „на един скок" необходимо било войските да бъдат отлично комплектувани според тогавашните изисквания. Ето защо под знамената на Дунавската армия щели да настъпят 4 пехотни и 2 кавалерийски дивизии заедно със сапьорска бригада, един обсаден артилерийски парк и още една пехотна дивизия като най-близък резерв. През последната фаза на войната в сраженията се проектирало да се включат още 2—3, а ако е нужно, и повече дивизии, така че силите да имали сигурно надмощие над неприятелските войски, чиято численост в момента не надвишавала 80 000 души [68, с. 31].

Значителен интерес будят и онези моменти от плана, засягащи стратегическите замисли на Главния щаб — предимството на Балканския пред Кавказкия боен театър, избирането на по-кратък, а оттук и „на по-евтино струващ" път за настъпление и т. н. Без да се отрича напълно станалото вече традиционно настъпление по бреговата черноморска ивица, ген.-лейтенант Н. Н. Обручев препоръчва придвижване на войските из земите на Централна България. Основание за това му дават превъзходството на турския флот и наличието в тази посока на многобройни неприятелски крепости — Силистра, Шумен и Варна. Колкото по-далеч от морето — разсъждава авторът на плана, — толкова по-близо до гъсто населените български области и до крайната цел на военната кампания — Цариград. „Държейки се в централното направление — отбелязва ген.-лейтенант Н. Н. Обручев, — нашата армия ще има възможност да оказва помощ на населението във всички страни, а ако е необходимо, може лесно да координира действията си със сръбската и черногорската армия" [68, с. 33].

Разбира се, предпазването на основните сили от всякакви изненади заставя командването да предвиди присъствието на един по-слаб отряд от левия черноморски фланг. Въпреки добрите отношения с Австро-Унгария в плана се предвижда и формирането на т. нар. Галицейска армия, която да се противопоставя на всяко желание за намеса в източните работи.

През зимата на 1876 г. и пролетта на следващата година обаче военнополитическата обстановка на Балканите и в Европа бързо се променя. Едно след друго стихват революционните движения на поробените балкански народи, а Сърбия се вижда принудена да търси мир с Османската империя. Всичко това дава възможност на Високата порта да се заеме с увеличаването на сухопътните военни сили и да форсира широката програма за модернизиране на крепостните съоръжения.

При това положение предварителното споразумение с Виена се превръща в задължителен елемент на руската външна политика. И макар че преговорите с австро-унгарското правителство в тази насока започват още през 1876 г., Будапещенската конвенция, обезпечаваща неутралитета на Австро-Унгария в прибличаващата война, е подписана едва в началото на следващата година. Ведно с двойствената, но, общо взето, благоприятна позиция на Бисмаркова Германия тайната конвенция намалява възможностите на Англия за бърза и открита намеса в Източния въпрос. Въпреки постигнатия успех споменът за кримската коалиция е все още твърде силен, за да заглуши напълно опасността от най-неочаквани английски и френски ходове. Вместо прекалена доверчивост не е ли по-добре ново преработване на руските планове с оглед на променилата се обстановка и поставяне на съвършено нова политическа цел [75, 365—366].

По този път на разсъждение в руския Главен щаб стигат и до нов, втори вариант на разглеждания план. Вместо освобождението само на България подготвената война трябва да реши окончателно Източния въпрос и да премахне завинаги османското владичество на Балканите. Подобна голяма цел — разсъждава ген.-лейтенант Н. Н. Обручев, автор и на този вариант — може да се реши или като се унищожи напълно армията на противника, или като се превземе неговата столица. И тъй като турците по традиция държат голяма част от своите сили в многобройните военни крепости, то на Русия не остава нищо друго освен осъществяването на мощен удар срещу Цариград. „Само на бреговете на Босфора — пише ген.-лейтенант Н. Н. Обручев — може действително да се сломи владичеството на турците и да се получи траен мир, решаващ завинаги нашия спор с тях за балканските християни. Завземането само на България никак не води до тези резултати. Докато турците владеят Цариградския полуостров и господстват в Черно море, те никога няма да се признаят за победени" [31, с. 1].

Голям военен специалист и добър политик, ген.-лейтенант Н. Н. Обручев посочва и всички опасности, които при неблагоприятно стечение на обстоятелствата биха затруднили действията на войските. Преодоляването на огромни препятствия като р. Дунав и Стара планиа, евентуална английска намеса и не на последно място прословутият мюсюлмански фанатизъм несъмнено ще попречат за бързото овладяване на турската столица. В момента обаче Османската империя се намира в крайно неблагоприятно положение — остарели отбранителни съоръжения, ограничени възможности на бойния флот и недостатъчна артилерия. Ето защо при по-голяма решителност и бързина във военните действия превземането на Цариград е напълно възможно. „Затова — продължава бележитият военен деец — да се отказваме от тази единствено решителна цел само заради предполагаеми и възможни, но още несъществуващи препятствия би било най-голямата стратегическа и политическа грешка" [31, с. 4]. Винаги, когато Русия е намирала кураж да прехвърли войските си през р. Дунав и без да губи излишно време, ги е насочвала по направлението към Цариград, винаги и резултатите са били по-добри от очакваните. Така е било в годините на първата Екатерининска война, на войните от 1806—1812 и 1828—1829 г.

Превърнал тази идея в основа на разглеждания план, виднят военен стратег предлага на Балканския боен театър да бъдат съсредоточени две, а не една армия, както се приема в предишните планове. Едната от тях следвало да се разгъне в земите между р. Дунав и Балкана, а другата с бърз марш да се насочи към главния град на турците. Така че, докато войските в Северна България щели да имат като главна задача да се справят с основните сили на противника, то втората армия за най-кратко време трябвало да достигне край бреговете на Босфора. Печелейки „време и бързина в похода", след старопланинските проходи тя трябвало да премине разстоянието от 500 версти за не повече от 4—5 седмици [68, с. 35], време, което нямало да позволи на турците да променят военната обстановка в своя полза.

Немалко място е отделено и на проблемите, свързани с числеността, въоръжението и екипировката на армиите. Ръководейки се от противниковия боен състав на Балканите — около 158 000 войници и офицери, и възможността за прехвърляне на английски корпус с 50 000—60 000 души, ген.-лейтенант Н. Н. Обручев предлага настъплението срещу Османската империя да се осъществи с 303 000 души, 774 полеви и около 250 обсадни оръдия [31, с. 8].

В състава на първата армия, която след прехвърлянето през р. Дунав и Балкана щяла да се насочи към Одрин и Цариград, се проектирало да влизат 6 пехотни и 3 кавалерийски дивизии, по една стрелкова и сапьорска бригада, железопътен батальон, парк от леки и тежки обсадни оръдия, 5000 интендантски коли и още някои по-малки военни поделения. Общият брой на войниците и офицерите

се сочел на около 130 000 души, а на целия артилерийски парк — 324 тежки и леки планински оръдия [34, с. 36].

В същото време втората армия, чийто боен състав трябвало да достигне 163 000 души, следвало да разпредели силите си в 5 по-малки групировки. Първите две, комплектувани от 6 пехотни и 2 непълни кавалерийски дивизии, щели да се насочат за овладяване на Бабадагска област, Русе и долното течение на р. Дунав. При нужда част от тези войски можело да извършват и разузнавателни операции из Добруджа и Делиормана (Лудогорието), а след прехвърлянето на основните сили през р. Дунав щели да се заемат с денонощната охрана на т. нар. преправа и да следят за противниковите действия в укрепения четириъгълник Силистра—Русе—Шумен—Варна.

С не по-леки задачи се предвиждало да се справят следващите две групировки. Според военния план 2 пехотни и 1 кавалерийска дивизия щели да осигуряват спокойствието край р. Дунав от Русе до Видин, а 1 стрелкова бригада и 12 казашки полка да се насочат за овладяване на важните старопланински проходи край Габрово и Сливен. Както в района на Добруджа и Делиормана, така и по долините на р. Тунджа и р. Марица следвало да се водят разузнавателни операции, които имали за цел да предпазват войските от всякакви изненади.

На последната групировка, която се състояла от 10 резервни батальона и няколко по-леки отряда, било отредено да се използва за охрана на съобщителните линии в Румъния. Веднага след осигуряването на постоянна връзка през р. Дунав и превземането на Русе изпълнилите задачите си войскови части следвало да се насочат бързо към най-горещите точки на османската съпротива в Северна България или в подкрепа на напредващата към Цариград руска армия. Както може да се очаква, и тази част от плана е подчинена на бързината и на мощния удар срещу османската столица. И за да няма никакви изненади, ген.-лейтенант Н. Н. Обручев предлага ново увеличение на Дунавската армия с 3 дивизии от стратегическия резерв, 1 дивизия от крайбрежната отбрана и 2 дивизии от гвардейския и гренадирски корпус [68, с. 36].

Без съществени промени се заплануват и военните действия на Кавказкия фронт. Според втория вариант на плана настъпателните операции на руските войски трябвало да спрат след превземането на Батум, Карас и Ерзерум. Напредване към Такат и Сивас, т.е. „до самото сърце“ на Османската империя, се замисляло само в случай на големи османски успехи на Балканите [31, с. 4].

В този момент обаче, когато всичко около военностратегическите начертания изглежда предрешено, активното противодействие на Англия предизвиква нови смущения в руския двор. В началото на май 1877 г. по настояване на Дизраели — Биконсфилд английското правителство решава да прекрати своя неутралитет веднага щом по някакъв начин Русия застраши Цариград, Дарданелите, Египет и Персийския залив. Много скоро след това на руския посланик при английския двор граф П. А. Шувалов е връчена специална нота. Запознат отлично с намеренията на своето правителство, граф. П. А. Шувалов известява императора, че ако руската армия не ограничи действията си до линията на Стара планина, то намесата на Англия в подготвяната война трябва да се смята за сигурна [75, с. 375].

От своя страна английското правителство предприема дипломатически сондажи във Виена, Париж и Рим за колективни контрадействия срещу русите в случай на нужда. И макар че на първо време западноевропейските държави се въздържат от враждебни прояви срещу Русия, то контурите на една нова кримска коалиция (поне в очите на император Александър II и на неговия министър княз А. М. Горчаков) приемат все по-ясни очертания.

Обременена от кошмара на евентуален съюз на Европа, от вътрешната слабост на държавата и от песимистичните настроения в Петербург, руската дипломация не е в състояние да създаде най-добри условия за политическо осигуряване на предстоящата война. Нещо повече. Противник на мисълта за едностранно решение на Източния въпрос, тя фактически действа в противоположно направление. А както е известно, между дипломацията и войната като две неделими страни и изяви на външната политика е необходимо пълно съзвучие. Всяко накърняване на тази хармония се отразява зле върху интересите на държавата. Изглежда, че това е и главната причина, поради която в разстояние на един месец планът за воденето на войната да бъде променян три пъти. И въпреки това при определянето на политическата и стратегическата цел нито един път новите варианти не влизат в пълно съзвучие с действителното вътрешно- и външнополитическо състояние на империята. Главният въпрос — ще намери ли Русия сили да ликвидира сама османското господство на Балканите и всяко противодействие на западните държави начело с Англия, остава открит не само за първите политици, но и за част от военните ръководители. Временният неутралитет на Австро-Унгария и подкрепата на Германия, която не е напълно осигурена, не се приемат от никого за гаранция срещу нежелателната външна намеса [75, с. 371].

Ето защо в създалата се обстановка А. М. Горчаков намира сгоден случай да подхвърли отново своята отколешна идея за т. нар. малка или умерена война. Според него още след първото по-голямо военно поражение Високата порта ще бъде принудена да моли за мир. По този начин и с помощта на Европейския концерт Русия щяла да се домогне до крайната цел на тогавашната си близкоизточна политика — заставянето на Високата порта да постави в изпълнение решенията на Цариградската конференция. Очевидно и в самото навечерие на войната канцлерът княз А. М. Горчаков не разделя фиксираното във военните планове становище за разпадане на Османската империя и радикално решаване на Източния въпрос. В общи линии становището на първия министър споделя и самият император Александър II. Чудно ли е тогава, че в тези драматични дни, когато военните колони започват да се придвижват към изходните си позиции, в държавното ръководство на Русия все още се открояват двете гледища за воденето на войната. „Императорът не иска и да чуе никой, който го разколебава да върви напред — пише барон А. Г. Жомини, един от следовниците на канцлера княз А. М. Горчаков. — Обсъжда се въпросът, какво да се прави. Доминира програмата за създаване на голяма България до Егейско море. Програмата не е лоша, но нейният дефект е, че някой трябва да я реализира. Княз А. М. Горчаков е резервиран. Той познава невъзможността да се спре екзалтираният ентусиазъм на тази чудесна армия. Сега очакваме с тревога събитията и картите, които ще ни дадат военните. . .“ И като напомня за гнева, с който военните посрещат инструкцията на граф П. А. Шувалов за война до Балкана, барон А. Г. Жомини заключава: „Тяхното мнение се наложи. Само че вече е твърде късно. Горчаков търсеше начин да смекчи тяхната екзалтация, но не сполучи. Всичките му усилия отидоха напразно“ [75, с. 378].

Съвършено в друга светлина вижда предстоящите събития А. Д. Скалон, адютант на великия княз Николай Николаевич и горещ привърженик на идеята за окончателно решаване на вековната източна драма. „Императорът Александър II не желаеше войната и с всички сили се мъчеше да я избегне — пише той. — Нашите обширни вътрешни преобразувания и недоброто състояние на финансите ни правеха твърде тежко за Русия и най-малкото сблъскване с Турция. Но обстоятелствата ни заставиха да действаме другояче. На нас против нашето желание се налагаше да се заловим с оръжието и да защитим балканските славяни и

свързаните с решението на този въпрос наши интереси. . . Руската дипломация обаче пречеше на нашата военна стратегия. Под нейно влияние Александър II на 18 (30) май 1877 г. счете за възможно с цел успокояване на Англия да се задоволи със заемането на една част от България до Балкана“ [75, с. 379].

Решението на императора да изостави становището за водене на голяма война срещу Русия е посрещнато с открито неодобрение сред военните и славянофилските среди. След енергичното настояване на главнокомандуващия Дунавската армия великия княз Николай Николаевич в руската Главна квартира е поставен отново въпросът за военностратегическия план. И този път надделява становището, че подобен реверанс пред Англия „ще произведе крайно неблагоприятно впечатление в армията и ще затрудни нейните бойни действия“. Под натиска на силната военна партия и на славянофилите Александър II се вижда принуден да се откаже от скорошното си решение и да се съгласи с мисълта за водене на военни действия с крайна цел Цариград [75, с. 379].

Така, претърпял няколко преработки, планът за действие на Дунавската армия най-сетне е одобрен от императора. В най-общи линии той повтаря известните ни от докладите на ген.-лейтенант Н. Н. Обручев военностратегически постановки: военната кампания да трае 13—14 седмици, главният удар да бъде нанесен западно от Русе, а след това да се ориентира в посока на Велико Търново — Одрин и при нужда, без да се обсаждат турските крепости, да се настъпи към Цариград [95, с. 11]. Разбира се, както при всички планове, така и този план още в началото на бойните операции претърпява известни промени. Но основните принципи, изложени още в писмото на великия княз Николай Николаевич до император Александър II от 4 (16) март 1877 г., остават непроменени. Направлението на главния удар в обход на укрепения турски четириъгълник (Силистра—Варна—Шумен—Русе), точното място на форсиране на р. Дунав, бързото овладяване на старопланинските проходи и стремителното настъпление на Тракийската низина и т.н. съставляват гръбнакът и определящите черти на талантливо изработения план.

В плана на Дунавската армия не е пропуснат и въпросът за българското участие във войната. Наистина, ако съдим от мерките по формирането на опълченските дружини и активната дейност на българите в руското военно разузнаване, то усилията в тази насока са отдавна в ход. По-важно в случая е обстоятелството, че дори и в стратегическите планове на войната на българите се отрежда място не само като обект на освобождение, а и като субект, имащ своето място в решаването на Източния въпрос [7, с. 70].

Може да се съжалява, че в хода на сраженията, без да има достатъчно мотиви, руското командване не осъществява важни детайли от предварителните начертания. Вечният страх от противников десант по черноморския бряг го застави да насочи неоправдано огромни сили за неговата охрана — около 142 000 войници и офицери. Вероятно същата причина кара командването да отдели големи военни съединения за демонстративни действия в Добруджа и срещу укрепения четириъгълник. По тази причина, както ще видим по-нататък, в решителния момент на войната по течението на реките Тунджа и Марица се устремяват едва 12 500 души вместо предвидената от ген.-лейтенант Н. Н. Обручев 130-хилядна армия. Чак след като падат хиляди жертви при Никопол, Плевен и Шипченския проход, императорът се съгласява най-после с идеята за изпращане на допълнителни подкрепления, осигуряващи числено превъзходство на войските. Въпреки това руският план за водене на войната от 1877—1878 г. може да се отнесе към забележителните достижения на военното изкуство през XIX в. Във всеки случай демонстрираните в него стратегически решения надхвърлят несравнимо теоретичното равнище на военната мисъл от т. нар. Николаевски период [68, с. 40].

По същото време, когато великият княз Николай Николаевич изпраща на императора своето писмо за стратегическите цели на предстоящия конфликт, в канцеларията на великия везир в Цариград напрегнато обсъждат предписанието на султана относно воденето на войната [96, с. 6]. Този документ, съставен след продължително заседание в т. нар. Таен военен съвет, дава основание да заключим, че до последния момент турската войска не разполага с цялостен план за бъдещите военни операции. Ръководейки се от вековния стремеж на своите деди да се запазят балканските владения, султанът препоръчва отбранителни действия по десния бряг на р. Дунав и във вътрешността на българските земи до линията Русе—Шумен—Варна—Силистра.

Като си дават ясна сметка за огромната трудност да се удържи първата отбранителна линия (от Видин до Мачин), авторите на турския план допускат „увличане на неприятеля в района на укрепения четириъгълник“ и неговото разгромяване на части.

Най-горещ привърженик на това схващане е главнокомандващият турските войски Абдул Керим паша. Убеден, че „рано или късно“ русите ще намерят удобно място за форсиране на реката, той съветва султана да даде съгласието си за допълнително укрепване на посочените градове, съставляващи втората линия на турската отбрана. Империята според него би съумяла в кратък срок да модернизира повечето от укрепителните съоръжения и като прехвърли в тази част на държавата допълнително войски, щяла да реши изхода от войната в своя полза с най-малко жертви и материални щети. В съгласие с предписанието на султана и главнокомандващият намира за най-целесъобразно неприятелят да бъде изтласкан обратно през р. Дунав и преследван до линията на р. Прут. Само в случай на голям неуспех в плана се допускало отстъпление на войските до северната страна на старопланинските проходи, като на изток, където планината е по-леснодостъпна за преминаване, Варна и Бургас трябвало да останат при всички случаи в турски ръце [68, с. 41].

По този начин, като поставя ударението на отбраната и на бързото прегрупиране на войските, турското командване решава да съсредоточи най-добрите си сили в три участъка на фронта: в укрепения четириъгълник, прикриван от бойната линия Кюстенджа—Черна вода, по дунавското крайбрежие от Рахово (Оряхово) до Свищов и във Видин, откъдето да се следи за действията на румънците и да се предотвратява всяко обединяване на руските и сръбските войски [34, с. 102].

Като изключим идеята за бързото прегрупиране на силите, трябва да признаем, че турският план за воденето на войната съдържа редица реалистични елементи. На първо място следва да посочим високата численост на армията. За кратко време турските военни щабове събират под знамената 419 700 души само в сухопътните части. Според главнокомандващия Абдул Керим паша тази цифра била „твърде завишена“, но и неговото твърдение, че през януари 1877 г. на Балканския боен театър Турция разполага общо с 380 000 войници и офицери, е твърде внушително. При това нито в първия, нито във втория случай броят на нередовните военни части не се взема под внимание. А както е известно, по традиция те играят твърде важна роля в османската история [62, с. 256].

Що се отнася до снабдяването на армията с нови пушки, артилерия, боеприпаси и резервни материали, може да се каже, че и в това отношение картината не изглежда никак мрачна. „Упорито се работи по сформирането на нови полеви батареи — пише по този въпрос германският шарже д'афер в Цариград Г. Хиршвелд. — Пристигнали са големи доставки на оръдейни цеви и снаряди, очакват се и други през Антверпен. Снабдяването и съоръжаването с принадлежности се извършва в тукашните работилници. Товарни коне се надяват да доставят още от Унгария; амуниция има в наличност достатъчно“ [62, с. 258].

Известно безпокойство обаче буди състоянието на обозните служби. Както е известно, в Османската империя, в това число и в армията, липсва добре организиран транспорт. Превозът на войници, оръжия и боеприпаси става главно с волски и биволски коли, придвижването на които отнема много сили и време. Двете жлезопътни линии: Одрин—Белово и Русе—Варна, не са в състояние да поемат огромния военен трафик между другото и поради липсата на достатъчно товарни вагони. Така че за дислоцирането на десетките турски батальони (табори) от Епир, Тесалия, Шкодра, Албания, Босна и от южната сръбска граница (да не говорим за войски от Анадола), съставляващи т. нар. оперативна армия, понякога са необходими цели месеци [62, с. 258].

Въпреки тези огромни препятствия според същия германски източник турският план предполага:

„—Дунавската армия да се раздели на пет корпуса. . ., които начело със самостоятелни командири да поемат отбраната на петте укрепени места — Видин, Русчук, Силистра, Шумен и Варна.

— Да се даде на разположение при Шумен корпус с най-голяма сила, да се снабди той по възможност с повече артилерия и обоз, за да се направи подвижен. Този корпус би имал задачата да се противопостави на противника там, където той в района на четириъгълника от крепости предприеме своето главно нападение.

— Да се окупират незабавно предмостията Калараш с Калафат, като се възстановят тамошните крепостни съоръжения и се въоръжат те с наличните в Силистра, респективно Видин, резерви от оръдия.

— Да не се подсилва армията при Зайчар и същата да се оттегли при евентуално превъзхождащо нападение на шуменските позиции“ [62, с. 261].

Освен големите трудности, свързани с транспортирането на войниците, оръжията и боеприпасите, както и със строежа на нови укрепления, турският план се оказва лесно уязвим и поради още едно обстоятелство. Според германския генерал Блум, главен военен съветник при Високата порта, приемайки подобно разположение на силите, Абдул Керим паша дава възможност на русите да нанесат мощен удар след обход и обсада на турските сили в споменатите крепости. „По волята на този човек (главнокомандващия Абдул Керим паша) — пише ген. Блум — главните османски въоръжени сили трябва да бъдат събрани в укрепения лагер при Шумен и тук да изчакат противника, а по такъв начин да допуснат, както им се струва, неизбежно, след това да бъдат обкръжени и в края на краищата принудени да се предадат. . .“ [62, с. 212]. Както е известно, по-нататъшният ход на събитията оправдава напълно опасенията на германския военен специалист.

За разлика от Балканския боен театър действията на Кавказкия фронт се чертаят от начало до край настъпателни. Наличието на огромни мюсюлмански маси в границите на Русия изкушава турското командване да замисли широко въстаническо движение сред тях, което, съчетано с настъплението на турските войски, трябвало да донесе и така желаната победа. Нещо повече — масовите надигания на кавказките мюсюлмани щели да принудят руските щабове да отделят войски от Дунавската армия и по този начин да отслабят нейния натиск по направлението към османската столица. По-късно обаче турското командване се вижда принудено да се откаже от този вариант, като запазва само идеята за мюсюлманско въстание след военен десант на руския черноморски бряг [68, с. 41]. Известни основания за това турските щабове намират в абсолютното превъзходство на своя боен флот. След Парижкия мирен договор, лишил Русия от правото да разполага със своя флотилия в Черно море, блокирането на руските пристанища се оказва напълно постижимо. В хода на военните действия обаче редица

обстоятелства заставят Високата порта да се откаже от това намерение. Неочакваното развитие на някои военни операции заставя и руското командване да изостави бързото решение на важни стратегически задачи. Но независимо от това трябва да отбележим, че неговият план превъзхожда плана на противника с дълбокото си и всестранно обмисляне. За разлика от турската армия, която е лишена от необходимите организационни връзки, служби и щабове за големи военни съединения, организацията на руската армия е несравнимо по-съвършена и модерна. Неколкократните опити на Високата порта да се заеме с общото съгласуване на военните действия се оказват от начало до край илюзорни. На практика всеки турски паша, командващ армия, почти по време на цялата война действа на своя глава. „От петте паши — отбелязва по този повод френският кореспондент Иван дьо Вестин, — командващи армии, трима (Сюлейман, Мехмед Али и Реуф паша) са се ръководили от мисълта да спъват действията на своите събратя, без да ги е било грижа за общото добро, за интереса на страната и за ужасното положение, довело Османската империя до края на пропастта“ [41, с. 67].

ФОРМИРАНЕ НА БЪЛГАРСКОТО ОПЪЛЧЕНИЕ

Като най-значителна проява на националноосвободителното движение след Априлското въстание си остава формирането на Българското опълчение. Истински политици и реалисти, ръководителите на революционното движение са убедени, че политическите събития налагат нови форми на борба и преди всичко необходимостта от приобщаване на революционните усилия към силите на руската армия. Тази идея на Българското централно благотворително общество (БЦБО) в общи линии се възприема от руските управляващи кръгове, но за разлика от славянофилските среди (проекти за създаване на български въоръжени сили представят Николай М. Раевски, Иван К. Кишелски и Ростислав А. Фадеев), които ратуват за едно многочислено българско формирование „на първо време 20 000 души“ и известна самостоятелност на действията му, „хората, имащи авторитет пред императора“, виждат действията на бъдещото Опълчение в друга светлина. С една дума, плановете на руските военни стратези по отношение на опълченците се свеждат до помощ „за главния интендант на армията“, или в най-добрия случай до водене бойно спомагателни операции срещу „нередовни мюсюлмански части“.

За пръв път въпросите около формирането и дейността на Опълчението са разгледани на правителствено равнище по време на съвещанието в Ливадия на 3 и 4 (15 и 16) октомври 1876 г. В присъствието на Александър II освен предварителния план за войната срещу Османската империя са разгледани и „Основания за организация на българската войска“. В общи линии „Основанията“ са изработени в духа на официалното руско гледище, което допуска революционните усилия на народа дотолкова, доколкото те ще бъдат в изгода на руската армия. „Ще бъде съвсем непрактично да дадем изведнъж една широка организация на това въоръжение — четем в документа... — Българското опълчение се иска не за редовни големи сражения в открит бой, а главно за запазване на местното население от дребните чети на грабителите, за изпълнение в страната на конвойно-етапната и военно-полицейската служба наместо сегашните турски заптии, а също за подпомагане на нашите собствени войски като проводници, разузнавачи при търсене средствата в страната и за връзка с населението... За да могат подобни дружини и отряди да изпълнят задачите си и да принасят най-голяма полза, потребно е при самото им формиране, което може да стане вън от България,

те да се нагодят за известни райони на страната. За Западна, Средна и Източна България са потребни дружини и отряди, подготвени от по-рано. Първите трябва да се попълват с хора от местата, които лежат по пътищата от маловлашкия Дунав към Ниш, Самоков и София, вторите — от Средния Дунав към Пловдив и Одрин, най-сетне третите — от Долния Дунав към Шумен, Варна и по-нататък към Одрин и Лозенград" [32, т. 4, с. 14].

Около две седмици след съвещанието в Ливадия и взетите там решения военният министър Д. А. Милютин съставя специална записка, с която натоварва ген.-майор Н. Г. Столетов „да организира няколко български дружини, които биха послужили като ядро на по-нататъшното развитие на Българското опълчение". До 2 (14) април 1877 г., когато началникът на руския Полеви щаб заповядва на ген.-майор Н. Г. Столетов незабавно да пристъпи към формиране на българска войска, бъдещите опълченци се издържат със средствата на славянските комитети, Българското человеколюбиво настоятелство (БЧН), БЦБО, дарения на българските емигрантски общини и по-заможни българи [8, с. 53]

Първоначално Опълчението, състоящо се от 6 дружини (3 бригади), е наречено Пеши конвой, или Почетен конвой на главнокомандващия,и от 17 (29) април с.г. със специална заповед е назовано Българско опълчение и под това име действа до края на войната. Под ръководството на офицери от руската армия (в това число и българи) край Кишинев веднага след пристигането на ген.-майор Н. Г. Столетов закипява трескава подготовка. Опълченците получават оръжие и униформено облекло, закупени със средствата на славянските комитети. В мундир и панталони от тъмнозелено сукно, с калпак от овча кожа и сукнено дъно, с грейналите на гърдите жълти копчета и червени пагони бъдещите герои са неузнаваеми. Истинска изненада сред командния състав предизвикват техните успехи при военното обучение. Оказва се, че повечето сред тях са се явявали не един път с оръжие в ръка пред лицето на неприятеля. Бивши участници в четите на Филип Тотю, Панайот Хитов и Христо Ботев, герои от Априлското въстание и Сръбско-турската война, за кратко време те усвояват много от правилата на тогавашната военна наука.

И когато на 12 (24) април 1877 г., в деня на обявяването на дългоочакваната от българския народ Руско-турска война, е проведен военен парад, сред дефилиращите руски войски маршируват и напетите дружини на Опълчението. Скаково поле край Кишинев дълго е огласяно от нестихващото „Ура!" на българските патриоти. В присъствието на императора и на офицери от Главния щаб на действащата армия „балканските лъвове показали, че няма да отстъпят на северните орли", че ще оправдаят надеждите на двата братски народа. Радостта на опълченците е безгранична. От устата на самия Александър II те чуват онези дълго жадувани слова, които цял един народ очаква столетия наред — война за освобождението на братята отвъд р. Дунав. „Е, тогава можеха ли сърцата на българските доброволци да не затупкат по-силно — спомня си за този ден българският офицер Стефан Кисов, — можеше ли душата на многострадалния българин да не се радва? След това кой би бил в състояние да опише онази бурна радост, която кипеше в душата на българския доброволец? Аз ще кажа само това, че те показаха своите радостни чувства с извикване на гръмогласно „Ура!", хвърлените шапки нагоре във въздуха, които ловяха с щиковете си. Виковете „Ура!" още дълго време цепиха въздуха и струва ми се, че те биха се продължили безконечно..." [72, с. 24].

В края на април 1877 г. опълченците са прехвърлени в Плоещ, където ги очакват други 3 дружини, сформирани измежду доброволците от руско-българската бригада. В Плоещ всеки ден пристигат стотици нови желаещи да се запишат в българската войска. Обиколките на Иван С. Иванов и Драган Цанков сред българските колонисти, широката пропаганда, която разгръщат народните дейци около БЦБО, дават богати плодове. Към опълченските дружини се отправят стари и млади, някои емигранти се явяват пред току-що учредената приемна комисия (Иван Иванов, д-р Павел Миних, д-р Константин Везенков) заедно със своите синове. В стройните опълченски дружини рамо до рамо крачат стари хайдушки войводи с побелели от годините коси и млади, едва 15—16-годишни младежи, непосветени още в тайните на боя. Родени в патриотични семейства на прокудени българи от Бесарабия, Влашко и Молдавия, те бързат да вземат своето място сред бъдещите юнаци. И тази многолика човешка маса, в която се вплитат хиляди съдби, е сплотена от един свещен идеал, от една гореща воля — свободата на отечеството. „Хайдушката епоха на Раковски и революционните комитети на Васил Левски — възкликва съвременник при вида на стройните дружини, — както и дейността на Априлското въстание и Сръбско-турската война изработиха бъдещия опълченец като най-добър идеал за един патриот борец с оръжие в ръка" [56, с.138].

Що се отнася до социалния състав на Опълчението, то той е доста пъстър. Известни данни за социалното положение на доброволците съдържат списъците, изготвени от руските власти в Слатина и Каракал. Според тях към Плоещ от споменатите колонии са изпратени 18 работници (в селското стопанство и занаятчийството), 25 занаятчии, 6 войници, 6 търговци и 1 ученик. Почти същата картина се наблюдава и сред приждащите доброволци от различни краища на Мизия, Тракия и Македония.

Най-общи данни за социалния състав на Опълчението откриваме и в тогавашната руска преса. Според вестниците „Русские ведомости" и „Наш век" наред с представители на дребните и средните стокопроизводители, на градската и селската беднота могли да се видят хора интелигенти: студенти, гимназисти, ученици от различни училища, свещеници, учители и т.н.

В своите спомени за формиране на опълченските дружини бившият доброволец, а по-късно и генерал в българската армия Никола Генев отбелязва, че в редовете на бъдещите герои от Стара Загора и Шипка има представители на най-различни обществени слоеве „от простия работник и градинар до учителя и свещеника" [56, с. 139].

Оскъдните данни все още не позволяват да се направи една точна социална характеристика на Българското опълчение. Ако се съди от запазените материали обаче, става ясно, че подавляващото мнозинство в него имали дребните и средните български собственици и по-малко представители на интелигенцията, на градската и селската беднота. Любопитно е да добавим, че огромната част от доброволците са хора грамотни, със сравнително широк политически кръгозор. Това обстоятелство наред с дългогодишната революционна дейност на мнозина от тях позволява на руското командване за изключително кратък период да формира отлично подготвена бойна единица.

На 6 (18) май 1877 г. пратениците на Самара — кметът Е. Т. Кожевников и членът на градския съвет П. В. Алабин, поднасят на дружините безценен дар — Самарското знаме. Изработено по време на Априлското въстание, знамето на Самара олицетворява вековните общославянски братски връзки и дълбоката вяра на руския народ в бъдните дни на поробена България. Образите на двамата славянски просветителите, св. св. Кирил и Методий, иконата на Богородица, рисувани от петербургския художник Николай Симаков, се развяват волно над притихналото множество. Освен Опълчението за този тържествен миг край Плоещ се стичат хиляди български емигранти, румънски граждани, офицери от щаба на армията, чужди военни аташета и кореспонденти.

С прочувствена реч към доброволците, дошли от различни краища на поробената родина, се обръща П. В. Алабин. „Отдалеч, през цялата руска земя, то е донесено от нас вам като живо доказателство, че то ви се дава не от някое кътче на Русия, а от цялата руска земя — заявява Алабин. — На това знаме е написано 1876 г., т.е. онази година, в която цяла Русия се развълнува при вида на вашите непоносими страдания... Тръгвайте прочее под сянката на това знаме. Нека то да бъде залог за любовта на Русия към вас. Нека то да е знамението за въдворяването във вашата страна завинаги на мира, спокойствието и просветата... [57, с. 9].

Последните думи на Алабин са заглушени от мощното „Ура!“ на опълченците, на хилядите присъстващи българи. Към знамето, връчено на първия знаменосец Антон Марчин, унтерофицер от 3-та опълченска дружина, се отправя командният състав — главнокомандващият Николай Николаевич и неговият син, началник-щаб на армията ген. адютант А. А. Непокойчицки, ген.-майор Н. Г. Столетов, зачислените към Опълчението офицери... Всеки трябва да забие гвоздей към току-що прикаченото знаме. Сред тях е и старият хайдушки войвода Цеко Петков. С трепереща от вълнение глас той се обръща към строените опълченци: „Нека това знаме да изходи от край до край всичката земя българска, нека то да отрие сълзите от тъжните очи на нашите майки, жени и дъщери, да бяга под това знаме всичко поганско, зло и нечисто, а след него да легне мир, тишина и благоденствие.“

Думите на подполковник П. П. Калитин, командир на 3-та опълченска дружина, прозвучават като мъжествена клетва, отекват дълбоко в сърцата на българските патриоти: „Ако се наложи, живота си ще дам, но няма да позволя врагът да го плени.“

От името на признателните опълченци, от името на целия български народ до жителите на Самара е изпратен благодарствен адрес. „Донесеното от вас знаме — пише в адреса — служи като ново доказателство за онова живо участие, което руският народ всякога е вземал в съдбата на нещастна България, очаквайща от руския народ своето освобождение. Събитието на 6 (18) май в българския лагер край Плоещ ще остане незабравимо в паметта и историята на българите. Ние високо ценим вниманието на самарското гражданство и покорно молим да предадете, че българският народ благоговее пред този скъп подарък.“

Дванадесет дни след тези възторжени мигове, дни, изпълнени с напрежение по учебните плацове край Плоещ, Опълчението е вдигнато на поход. Зовът на бойните тръби, на десетките барабанчици призовава в строя българските войници. Край лагера, в самия град и далеч от него хилядно множество е придошло, за да изпрати на свещен бой своите любимци. Беловласи старци поднасят храна и вода, моми и невести кичат униформите и пушките им с цветя и венци. Пожелават им от сърце „на добър час“ и успех в борбата с вековния тиранин.

В Плоещ са окончателно формирани шестте опълченски дружини и техният команден състав:

„Началник на Българското опълчение — ген.-майор Столетов. Щаб на опълчение: подполк. Ринкевич (началник-щаб), адютанти — кап. Илин, ротмистър Сухотин, ординарци — ротмистър Неверов, ротмистър Лукашев и поручик Сухонин; прикомандировани към щаба: кап. Чиляев, кап. Янович, кап. Ефремов и кап. Мерчански. Интендант на Опълчението подполк. Исаев.

Първа бригада — командир полковник [Д.] Корсаков и бригаден свещеник архимандрит Амфилохи.

Първа дружина: командир на дружината подполковник [К.] Кесяков, адютант поручик Новицки и ковчежник поручик Зякин. Ротни командири: капитан Илишев (първа рота), капитан Стрижевски (втора рота), капитан Полянски (трета рота), капитан Красински (четвърта рота), капитан Колсински (пета рота). Младши офицери и прикомандировани: подпоручик Делов, подпоручик Стоянов, капитан Лобановски, капитан Ламбухин, поручик Прилуцки, поручик Савелев, подпоручик Сологуб, прапоршчик Валднер и лекар д-р Бонев.

Втора дружина: командир майор [К.] Куртянов, адютант поручик Богушевски. Ротни командири: капитан Мединski (първа рота), капитан Гурский (втора рота), капитан Малинин (трета рота), капитан Морозов (четвърта рота), капитан Обнинский (пета рота). Прикомандировани: капитан Волгин, поручик Соколский, поручик Шиваров, поручик Скорняков, юнкерите Блъсков, Попов, Паница, Узунов и лекар д-р Мирков.

Втора бригада — командир полковник Вяземски, бригаден адютант поручик Астафов и свещеник отец Драганов (сражавал се в четата на поп Харитон Халачев в Дряновския манастир през пролетта на 1876 г.).

Трета дружина: командир подполковник [П.] Калитин, дружинен адютант подполковник Поликарпов, ковчежник Беляев и завеждащ оръжеен склад поручик Попов.

Ротни командири: кап. Фьодоров (първа рота), кап. Усов (втора рота), кап. Попов (трета рота), поручик Филов (четвърта рота), кап. Стесел (пета рота). Младши офицери: поручик Живарев, подпоручик Добревски, подпоручик Кисов, подпоручик Гуджев, прапоршчик Лазарев и лекар д-р Везенков.

Четвърта дружина: командир майор [П.] Редкич, дружинен адютант поручик Коростелов и ковчежник поручик Андреевски. Ротни командири: кап. Николов (първа рота), кап. Минеза (втора рота), кап. Киселев (трета рота), кап. Крейцбрист (четвърта рота), поручик Кашчалински (пета рота). Прикомандировани: поручик Симански, поручик Забелин и лекар д-р Угрюмов.

Трета бригада — командир полковник Толстой. Пета дружина: командир подполковник [К.] Нишченко, дружинен адютант поручик Рудолин и ковчежник поручик Ивашченко. Ротни командири: кап. Сухомлинов (първа рота), кап. Амосов (втора рота), кап. Розанов (трета рота), поручик Чернявски (четвърта рота), поручик Ховен (пета рота). Младши офицери и прикомандировани: поручиците Илин, Павлов, Сахаров, Войцеховски, Рутковски, подпоручиците Николаев, Максютенко I, Максютенко II, капитаните Пол и Пуцята.

Шеста дружина: командир подполковник [Н.] Беляев, дружинен адютант поручик Рябцов и ковчежник поручик Сократов. Ротни командири: кап. Василев (първа рота), кап. Якобсон (втора рота), кап. Шостак (трета рота), кап. Мешчев (четвърта рота), поручик Линколн (пета рота). Прикомандировани: кап. Невлянски и поручик Плешчински“ [8, с. 81].

В хода на войната към Опълчението са зачислени полк. Енгелгард, подполк. Де Прерадович, граф Тизенхаузен, граф Келер, граф Лвов, кап. Товаров, кап. Афанасиев и др. ↳ жена ищ е известна панславистка.

Почти цял месец продължава бойният поход към родината. Следвайки своите предварителни начертания — да заблуди противника за мястото на форсиране на р. Дунав, — щабът на армията насочва опълченските колони в различните посоки: към Букурещ, с. Руше деведе, Богдан и Зимнич. Навсякъде по тежкия път те са посрещани и изпращани от хилядите български емигранти в румънските селища.

В бивака край Зимнич започва организирането на Второто опълчение. На първо време е сформирана т. нар. сборна бригада с командир полк. Д. Корсаков и началник-щаб кап. Сухотин. Твърде скоро броят на опълченците (от 1-ва до 12-а дружина) достига внушителната цифра 10 746 души.

Подобно на опълченците от първите 6 дружини и доброволците от т. нар. втори набор произлизат от всички краища на българските земи. В този смисъл опълченската формация представлява истинска народна войска, събрала под Самарското знаме хиляди верни синове на изстрадалото отечество.

НАЧАЛО НА ВОЕННИТЕ ОПЕРАЦИИ

На 12 (24) април 1877 г. пристигналият в Кишинев император Александър II подписва манифест за обявяване на дългоочакваната война. „Изчерпвайки докрай нашето миролюбие — четем в манифеста, — Ние сме принудени от високомерното упорство на Портата да пристъпим към по-решителни действия. Това го изисква и чувството ни за справедливост, и чувството за нашето собствено достойнство. . . Сега, призовавайки божията благословия над доблестната наша войска, Ние заповядваме да се навлезе в пределите на Турция“ [122, с. 112].

Още същия ден Дунавската армия начело с великия княз Николай Николаевич пресича р. Дунав*. Радостта на българите е неописуема. Изразител на техния всеобщ възторг става БЦБО, което в специално „Възвание“ подканва довчерашните роби да се надигнат на масова въоръжена борба. „Русите идат безкористно като братя — четем във възванието... — Въоръжени само, ний ще бъдем достойни за положението, което ни се приготовлява, и ще способстваме да осигурим независимостта на нашето отечество. Нашият интерес, нашето бъдеще, самото наше спасение изисква да въстанем всинца. Отечеството ни вика на оръжие! Нека първият гръм на руския топ да ни намери готови за тая свещена борба“ [122, с. 113].

Операцията по прехвърлянето на р. Дунав обаче се отлага ден след ден. Военни специалисти и историци сочат като главна причина за двумесечното забавяне разлива на р. Дунав и закъснелите понтонни съоръжения, но това едва ли е вярно. Колебливото поведение на Главния щаб е по-скоро истинско продължение на руското дипломатическо поведение в навечерието на войната. Вместо изненадващото прехвърляне на войските и бързото напредване към турската столица (както горещо препоръчват някои висши офицери) княз Николай Николаевич предпочита да дрънка оръжия на левия бряг, надявайки се по този начин да направи противника отстъпчив в едни преждевременни мирни преговори. Това свое гледище князът фактически не променя в хода на цялата война. Свидетелство за това са разпределението на силите след форсирането на р. Дунав, общо взето, мудното водене на първоначалните военни действия (с изключение на отряда, командван от ген.-лейтенант Й. В. Гурко), спирането на руското настъпление под стените на Цариград и т. н.

Но нека не изпреварваме събитията. Още от самото начало на войната руското командване си дава сметка за трудностите около прехвърлянето на войските през р. Дунав. В продължение на цели 2 месеца няколко руски и румънски специални групи предприемат разузнавателни действия, чиято крайна цел е „с най-малко жертви и средства да се преодолее водното препятствие“. Особено внимание се отделя на Зимница, където според последните замисли се предвижда съсредоточаването на главните сили.

След щателна рекогносцировка на левия Дунавски бряг от Железни врата до Черно море (разстояние 830 км) като първа задача командването поставя минирането на Дунавското устие. През зимата и пролетта на 1876—1877 г. в крепостта Бендер са прехвърлени 755 мини, 1800 пуда барут и около 400 пуда динамит. Десетки матроси, обучени като плувци водолази, се заемат с планираното минно заграждение [112, с. 88].

За да отвлече вниманието от започналите приготовления и от избора за посоката на главния удар, командването предприема някои стъпки на умела дезинформация. Освен „изпуснати случайно“ сведения пред чужденци за мястото и времето на дебаркиране части от Дунавската армия предприемат редица акции — бомбардиране на участъци от десния Дунавски бряг, прехвърлянето на ограничени контингенти по островите на реката, обстрел на турски военни кораби и т. н. Тягостно впечатление сред турския флот оставя гибелта на броненосния корвет „Лютфи Джалил“, след която много от бойните турски съдове се укриват в Мачинския ръкав на реката [114, с. 90].

Все с намерението да се отвлече вниманието на противника от главната изходна позиция през нощта на 10 (22) юни 1877 г. в района на Галац—Браила Долнодунавският отряд (14-и армейски корпус), командван от ген. А. Е. Цимерман, започва форсирането на реката. Въпреки ожесточената противникова защита отрядът успява да заеме Буджакския полуостров, където българското население възторжено посреща руските освободители.

Почти едновременно с тази операция 9-и корпус на ген.-лейтенант Н. П. Криденер предприема демонстративни действия срещу Никопол, давайки вид, че тъкмо тук ще бъдат прехвърлени основните руски сили. Разположени до левия Дунавски бряг, руски и румънски батареи от 12 (24) до 15 (27) юни обстрелват почти непрекъснато Русенската и Никополската крепост и по този начин всели паника сред обърканията неприятел.

Така след отлично проведената акция за дезориентиране на турските щабове в 2,00 ч. на 15 (27) юни 1877 г. (първите руски понтони се откъсват от румънския бряг и се отправят към нищо неподозиращата турска част при р. Текирдере (5 км източно от гр. Свищов). Часове преди този паметен миг пред офицери и войници от 14-а пехотна дивизия (53-ти Волински полк, 54-ти пехотен Мински полк, стрелковата бригада и други части) ген.-майор М. И. Драгомиров произнася пламенна реч: „Братя, нас ни назначиха първи да извършим преминаването на Дунав. На нас гледа цяла Русия. Помнете, братя, че за нас нищо средно няма: или отвъд Дунава, или в Дунава. Преправата възложиха на нас, не затова, че на мене вярват, а затова, че на вас вярват. . . Отбой или отстъпление няма да се дава. За нас няма и не трябва да има нито фланг, нито тил. Фронтът винаги е там, където е неприятеля. Помнете, че докато делото не е доведено докрай, нищо не е направено“ [42, с. 19].

Първите ешелони са открити на 100—200 метра от брега. Вдигнати под тревога, турските гранични сили откриват убийствен огън по напредващите салове. В мътните води на р. Дунав падат първите руски гребци. Ала нищо не е в състояние да спре щурма на храбрите бойци. На мястото на убитите щурмоваци по стръмния южен бряг на реката се хвърлят десетки нови. С втория ешелон пристигат и генералите М. И. Драгомиров и М. Д. Скобелев.

На два курса корабът „Анета“ пренася два пехотни полка. Към 10,30 ч. на същия ден цялата дивизия се разполага на българския бряг, а няколко часа покъсно първите руски части влизат в гр. Свищов.

Така с цената на 802 убити войници и офицери Дунавската армия извършва крупната операция по форсирането на р. Дунав и още в самото начало на войната взима инициативата в свои ръце. Без излишно губене на време от войските, съсредоточени на Свищовския плацдарм, са сформирани 3 отряда: Източен, Западен и Преден. Източният отряд (70 000 души и 246 оръдия) начело с престолонаследника Александър Александрович се насочва към четириъгълника Русе—Силистра—Шумен—Варна; Западният отряд (35 000 души и 108 оръдия) начело с ген.-лейтенант Н. П. Криденер — към Никопол; Предният отряд (12 000 души и 38) начело с ген.-лейтенант Й. В. Гурко се насочва към старата българска столица Велико Търново. В състава на Предния отряд се намират и шестте опълченски дружини, сформирани на левия румънски бряг.

* В настоящата книга военните действия на Кавказкия фронт няма да бъдат разглеждани.

Въпреки голямата численост и доброто артилерийско осигуряване източното настъпление на войските протича твърде мудно. В тази част на България турското командване съсредоточава елитни войскови сили (около 80 000 души). Страхувайки се, че и този път, както в много други случаи през XVIII и XIX в., русите ще следват пътищата близо до Черно море, султанът поверява защитата на района лично на главнокомандуващия Абдул Керим паша, а наскоро след това на високоуважавания пълководец Мехмед Али паша.

Освен наличието на големи и яки крепости в тази част на империята турското правителство разчита и на значителни мюсюлмански маси, заселвани тук още от началото на турското нашествие.

За бавното и мъчително напредване на Източния отряд от значение се оказва и наличието на железопътната линия Русе—Варна, по която противникът прехвърля бързо военни части, храни и боеприпаси. При това положение и несеквящото за миг корабоплаване между Цариград и Варна в щаба на Дунавската армия имат основанието да очакват турски пробив тъкмо на левия фланг. Евентуален успех в тази посока би позволил на неприятеля да изтласка Долнодунавския отряд на ген. А. Е. Цимерман далеч от линията на фронта и да се появи в тила на руската войска. Ето защо след освобождаването на гр. Бяла 5 (17) юли 1877 г. и приближаването към подстъпите на Русенската крепост войските на княз Александър Александрович получават задачата да преминат към дълбока отбрана.

Достигнали до линията Черна вода—Кюстенджа, към отбрана (продължила до края на войната) преминават и войските на Долнодунавския отряд [42, с. 84].

И все пак в поведението на войските, командвани от престолонаследника Александър Александрович и от ген. А. Е. Цимерман, личи ясно отсъствието на пълно единство между политическите замисли и военните действия. Всяко сравнение с опита от миналите войни говори в подкрепа на твърдението, че колебанието на войските в тази част на фронта се дължи на очакванията за скорошен мир от страна на Турция. (Както ще видим по-нататък, това руско гледище бива подхранвано неколкократно от султанските генерали.) Вместо блокада на турските крепости насищането на двете групировки с нови сили и бързо напредване по отлично познатото направление Кюстенджа—Мангалия—Каварна— Варна—Петриково—Бяла река—Баня—Ямбол—Одрин и т.н., главнокомандуващият княз Николай Николаевич нарежда окопна война. Тъкмо тази нерешителност и илюзорни очаквания за бързи отстъпки лишават руснаците от силното оръжие на изненадата и дават възможност на турците да организират своите сили, да прехвърлят бойни ефективи от други краища на империята и да предприемат няколко енергични опита за обръщане хода на войната.

Настъплението на Западния отряд започва на 1 (12) юли, а два дни по-късно начеват сраженията за овладяването на турската крепост Никопол. От с. Дебово енергично настъпват частите, командвани от ген.-лейтенант Ю. И. Шилдер-Шулднер, и Кавказката казашка бригада. След кратко, но ожесточено сражение в с. Муселиево влизат частите на 18-и пехотен Вологотски и 123-ти пехотен Козловски полк. В същото време от с. Въбел към редутите пред цитаделата се отправят частите на 20-и Галицки полк. Привечер на същия ден до източните Никополски редути пристигат и колоните на ген. Н. Н. Веляминов. Няколко турски табора правят опит да разкъсат обръча и да се изтеглят към Сомовит, но точният огън на казаците ги принуждава да се върнат в крепостта [125, с. 129].

Цялата нощ на 2 (14) срещу 3 (15) юли 1877 г. преминава в подготовка на руския щурм. Но сутринта, малко преди бойните тръби да известят началото на атаката, над Никополската крепост се развява бяло знаме. Минута след това от главната порта излиза свитата на Хасан паша, който връчва ключа на крепостта

лично на ген.-лейтенант Н. П. Криденер. В руски плен падат 7000 войници, 2-ма паши и 105 офицери, 113 крепостни и полеви оръдия, 10 000 пушки и други муниции [112, с. 106]. Още тогава част от плененото оръжие е раздадено на българските селски стражи и горски чети. Но руското командване пропуска да развие своя първоначален успех. Едва два дни след победоносното сражение към Плевен се насочва 5-а пехотна дивизия под командването на ген.-лейтенант Ю. И. Шилдер-Шулднер, подсилена с 3 батальона и 3 конни полка (общо 9000 души и 46 оръдия). През това време обаче тръгналият от Видин турски пълководец Осман паша достига с войските си града и бързо организира отбраната му по близките височини.

Първата атака срещу Плевен се провежда на 7 (19) и 8 (20) юли 1877 г. Тежки боеве се водят край селата Буковлък и Гривица. Първите турски табори се огъват и руската конница се понася напред. Но пристигналите резерви задържат линията на фронта. При това положение командирът на Кавказката кавалерийска бригада дава знак за спиране на атаката. На полесражението остават да лежат труповете на 2500 руски войници и 73 офицери. Турските жертви достигат 2000 души [114, с. 161].

Десет дни по късно ген.-лейтенант Н. П. Криденер дава заповед за нова атака. Този път настъплението на руските войски се води с по-големи сили — около 26 000 щика и 110 оръдия. На далеч по-удобни позиции от руските противникът разполага с около 22 000 души и 58 оръдия. Съгласно с руския план главните сили на Западния отряд са разделени в две групи — дясна и лява. Главният удар трябва да нанесе дясната група, ръководена от ген. Н. Н. Веляминов. За тази цел е определен и точният път от изток на направлението с. Гривица—Плевен.

Лявата войскова група под командването на ген. А. И. Шаховски трябва да настъпи от югоизток по направлението с. Радишево—Плевен. От север ударната групировка прикрива отряда на ген. П. С. Лошкарьов, а от юг — отряда на ген.-лейтенант М. Д. Скобелев. Според разчета на щаба общият резерв се състои от 1 пехотна бригада с 3 артилерийски батареи [112, с. 108].

В навечерието на боя сам ген.-лейтенант Н. П. Криденер разяснява основните моменти на плана, но по сполучливия израз на един от неговите генерали „този план едва ли си представял точно дори и неговият автор“ [112, с. 108]. Въпреки всичко диспозицията е утвърдена лично от главнокомандуващия: „Планът за вашата атака срещу Плевен одобрявам, но искам до атаката на пехотата, неприятелската позиция да се обстрелва силно с артилерийски огън. Николай“ [112, с. 109].

Отхвърлил с лека ръка раузнавателните сведения, събрани от български разузнавачи, ген.-лейтенант Н. П. Криденер решава да атакува от изток и югоизток, точно срещу най-силно укрепените места. Но настъплението на ген. Н. Н. Веляминов по главното направление е спряно от убийствения огън на противника. В руския щаб с ужас установяват, че за някои от силно укрепените турски редути не разполагат с никакви сведения. С променлив успех протича настъплението по спомагателното направление, където част от войските на ген. А. И. Шаховски успяват да заемат с. Радишево.

Най-успешно напредват войските на Предния ляв фланг, командвани от храбрия ген.-лейтенант М. Д. Скобелев. С атака на нож русите заемат важната стратегическа височина Зелените гори. Но и тук, както при атаката на двата Гривишки редута — I и II, войските нападат под кръстосания противников огън. Поради невъзможност да стори нищо друго ген.-лейтенант Н. П. Криденер заповядва отстъпление. Загубите се оказват големи: 7337 убити и тежко ранени, в това число един генерал и 186 руски офицери [113, с. 164]. Но страхувайки се от

възобновяване на руската атака, Осман паша не посмял да преследва разстроените руски колони. Късно през нощта на същия ден те заемат отново своите изходни позиции.

Недостатъците в организацията и ръководството на боя дълго време занимават редица офицери, дипломати, лекар и други специалисти, служили в редовете на Дунавската армия. Едни виждат причината в неумелия избор на главния удар, други — в отсъствието на точно взаимодействие между различните родове войски — артилерия, конници и пехота, а трети — в преувеличаването на турските сили до 60 000 души, когато те са възлизали на 28 000 щика. Но всички са единодушни, че въпреки посочените неблагополучия руският войник показва в сраженията чудеса от храброст. „Ти виждаш в него (войника — б.а.) сила и разум и покорство — пише руският лекар С. П. Боткин. Затова всеки неуспех трябва да лежи като позор върху тези, които не съумяха да използват тези качества на руския войник. . . Недостатъчната (военна — б.а.) култура според мен лежи в основата на всичко онова, което се извърши пред нашите очи. . . Трябва да се учи, трябва да има повече знания и тогава няма да се налага да получаваме уроци ни от Осман, ни от Сюлейман“ [112, с. 110].

Вторият неуспех при Плевен принуждава щаба на Дунавската армия да промени първоначалните си замисли и по целия фронт да премине към отбрана. Взето е решение на бойното поле да бъде извикана елитна военна част — Гвардията (без Кирасирската дивизия), а великият княз Николай Николаевич да замине за с. Българене, където се съсредоточават нови войскови съединения [113, с. 206].

Още при прилагането на военните действия в Главната квартира, като една от най-важните задачи се сочи напредването по направлението Свищов—Велико Търново, овладяването на проходите в Централна Стара планина и прехвърлянето на значителни кавалерийски сили южно от Балкана с цел ново българско въстание. Очевидно след форсирането на р. Дунав тези задачи съставляват вторият важен проблем, който Дунавската армия трябва да реши в най-съкратени срокове. На 22 юни (4 юли) 1877 г. специална заповед на главнокомандуващия определя точните параметри на проектираното настъпление от т. нар. Преден отряд, в състава на който влизат 10 батальона, 42 ескадрона и стотни и 38 оръдия под командването на ген.-лейтенант Й. В. Гурко и началник-щаб полк. Д. Нагловски. В състава на отряда се намират и 6-те опълченски дружини, ръководени от ген. Н. Г. Столетов. „Задачата на Предния отряд е да се изнесе в направлението Търново—Севлиево и като разузнае цялата местност, да се подготви за по-нататъшно настъпление — четем в заповедта. — След като последва особена заповед на Негово императорско височество главнокомандуващия, отрядът да се изнесе напред и да се старае да овладее балканските проходи, кавалерията да се изпрати зад Балкана с цел да вдигне там българското население на въстание, като му окаже помощ, а също така да разстройва немногочислените турски отряди. Ако това се окаже възможно, под негово прикритие да се направят нови и да подобрят старите пътища за движение през планината“ [114, с. 107].

Ясно е, че между цитираната заповед-инструкция и организацията на военното съединение отново може да се забележи твърде голямо несъответствие. Подобни задачи, наситени с висока маневреност на бойните действия, биха могли да се осъществят с далеч по-многобройни и по-добре въоръжени военни части. (Нека още веднъж напомня, че на опълченските дружини все още се гледа като на бойно-спомагателни единици.) Очевидно и в този случай великият княз Николай Николаевич вместо реални военни сблъсъци с противника търси само промяна в турската позиция: страх от пълен военен разгром и желание за по-бързо сключване на мир от страна на султана.

Стремителното нападение на Предния отряд предизвиква истинска паника в редовете на противника. След кратка престрелка с турската кавалерийска част край с. Хотница, Великотърновско, казаците и драгуните на ген.-лейтенант Й. В. Гурко завземат с. Беляковец и се озовават пред вратите на старата българска столица. Турският отряд, около 4500 души, отстъпва в посока на Лясковец. На 25 юни (7 юли) 1877 г. Велико Търново е освободено. „Влизането в Търново, където пристигнахме днес сутринта, беше истинско триумфално шествие — пише в своя дневник руски артилерист. — Улиците. . . бяха натъпкани с мъже, жени и деца, които се мушкаха под краката на конете, така че беше необходимо огромно внимание, за да не стъпчем някого. На улица „Хаджи Павли“ беше издигната триумфална арка с надпис „Добре дошли“, с една дума, градът беше направил всичко, каквото зависеше от него, за да заобиколи нашето влизане в древната столица на България с тържественост. . .“ [56, с. 144].

След 5-дневен престой в града, по време на който великотърновската общественост подарява на 4-та опълченска дружина въстаническо знаме от 1876 г., главните сили на Предния отряд навлизат в Хаинкьойския проход. Пътят на войските преминава през колибите Стояновци (дн. прис. към Трявна), Поповци, Маневци, Райнушковци, през силно пресечени местности и трудно проходими проломи. Но с помощта на столиците местни жители, с героизма на опълченците щабът на ген.-лейтенант Гурко прехвърля цялата бойна техника. На места 9-фунтовите оръдия и планинската артилерия със заредени ракли се пренася буквално на ръце. „Не можеше човек да не се удивлява на това младо Опълчение — пише за тези дни полк. Е. Е. Ринкевич, — което три месеца след началото на своето сформиране се показа като истинска стара, редовна войска, която можеше да се посочи за пример при преодоляването на трудностите и лишенията на бойния живот“.

След превземането на с. Хаинкьой (гр. Гурково) авангардът на отряда се насочва към Казанлък. Близо до с. Уфланлии (Ветрен) обаче пред първите части се изпречва неочаквана преграда — 3 табора редовна турска войска. Освен двете планински батареи, Донския казашки полк и Уралската казашка сотня в боя са прехвърлени 5-а и 6-а опълченска дружина. Това сражение, продължило четири часа и завършило с успех за освободителните войски, е и първото бойно кръщение на опълченците.

Рано призори на следващия ден войните на ген.-лейтенант Й. В. Гурко и Опълчението навлизат в китната Розова долина. Разделени в 3 колони, след кратко сражение с обезверените турски войски край с. Хасът (дн. Крън) освободителите навлизат по улиците на Казанлък на 5 (17) юли 1877 г. Неописуема е радостта на казанлъчани. В щаба на Гурко идва делегация, която от името на всички признателни българи поднася горещата благодарност на жителите и твърдата им решимост с всички сили да служат за успеха на руското оръжие.

Ала време за почивка няма. Важният стратегически пункт — връх Св. Никола, все още се намира във владение на противника. При отсъствието на достатъчно добра съгласуваност с частите на Габровския отряд, който атакува върха от север, първите руски атаки завършват без успех. На 6 (18) юли обаче, страхувайки се от пълно обкръжение, войските на Хулюси Ахмед паша напускат добре укрепените си позиции и по планинските пътеки отстъпват към Карлово и Пловдив. Доброволно отстъпените позиции — отбелязва руски офицер — са такива, „че ако турците не се бяха изплашили, то не би могла да ги заеме даже дивизия. Така изкусно са разположени батареите, укрепленията, препятствията и окопите, че човек не може да си представи: всяко препятствие би трябвало да се щурмува“ [35, с. 116].

Мълниеносните победи на Предния отряд, овладяването на Шипченския проход от русите и значителните загуби в жива сила и оръжие предизвикват потресаващо впечатление сред мюсюлманското население. Значителна част от мирното турско население по поречието на Тунджа и Стряма се отправя в панически бяг към Одрин и Цариград. В същото време в Казанлък, където се установяват на кратка почивка освободителните войски, пристигат делегации от десетки околни български селища. Всички отправят към прославения пълководец Гурко една и съща молба — да изпрати в родните им огнища войски за закрила срещу настръхналите османски банди. Делегация пристига и от Ески Заара (Стара Загора). В специално писмо, подписано от Петко Р. Славейков, хиляди българи настоявали легендарните руски полкове да се насочат към родния им град, защото имало опасност той да „стане жертва на опустошителния гняв на вбесилите се от събитията в Казанлък мюсюлмани". На 10 (22) юли 1877 г. в Стара Загора влизат първите руски части — 9-и Казански драгунски полк, 1-ва казашка сотня и 2 оръдия.

Поставен под командата на подполк. Корево, на следващия ден руският авангард се насочва стремително към железопътната линия Търново—Сеймен (Симеоновград)—Белово—Одрин, а в града се настаняват основни части на Предния отряд. „Депутация от града начело с духовенството ни посрещна с хляб и сол. От всички страни се сипеха радостни и задушевни приветствия. Къщите с оригинална архитектура бяха украсени със знамена и с гирлянди от живи цветя. Над тесните улици се носеше непрекъснат шум от често гръмко „Ура"! Шапките, пушките и сабите на опълченците се украсяваха с цветя.

Гледана отдалеч, тази вълнуваща тълпа можеше да бъде взета за бушуващо море от живи цветя. Вино, тютюн, хляб и други продукти се предлагаха от добрите жители на нашите опълченци. Весело, леко беше на душата да се види и почувства неподправената, искрена радост на жителите и тяхното горещо внимание към войниците, отишли доброволно в редовете на защитниците на святото право дело — към войниците, положили началото на българското войнство..."

Заедно с руските войски пред възторжените погледи на старозагорци дефилират 1-ва, 2-ра, 3-та и 5-а опълченска дружина. Доброволците от 4-та дружина остават в околностите на връх Св. Никола, а 6-а дружина е изпратена за охрана на пленените турски войници до Велико Търново. Но край Стара Загора ген.-лейтенант Й. В. Гурко трябва да се откаже от плана си за по-нататъшното настъпление към Одрин. Български разузнавачи, а малко по-късно и бягащото мирно население известяват за приближаването на елитна противникова армия начело със Сюлейман паша.

Едва ли по време на цялата война би могло да се посочи друга османска военна групировка, извършила толкова насилия над беззащитните българи. Заедно с многобройните табори, спечелили си печална слава на жестоки усмирители в Черна гора, по фланговете на Сюлейлановата армия настъпва башибозушка маса, която превръща в развалини десетки тракийски селища. В с. Гюнели махле (Любенова махала) например всички християни са събрани в църквата и изгорени живи. „По пътя изгаряли изоставени от българите села — пише съвременник, — изтезавали избягалите в горите мъже, жени, деца, а след това ги убивали. С тази цел обикаляли по горите черкези и башибозуци" [35, 176—177]. Срещу малкия отряд на ген.-лейтенант Й. В. Гурко турското командване изпраща около 35-хилядна армия, съсредоточена в следните пунктове: Дивизията на Реуф паша (около 8000 души) в Нова Загора, бригадата на оттеглилия се от Шипченския проход Хулюси ахмед паша (7 табора и други спомагателни части) в Чирпан и 41 табора начело със Сюлейман паша в района на Търново—Сеймен — с. Карабунар. При тази обстановка щабът на Предния отряд решава да разбие противника на части. Към Нова Загора са насочени 3 руски колони. Ала на 17 (29) юли дясната колона, т. нар. Старозагорски отряд, се натъква на вражески сили край с. Дълбоки. Въпреки успеха на Гурко край Нова Загора, а малко по-късно и при Джуранлии, положението в руския лагер става все по-напрегнато. Главните турски сили, около 20 000 войници, без да се смятат башибозушките части, напредват неотклонно към Стара Загора.

На 18 (30) юли след няколко успешни акции срещу черкезка конница освободителните части напускат с. Дълбоки и се съсредоточават около Айданлии (Зора), на 3 км от града. Оказва се, че около 2600 души и крайно недостатъчна артилерия (разположени на протежение 4—5 км) и Старозагорският отряд трябва да отблъскват пристъпа на огромна армия. Призори на следващия ден, без да чака останалите две колони, Сюлейман паша дава заповед за атака. От българските дружини първа влиза в боя легендарната 3-та дружина, на която е поверено Самарското знаме. Само миг след това откриват огън и доброволците от 1-ва дружина. Подкрепяни от батареята на кап. Константинов, те често напускат своите прикрития и с атаки на нож отблъскват отчаяните пристъпи на противника. Още в първите минути на сражението пристигат десетки доброволци от старозагорското население. „В началото на боя — отбелязва полк. Ф. М. де Прерадович — много въоръжени българи излязоха пред града и заеха краищата на улиците към лозята, в които бяха разместени дружините. Някои от улиците бяха загради с празни коли. Както се вижда, доброволците не са очаквали нашето отстъпление и се готвеха да се присъединят в критическата минута към войските, да отбраняват наедно града, като отстъпят крачка по крачка и само с най-скъпа цена да го предадат на неприятеля. . . Смелостта на жителите достигаше дотам, щото даже някои жени бяха дошли да гледат на разпаления бой" [56, с. 148].

Макар и обградени от три страни, руските войници и български опълченци отблъскват с успех следващите на вълни атаки. Към обед на 19 (31) юли командването на отряда поема току-що пристигналият ген.-майор О. Е. Раух, прехвърлил част от защитниците към Джуранлии и надявайки се, че един бърз успех в този сектор ще позволи да се прехвърли край Стара Загора целият преден отряд. За съжаление планът не успява. Срещу оределите редици на защитниците противникът насочва още по-големи сили. Към 13 часа положението в руския лагер става твърде критично — турски части достигат до позициите на 3-та опълченска дружина. Командирът на дружината подполк. П. П. Калитин дава сигнал за атака на нож. С мощно „Ура!" опълченците се хвърлят към неприятелските редове. Последват ги стотици бойци от 1-ва дружина. Изненадани от дръзката атака, турците отстъпват, оставяйки на полесражението стотици убити и ранени. За да отрежат пътя за отстъпление на атакуващите опълченци, турците хвърлят в боя дори и части от своя резерв. Схващайки намеренията на противника, смелият подполк. Калитин нарежда да се контраатакува отново. Сигнал за започването на атаката дава офицерът от 3-та дружина подпоручик Стефан Кисов. С нечувана храброст защитниците полетяват отново към турските табори, които с плътни кордони обхващат в полукръг шепата герои. Смъртно ранен пада знаменосецът Антон Марчин. Самарската светиня поема унтерофицерът А. Цимбалюк, но само след миг рой куршуми изтръгват от ръцете му знамето, за да го поеме нов герой — този път българинът Стефан Минков. Никола Корчев, Петър Малкия, Никола Кръстев, Никола Караев, Христо Лазаров и десетки още опълченци построяват истинска жива стена пред скъпия руски дар. Атаките на озверелия неприятел обаче следват непрекъснато. Само миг и Самарското знаме ще се окаже в турски плен. Тогава „като орел над редиците" полетява на своя кон

командирът на дружината П. П. Калитин. Той успява да изтръгне знамето от неприятелското обкръжение, но сам пада убит.

„На 19 юли под градЕски Заара — пишат по-късно героите от 3-та дружина до жителите на Самара — ние влязохме в бой срещу неприятеля, шесторно по-силен, но независимо от това под предводителството на нашия най-храбър командир подполковник Калитин дружният натиск на българите застави турците да побягнат. Но подкрепени, турците преминаха в настъпление и дружината, обкръжена от три страни, трябваше да отстъпи пред превъзхождащите сили на противника. По време на отстъплението пет знаменосци се смениха един след друг и всички паднаха или убити, или ранени. Последен от тях беше сам подполк. Калитин. Той взе вече знамето с прекършената дръжка, но веднага падна мъртъв, сразен от неприятелски куршум в главата. Знамето от боя беше изнесено от унтерофицера Тома Тимофеев. . . От 496 човеци ние сега наброяваме само 207 редници; от 14 офицери от боя излязоха невредими само петима“ [42, с. 57].

По същото време упорити сражения водят и другите две опълченски дружини — 2-ра и 5-а. Отблъснали десетки атаки на противника, който се опитва да проникне в Стара Загора от запад, те позволяват на мирното население да напусне града и да потърси убежище на север — към планината. След 13 часа на 19 (31) юли по заповед на ген.-майор О. Е. Раух дружините напускат своите позиции и организирано се вливат в отстъпващия поток. Но сраженията не престават и по улиците на града.

На места артилеристите на кап. Константинов спират щурма на неприятеля с картечен огън от 30 крачки. Много от старозагорските къщи са превърнати от опълченците и бойците на Казанския драгунски полк в яки крепости, които противникът обсажда часове наред. Боят за Стара Загора продължава всъщност до вечерта на следващия ден. „Когато проникнахме в града — отбелязва в доклада си до Високата порта Сюлейман паша, — българите се барикадираха в каменните къщи, църквите и магазините. Те сипеха куршуми срещу нас. Те се сражаваха докрай.“ Под развалините на обхванатия от пламъци град намират смъртта си стотици български опълченци.

В бойния път на Българското опълчение сражението край Стара Загора отбелязва не само един героичен връх, но променя значително неговата роля във воденето на войната. От бойноспомагателна единица то се превръща в първостепенна бойна част, която отсега нататък намира място при разработването и реализирането на главните военни планове. Оценките на генералите О. Е. Раух, Зиков, на самия командващ Предния отряд ген.-лейтенант Й. В. Гурко стават известни не само на Главното командване, но и на целия състав от Дунавската армия. „Турците решително тръгнаха в атака — пише по повод геройското държане на българските дружини ген.-майор О. Е. Раух на главнокомандуващия, — но в това време вляво от 5-а дружина се чу задружно „Ура!“ и чести пушечни залпове... Дружината, без да държи сметка за многото убити и ранени, усили огъня, неприятелят, зашеметен отначало, отново тръгва в атака, но ново „Ура!“ от нашия ляв фланг го спря.“

На друг участък на боя опълченците обръщат в бягство още по-многочислен противник. „Сигналът за атака беше даден — продължава в рапорта си ген.-майор О. Е. Раух, — веригите се впуснаха напред, командирът на дружината подполковник Кесяков доведе опълченците на 60 крачки от врага, извика „Ура!“ и веригата се хвърли върху турците, които не издържаха и отстъпиха назад.“

Възторга си от проявената храброст на Опълчението не скрива и ген.-лейтенант Й. В. Гурко. В своята прощална заповед до героите от старозагорското сражение той пише: „Към вас се обръщам, дружинници. На 19 юли под Стара Загора вие привлякохте против себе си 15 неприятелски табора, т. е. почти четири

пъти по-силен от вас неприятел, с многобройна далекобойна артилерия, срещу която вие можехте да изкарате 4 планински оръдия. Без да обръщате внимание на такова голямо превъзходство на турските войски, вие от 8 часà сутринта до 2 часà през деня с удивително мъжество защитавахте вашия роден град. Това беше първото сражение, в което вие влязохте в бой с врага, и в него вие веднага се показахте такива герои, с които цялата руска армия може да се гордее и може да каже, че тя не се бе излъгала, дето изпрати във вашите редове своите най-добри офицери. Вие сте ядката на бъдещата българска армия. Ще минат години и тази българска армия ще каже: „Ние сме потомци на славните защитници на Стара Загора“ [8, с. 116].

Станал сам очевидец на изключителното упорство на българи и руси, на техния чутовен подвиг, Сюлейман паша не посмява да ги преследва с разстроените си войски. Вместо това той иска от Цариград разрешение за самостоятелни действия (не желаейки да се подчини на главнокомандуващия Мехмед Али паша) и трескаво се заема с концентриране на разпръснатите си войски. При създалата се благоприятна за противника обстановка планът на Сюлейман паша за форсиране на Балкана и стремително настъпление на север към бойните групировки на Осман паша и Мехмед Али паша е изцяло възприет от турския военен съвет. Управляващите кръгове в турската столица свързват спасението на империята до голяма степен с осъществяването на Сюлеймановите замисли. „Всички ние, от султана, та до последния човек — пише Изет Фуад паша, — сме възложили всичките си надежди на Сюлейман паша“, на популярния военачалник, когото мнозина побързали да нарекат „спасител на Турция“.

РАЗМАХ НА БЪЛГАРСКОТО НАЦИОНАЛНООСВОБОДИТЕЛНО ДВИЖЕНИЕ

Два дни след обявяването на Руско-турската война Българското централно благотворително общество преустановява своето съществуване. „Тъй като нашата мисия се свързва с влизането на русите в Румъния — четем в решението на БЦБО, — защото Русия пое нашето дело отгоре си и за да може всеки от нас да послужи в своите сили на нашите освободители, ние решихме да прекратим своите действия като Централно общество, за да не вземем никаква отговорност като представители на българската емиграция в Румъния във всякакви непредвидени случки“ [122, с. 123].

Едва ли с подобно изявление ръководителите на последния комитет от историята на революционното движение са имали възможност да обяснят истинските подбуди за неговото разпускане. Предизвикали необосновани опасения сред руските управляващи кръгове, които никога не са имали пълно доверие в „младите“ (склонни към „безразсъдни революционни действия“), ръководителите на Българското централно благотворително общество обявяват неговия край под натиска на руски военни власти. В същото време обаче налице е явен стремеж да се запазят както неговите подразделения в Румъния, така и всички комитетски съзаклятници в българските земи. Така че „доброволната“ самоликвидация на БЦБО в Букурещ далеч не означава разпускане и на революционната организация, а още повече заличаването на съобщителните връзки и канали между нейните различни звена. И не е никак случайно, че и след 14 (26) април 1977 г. българските комитети в Браила, Зимнич, Свищов, Русе, Тулча, Стара Загора, Габрово и в още много селища продължават своето съществуване и дейност. Те подпомагат набирането на доброволци при формиране на Българското опълчение, подготвят тайни складове с храни, оръжие и други материали, необходими за предстоящата борба с османските поробители.

В навечерието на своето разпускане Българското централно благотворително общество се обръща към „организираните вътрешни революционни кадри“ и заедно с представителите на радикално настроените емигрантски среди горещо ги призовава да се издигнат срещу прогнилия османски феодален ред. „Всички ние трябва да станем като един човек... — четем във възванието на БЦБО към българския народ. — Турското население е въоръжено с цел да поднови ланските ужаси, трябва и ние колкото и с каквото е възможно, да се въоръжим, да не останем беззащитни до пристигането на русите, под славните знамена на които трябва да се съберем... Нашият интерес, нашето бъдеще, самото наше спасение изискват да възстанем всинца. Отечеството ни вика на оръжие! Нека първият гръм на руския топ да ни намери готови за тая свещена борба. Многожеланата минута най-сетне настана...“ [122, с. 113].

Още в навечерието на войната и по време на бойния поход на Дунавската армия членовете и съмишлениците на революционната орагнизация оглавяват революционните усилия на целия народ. И ако в областта на разузнаването, осигуряването на войските с хранителни припаси, дрехи и медицинска помощ се проявяват най-активно по-заможните слоеве, то дейността на Опълчението, горските чети и милиционните стражи е немислима без масовото участие на народните

низини — онази най-бедна и принизена част на народа, старадала най-тежко от изстъпленията на османската власт. Наистина в навечерието на войната и по време на нейното развитие една нищожна част от най-заможните слоеве (т. нар. туркофили) остава безучастна към общия народен порив. Но тази група далеч не е в състояние да характеризира поведението на възрожденската буржоазия като цяло. Ръководейки се от национални и класови интереси, богатите занаятчийско-търговски и промишлени кръгове виждат в освобождението на България гаранция и по-добри условия за разгръщане на по-прогресивната за онова време капиталистическа стопанска дейност, за конструиране на политическа система, която ще отговаря най-добре на собствените им национални и класови виждания.

В този смисъл голямата и многообразна подкрепа за успеха на руското оръжие трябва да се разглежда като дело на целия народ — на селяните и занаятчиите, на търговците, промишлениците и интелигенцията. През възрожденския период българската нация никога не е демонстрирала подобно крепко национално-политическо единство както по време на Освободителната война. Огромната част от народа не чака със скръстени ръце развръзката на военния конфликт, а сама повежда истинска революционна борба за своето освобождение. Така на дело се осъществява отколешната мечта на революционерите демократи за обединяването на двете могъщи сили — руската военна сила и българското революционно движение. От тяхното взаимодействие се ражда онзи широк освободителен поток, в който българите се открояват едновременно като обект на освобождение и действена сила, имаща своето важно място в решаването на българския национален и социален въпрос. И макар че вътрешният фактор (българското революционно движение) няма решаващо значение за Освобождението, тъкмо той придава на войната подчертан демократичен характер.

РАЗУЗНАВАТЕЛНИ АКЦИИ

Отсъствието на необходимите данни за състоянието на турската Дунавска флотилия и за дислокацията на противниковите части през последните години преди войната затруднява в голяма степен изработването на окончателен план за воденето ѝ. Ето защо със задачата да организира разузнавателна мрежа в предполагаемия театър на военните действия през есента на 1876 г. е изпратен капитан I ранг М. П. Новоселски. В духа на получените инструкции руският офицер се свързва с онези кръгове от емиграцията, които вече са имали случай на дело да покажат своя патриотизъм и предаността си към Русия. Разбира се, като има предвид изключително тежките задачи, поставени от командването, кап. I ранг М. П. Новоселски се насочва към хора с добро образование, към онези народни дейци, които имат сравнително широк политически кръгозор и точна представа за разположението на силите в Европейския югоизток. Не на последно място той проявява интерес към емигрантите, които поддържат тесни връзки с българи от вътрешността на страната и познават добре бита и езика. В този смисъл изборът на първия му помощник Тодор Велков, бивш участник в Сръбско-турската война, не е никак случаен. Вероятно българският патриот е препоръчан на Новоселски от някои руски офицери, сражавали се с него заедно в Сърбия, или от самия ген.-майор М. Г. Черняев, тъй като Велков командва една от големите доброволчески чети по време на споменатата война. Чрез него представителят на руското военно разузнаване установява близък контакт с редица изтъкнати представители на радикално настроените емигрантски кръгове: Христо Минков, Димитър Горов, Стефан Стамболов, Христо Караминков, Данаил

Попов, Георги Йонов и мнозина други. Тяхното привличане към разузнаването е продиктувано и от други съображения. Дългогодишни участници в националноосвободителното движение, в Старозагорското и Априлското въстание, близки съратници на Любен Каравелов, Васил Левски и Христо Ботев, те разполагат с тайните канали на революционната организация, която на места и преди всичко по Дунавското крайбрежие остава незасегната от тежките удари на османската феодална власт. Освен от дейците на революционнодемократичното течение тези тайни пътища за контакти с вътрешността на страната и чужбина започват да се използват и от сътрудниците на „старите". „Турските войски, като се дърпат от сръбските граници, ще идат по други места в България — пише Григор Начович на търговеца Пантелей Вълнев. — Затова гледайте да наредите някои хора не само в Оряхово, но и по-навътре като в София например, за да ѝ известяват към къде заминават и колко" [18, а. е. 3919, л. 1.].

За съживяване на революционното съзаклятие в Русе, а едновременно с това и на тайния канал, по който се прехвърлят различни материали и хора, съобщава бившият помощник-апостол от Търновски революционен окръг Христо Карабинков — Бунито. В средата на декември 1876 г. той пише на Тодор Велков в Букурещ, че още преди един месец са установили постоянна връзка между Русе и Гюргево и по този начин са осигурили постоянен поток от разузнавателни сведения за движението на турските войски [122, с. 66].

Според замислите на руското командване под системно наблюдение първоначално трябвало да бъдат поставени Влашко, Молдова и Северна България. За тази цел с подкрепата на своите нови сътрудници кап. I ранг М. П. Новоселски разделя трите области на отделни райони, като за всеки район са определени „главен агент" и негови помощници. За главен агент в района Кюстенджа—Маджидие—П. Карловски; за Видин—Никопол—Русе—Хърсово, Разградско—Г. Авчин—Черна вода е определен Сирков; за района Бабадаг—Тулча—Исакча—Мерамов. Като техни първи помощници се споменават Ст. Стамболов, Хр. Карабинков, Г. Йонов и Д. Попов, които поемат и задължението да подготвят съобщителни канали между Букурещ, Белград и Одрин [5, с. 42].

На пръв поглед буди известно недоумение обстоятелството, че първите водачи на „младите" са изместени на втори план и вместо главни отговорници на наблюдаваните райони те трябва да се задоволят с функциите на помощници. Няма съмнение, че това разпределение на задачите е подсказано от желанието за по-голяма конспиративност, тъй като повечето от всепризнатите революционни дейци са известни на турската полиция. В същото време избираните за „главни агенти" се ползват с репутация на хора, които стоят далеч от политическите борби. Тяхната професия на търговци, посещаващи често набелязаните райони, не събужда никакво подозрение сред османските власти в Подунавието.

Изградена в този вид, разузнавателната мрежа напомня твърде много начертанията на Гюргевския комитет и по-точно създаването на отделни революционни окръзи. Вероятно за да обхване по-голяма част от наблюдаваната територия и за да активизира разузнаването, още в самото начало на своето пристигане в Букурещ кап. I ранг М. П. Новоселски възприема идеята и опита на революционните дейци от времето на Априлското въстаяние. Очевидно първите български разузнавачи се заемат с новите задачи не като обикновени изпълнители, а като политически личности, протикнати от дълбокото съзнание, че повеждат борба преди всичко за освобождението на своя поробен народ.

Събирането на първите оскъдни данни за числеността на противниковите бойни сили по десния бряг на р. Дунав не е посрещнато с очаквания от разузнавачите възторг. Окозва се, че нуждите на руските военни власти надхвърлят да-

леч възможностите на разузнавателната мрежа, в която до момента вливат своите усилия представители от средата на „младите". Попаднал в кръга на най-революционно настроените дейци, кап. I ранг М. П. Новоселски на практика изключва групата на либералните емигрантски кръгове и по този начин стеснява чувствително живата и материалната база на своята дейност. А както е известно, русофилските убеждения, патриотизмът и финансовите възможности на „старите", обединени в т. нар. Добродетелна дружина, дават добри гаранции, че тяхното приобщаване към борбата ще се отрази благотворно при решаването на трудните задачи. Изглежда, това е и главната причина за командироването в румънската столица на ген.-майор Иван Кишелски, българин на руска служба. Еднакво популярен сред „младите" и „старите", той допринася много за изглаждане на противоречията между тях. Впрочем нека добавим, че в момента неприязнените чувства между двете емигрантски групировки не се подхранват толкова от различните виждания за формите и начините на борба, а преди всичко от неприкритото желание на „старите" да си осигурят здрави позиции в управлението на бъдеща свободна България. Разочарован от тяхното поведение, Ив. Кишелски търси помощта само на отделни дейци от Добродетелната дружина и до края на пребиваването си в Букурещ се осланя предимно на „младите" Стефан Стамболов, Тома Кърджиев, Филип Симидов, Никола Славков и др. Все пак на 29 ноември (10 декември) 1876 г. чрез групата на Христо Стоянов, един от активните представители на Добродетелната дружина, Никола Славков изпраща обширен доклад за състоянието в някои турски военни крепости. Според направените от Славков наблюдения и проучвания в Никопол турците получили подкрепление от 3200 души пехота, а в Свищов през близките дни се очаквало пристигането неизвестно откъде) на 3000 пехотинци. Твърде безпокояващо е съобщението, че от сръбско-черногорската граница към Русе се отправя 90-хилядна турска армия под командването на Абдул Керим паша, авангардът на която вече достига вратите на крепостта. След потушаването на Априлското въстание това е първото значително раздвижване в турския лагер, нещо, което предизвиква руската страна към още по-активни разузнавателни действия. В края на своя доклад Н. Славков известява Хр. Стоянов, че в близките дни възнамерява да посети Оряхово, Лом, Видин и оттам да изпрати нови сведения за числеността на турските гарнизони.

Докладът на Н. Славков, в който се отбелязва изрично, че много от „агитаторите" на ген.-майор Ив. Кишелски „твърде медлено работят", дава повод за свикване на извънредно заседание в Полевия щаб на действащата армия. Последват бързи разпореждания за отзоваването на Кишелски в Петербург, за изпращането на двамата кадрови разузнавачи — полк. П. Д. Паренсов и полк. Н. Д. Артамонов, и разширяване на разузнавателните операции в областта на Подунавието. Според инструкциите на Полевия щаб до пристигането на полковниците Паренсов и Артамонов в Букурещ за заместник на Кишелски се определя спечелилият доверието на руските военни власти Тодор Велков. Към своя досегашен актив неуморният Велков прибавя привличането на нови сътрудници (Стою Филипов, Георги Ранчев, Димитър Хаджикостов, Тома Кърджиев и др.) и нов проект за разширяване на наблюдаваната територия. По негово настояване бившият участник в априлските събития от 1876 г. Ст. Филипов е изпратен като пръв помощник на Н. Славков във Видин, а дейността на Г. Ранчев е насочена към Североизточна България. „Аз, долуподписаният българин Георги Ранчев, родом от гр. Шумен, давам разписка на българския войвода, почетния гражданин Тодор Велков — пише в специална декларация бележитият патриот,— за това, че аз се задължавам да изпълнявам всички поръчения, които ще ми бъдат възложени от

господин Велков, а именно сведения от различни градове: Тулча, Исакча, Мачин, Черна вода, Кюстенджа, Шумен, Силистра и Русе“ [21, а.е. 3735, л. 14.]. Вероятно подобни декларации подписват и останалите главни отговорници на наблюдаваните области.

Подложил на анализ натрупаните разузнавателни сведения, Т. Велков решава да изпрати в Русе двама от най-енергичните разузнавачи — Т. Кърджиев и Д. Хаджикостов. Заедно с Ф. Симидов те успяват да спечелят за общото дело неизвестен българин — телеграфист на турска служба, който поема задължението да снабдява разузнаването с преписи от всички турски телеграми и по-важни съобщения. На този смел българин се дължи и съобщението за придвижването на 90-хилядната турска армия към Русе. Серия турски телеграми не оставят никакво съмнение, че в Русе и околните крепости трябва да остане една малка част от войските. Основното ядро на армията начело с Абдул Керим паша трябва да се установи в Шумен и там да чака допълнителни разпореждания. „За доказателство на това — пише Ф. Симидов до Т. Велков — ето тези телеграми, изтеглени от нашия телеграфист в Русчук. Наистина и в двете телеграми има числа, които донейде не разкриват мисълта на телеграмите, но постарайте се дано я разкриете. В едната и другата се среща все едно и също число, каквото е числото 12 580, 1150, 1007 и пр., струва ми се, че тези числа означават някои имена ли, що ли, дяволите. Според бележката отзад на телеграмата телеграфистът не е имал време да ги преведе на български, но аз вярвам, че ще се намери кой да ги преведе. Той бележи и за войската нещо. В Русчук дошъл Еюб паша. Абдул Керим, според както се научил, ще бъде определен за комендантин в Шумен. Той не бил турчин, но германец, струва ми се, раждан в Турция, ще изпитам“ [21, а. е. 3717, л. 3.].

Заедно с известията на други български патриоти от Оряхово, Лом, с. Акчар (Арчар), Свищов и други места Т. Велков доставя това важно заключение на русенската група на руския резидент в Букурещ, чиято личност и до днес остава неизвестна. В много руски и български източници той се споменава само с псевдонима Живописеца и до края на войната остава непознат за българските разузнавачи. Може да се предполага, че зад това име се крие личността на руския военен аташе в Букурещ полк. Г. И. Бобриков, който, както ще видим по-нататък, в някои случаи, макар и доста тайно, се намесва в работата на разузнаването.

Въпреки трудностите и отсъствието на достатъчен опит за по-малко от два месеца (ноември и началото на декември 1876 г.) са събрани значителни сведения за състоянието на крайдунавските турски крепости. На тази основа в Главния щаб на армията е изготвен сравнително точен разчет за резервните бойни сили на неприятеля в земите между р. Дунав и Балкана: във Варна 3 табора редифи, в Шуменската крепост — 23 табора, в Русе — 12 табора и 1,5 батареи, в Свищов, Оряхово и Никопол — 1,5 табора, в Лом и Арчар — 1 табор, във Видин — 1,5 табора и т. н. [56, с. 45].

Неизвестно по какви съображения наскоро след пристигането на полк. П. Д. Паренсов и полк. Н. Д. Артамонов (15 (27) декември 1876 г.) Тодор Велков е извикан в Петербург, а малко по-късно в качеството на специален преводач заминава за една от новосформиращите се военни части. Неговото отсъствие въпреки опасенията на голяма част от революционните дейци не се отразява зле върху дейността на разузнавачите. За това допринася най-много присъствието на двамата руски офицери. Високообразовани руски интелигенти, офицери с широк политически и военен кръгозор, те успяват да обединят разпокъсаните емигрантски сили и да ги насочат към една цел — осигуряване на най-добри условия за скорошното настъпление на руските войски. Освен това широките правомощия, с които пристигат в крайдунавските княжества (да се заемат и с организирането на първите доброволчески формирования — Опълчение, чети и т. н.), им дават възможност за близки контакти с различни емигрантски слоеве. За разлика от своите предшественици, без да пренебрегват услугите на „младите“, новите ръководители на разузнаването показват вкус и към единодействие с хората на Евлоги Георгиев. Няма никакво съмнение обаче, че и инструкциите на Главното командване са в този дух, тъй като сам полк. П. Д. Паренсов признава, че веднага след пристигането си с посредничеството на руското посолство установява първо контакт с ръководителите на Добродетелната дружина [101, с. 113]. Посрещнат радушно от Евл. Георгиев, полк. П. Д. Паренсов приема предложението му да бъде извикан от Виена неговият търговски агент Григор Начович. Неговите дългогодишни връзки с представители на търговското съсловие в Подунавието, репутацията му пред турските власти на човек, който стои далеч от политическите борби, правят присъствието му в Букурещ желателно и за двете страни. При избора на новите помощници не е пренебрегнат и фактът, че хората около Добродетелната дружина разполагат и с добри финансови възможности, нещо, което облекчава изпълнението на постоянно разширяващите се задачи.

Повечето от сътрудниците на Евл. Георгиев заплащат сами своите разходи и разходите на използваните от тях разузнавачи, предлагат на руското разузнаване допълнителни парични средства и с всички сили се стремят да постигнат набелязаната от Главното командване цел. Разкривайки тази важна страна от дейността на по-заможните емигранти и по-специално на наскоро пристигналия от Виена Гр. Начович, полк. П. Д. Паренсов добавя: „По този начин аз мога да кажа, че деятелността на Начович беше във висша степен полезна и напълно безкористна“ [101, с. 117].

За това, че полк. П. Д. Паренсов търси преди всичко помощта на Добродетелната дружина по настояване на Полевия щаб, а не по свое желание, говори и друг факт. В края на декември 1876 г. в Букурещ със строго секретна мисия пристигат офицерите Битнер и Карпичев. Малко по-късно към тях се присъединява и инж.-полковник М. Мазюкевич. Според замислите на ген.-майор А. Ф. Деп, началник на инженерните части в действащата армия, те трябвало да извършат проучвания относно мястото, начините и необходимите строителни материали за евентуалното прехвърляне на войските през р. Дунав. Според изричната заповед на командването при изпълнението на тази важна задача трябвало да се търси подкрепа само от лица, ползващи се с доверието на Евл. Георгиев.

И наистина разузнаването не остава излъгано в своите надежди. Евл. Георгиев и Гр. Начович осигуряват на експедицията всичко необходимо за успешното изпълнение на набелязаните задачи. Освен подкрепата на техни доверени лица в Олтеница, Гюргево, Оряхово, Свищов, Турно Мъгуреле, Пикет, Зимница и други крайдунавски пристанища на разположение на полк. М. Мазюкевич са придадени неколцина водачи преводачи или просто носачи на материалната част. „Агентите на Евлоги ми бяха извънредно полезни — пише по-късно полк. М. Мазюкевич. — Дълго живеейки на едно и също място, те добре познаваха края и ме снабдяваха с такива подробни описания, каквито не бих могъл да получа от местните селски жители чрез преводач“ [81, с. 13].

Значителните провали на някои български разузнавачи край Силистра, Варна, Шумен и в други наблюдавани райони налагат необходимостта от въвеждането на цифров шифър. И двата открити досега шифъра — писане и четене, са дело на Гр. Начович, който с помощта на търговски агенти ги разпространява на много места из България. Ето какво представляват тези помагала [122, с. 99] за по-безопасното пренасяне на секретни военни и политически сведения:

I. За писане

а — 42
б — 85 198
в — 74.143
г — 187 1256
д — 983.994
е — 53
ж — 71 132
з — 20
и — 9
к — 125 121
л — 35
м — 18 154
н — 29 212
о — 32
п — 24.235
р — 3.881.93
с — 2367.115
т — 8972
у — 14.
ф — 5
х — 61.176
ц — 26
ч — 39
ш — 15.165
ю — 99
я — 67
ъ(ы) — 45
— 49.55.77

II. За четене

81 — р.
85 — б.
93 — р.
99 — ю
115 — с.
121 — к
132 — ж
143 — в
154 — м
165 — ш.
176 — х.
187 — г
198 — б
212 — н
235 — п
367 — с
972 — т
983 — д
994 — д
1256 — г.
2 — с
3 — р.
5 — ф.
8 — т
9 — и
14 — у
15 — ш.
18 — м.
20 — з.
24 — и.
25 — к
26 — ц
29 — н.
— о
35 — л.
39 — ч.
42 — а
45 — ъ (ы)
53 — е.
61 — х
67 — я
71 — ж
74 — в.
49.
55.
77.

Едновременно с активизирането на „старите“ продължава да се разширява и дейността на революционерите, които включват в редовете си нови съмишленици. Убеждението, че в името на общото дело трябва да преодолее натрупалата се през годините неприязън към „тежките търговци и мушиери“, печели все по-значителен брой привърженици. Зачестяват случаите, когато без оглед на своята идейна принадлежност разузнавачите ползват с еднакъв успех информационни канали и на двете групировки. Пример за това дават десетки търговци, занаятчии, учители, професионални революционери: Петър Мишайков (Т. Мъгуреле), Петър Лазаров (Оряхово), Атанас Николов (Свищов), Яков Ванков (Букурещ), Златан Рогов, (Русе), Петър Вягнев (Пикет), Георги Денков и Яко Илиев (Зимница) и много други. В Букурещ започват да приждат сведения от Габрово, Търново, Разград, Ловеч, Враца, Орхание, и което е особено важно, от земите южно от Балкана — София, Сливен, Котел, Пловдив и други места. Самият полк. П. Д. Паренсов е изненадан от големия информационен поток и най-вече от многобройните и изчерпателни доклади на „старите“. Използвайки усилията на много свои съдружници, пласьори на стоки, чиновници, както и разположението на влиятелни турци, с които се намират в търговски досег, те доставят сведения дори за някои замисли на противника. Без да уронва престижа на „старите“, полк. П. Д. Паренсов решава да провери истинността на техните съобщения. Имайки предвид доклада на Гр. Начович за положението в няколко турски крепости (Видин, Лом, Оряхово и Русе), по същия маршрут е изпратен П. Наботков

от групата на „младите“. Оказва се обаче, че информацията, предадена от Гр. Начович, отговаря на истината.

Едновременно с включването на редица разузнавателни операции е потърсена помощта на Петър Церковски, Никола Сукнаров, Илия Попов и на други български патриоти. Особено полезен е Илия Попов, железничар в Русе, който предава на полк. П. Д. Паренсов материали за прехвърлянето на турски войски и боеприпаси по железопътната линия Русе—Каспичан—Варна за времето от декември 1876 до март 1877 г. Трудно е да се каже дали Илия Попов е събрал сведенията по своя инициатива, или е бил във връзка с разузнаването далеч преди това, но така или иначе неговата дейност в тази насока може да се документира едва от пролетта на 1877 г.

Разрастването на разузнавателната мрежа в Подунавието и постоянно увеличаващите се задачи налагат известна корекция в дотогавашната организация. По настояване на полк. П. Д. Паренсов щабът на армията дава съгласието си за определяне на четири главни района — Видин, Свищов, Русе и Силистра. Всеки „главен районен агент“ се задължава да препраща събраните данни не в Букурещ, както ставало досега, а в строго определени пунктове — Калафат, Гюргево и Кълараш [127, с. 33].

Окончателното отпътуване на полк. Н. Д. Артамонов от Букурещ в Полевия щаб, където се обработват и допълват всички български сведения, налага известни промени и в ръководството. Начело на разузнаването остава полк. П. Д. Паренсов, а Евл. Георгиев, Гр. Начович и Пантелей Наботков са определени за негови най-близки помощници. При нужда за заместник на полк. П. Д. Паренсов се определя военният аташе в Букурещ полк. Г. И. Бобриков. Според инструкцията на командването, която предхожда посочените промени, за разузнавачи можели да бъдат привличани, както и досега, само българи. Всеки разузнавач трябва да бъде снабден със специален отличителен знак и освен агитационно-политически задачи да убеждава своите съотечественици, че руските войски ще навлязат в България не с цел да я превърнат в своя губерния, а с единственото намерение да извоюват политическата ѝ независимост. Към тази мярка русите прибягват в отговор на засилващата се в Западна Европа и Османската империя вестникарска кампания (поддържана и от някои туркофилско настроени български среди), която преследва неблаговидната задача да породи антируски настроения сред българския народ, сочейки го като белег на руското завоевание.

Реорганизацията и новите политически задачи се отразяват добре върху разузнавателната мрежа. Като истински талантлив ръководител полк. П. Д. Паренсов насочва усилията на стотиците невидими бойци към онези области, в които противникът предприема трескава подготовка за отбрана. На наблюдение са подложени всички по-важни неприятелски крепости и военни гарнизони. В началото на март 1877 г. в Полевия щаб на армията разполагат вече с широка информация, отразяваща военното положение в Османската империя. Твърде сдържани досега, мнозина офицери от т. нар. консервативно военно крило са принудени да дадат най-висока оценка за българите и тяхната полезна работа. Един от тях — ген.-майор К. В. Левицки, пише на полк. П. Д. Паренсов, че лично главнокомандващият е „много доволен от Вашите донесения и заповядва да Ви предадат неговата нова благодарност“ [127, с. 33].

Въз основа на българските наблюдения преди всичко ген.-лейтенант Н. Н. Обручев подготвя и първия подробен доклад до военния министър Д. А. Милютин, в който се очертава дислокацията на турските сили към 15 (27) март 1877 г. Според началника на генералния щаб неприятелските бойни сили са разположени в следния ред: Видин — 74 батальона, 30 ескадрона, 90 оръдия, общо — 53 000

души; Оряхово — 2 батальона, общо 1300 души; Русе — 14 батальона, 6 ескадрона, 18 оръдия, общо — 10 000 души; Силистра — 21 батальона, 24 оръдия, общо 13 890 души; Бабадаг — 8 батальона, 12 ескадрона, 6 оръдия, общо — 6825 души; Берковица — 1 батальон, 5 ескадрона, общо — 1150 души; Ловеч, Велико Търново и Габрово — 7 батальона, 6 ескадрона, 60 оръдия, общо 10 900 души; Ниш — 8 батальона, 12 оръдия, общо — 5850 души; Одрин — 13 батальона, общо — 8450 души; Цариград — 16 батальона, 16 ескадрона, 18 оръдия, общо — 12 500 души, и т. н. [31, с. 4].

Разбира се, картината в това отношение бързо се променя, но донесенията на разузнавачите дават възможонст на командването да засича всяко движение на турските войски, както и идването на нови подкрепления от други краища на империята. Така например към средата на април от наблюденията на Янко Костов, Петър Тодоров, Васил Балтаджиев и други става ясно, че Високата порта прехвърля нови подкрепления на север от Балкана, а на тяхно място идват войски от Малоазийския бряг. Особено полезно е известието на българските патриоти, че новопристигащите войскови поделения са насочвани в четириъгълника Варна—Шумен—Русе—Силистра. Съобразени с доклада на ген.-лейтенант Н. Н. Обручев, новите данни за разположението на турските сили дават възможност и за първия по-точен извод относно тактиката на противника — очевидно в турското командване вземат връх привържениците на отбранителната война. Впрочем за това убеждение в руския щаб допринасят и други български съобщения. Неизвестен българин, законспириран сред прислугата на турския кораб „София“ (от Дунавската флотилия), на няколко пъти известява за строго секретните съвещания на Хобарт паша с командири на по-големи бойни единици в Североизточна България. Според решенията на съвета първоначалните усилия на командването трябвало да се насочат към заздравяване отбраната в споменатия четириъгълник и Видинската крепост, за което били необходими освен допълнителни инженерни работи и прехвърлянето на още 36 табора. В духа на тези решения до Цариград са изпратени няколко телеграми, накои от които стават достояние на Полевия щаб. Изглежда, че за изтеклата информация турската страна е предупредена още тогава, тъй като сам Изет Фуад паша отбелязва в своите спомени: „Русите с помощта на българите, които преминаваха реките с лодки, имаха за нас постоянно добри сведения. Благодарение на това отлично знаеха, че сердарят* няма желание да напусне своето орлово гнездо, и деятелно се готвеха да прехвърлят Гурко зад Балкана...“ [125, с. 13].

На базата на нова информация, допълнена с непрекъснатия поток от сведения за числения състав на войските в турските крепости от двете страни на Балкана, на 15 (27) май 1877 г. полк. Н. Д. Артамонов представя нов доклад, според който броят на редовните турски войски в европейската част на империята възлиза на 180 000 души, а заедно с нередовните части — на 227 450 души.

При изработването на стратегическите военни планове и избора на направленията за концентриране на войските полезна се оказва и контраразузнавателната дейност на българите. Първата по-определена контраразузнавателна стъпка датира от 12 (24) април 1876 г. и принадлежи на един от най-добрите разузнавачи — Янко Костов. Препращайки данни на Манол от Русе (може да се предполага, че това е телеграфистът на турска служба или прислужникът от кораба „София“) за движението на турските войски по р. Дунав, Костав известява Гр. Начович, че в Кишинев е изпратен Мехмед ага със задачата да събира сведения за най-близките намерения на русите. В същия доклад той прави и точно описание на неговата външност.

* Главнокомандващият Абдул Керим паша.

По сигнал на българи са разкрити и 9-има шпиони на противника, които се подвизават във Влашко и Русия като „агенти на дружеството“ „Грегер—Горвиц—Коган“. Под предлог, че проучват стопанското положение, те обикалят необезпокоявани от никого в района на Гюргево, Браила, Галац, Олтеница и други места, събират сведения за настроенията сред българската емиграция и за зачестилите посещения на руски цивилни и военни лица.

С особено усърдие чуждото разузнаване наблюдава трасето на новостроящата се железопътна линия Фратещи—Зимница. Освен от намеренията на хилядите български емигранти, работещи на строежа, турците се интересуват и от крайния срок за завършване на този по същество стратегически път, по който русите биха могли бързо да прехвърлят своите войски. Вероятно с помощта на платени местни агенти те възнамеряват да осъществят големи диверсионни акции, които ще затруднят завършването на железопътната линия и по този начин ще лишат русите от важна съобщителна артерия. За да осуети плановете на неприятеля, в Зимница пристига българска разузнавателна група начело със стария хайдушки воевода Филип Тотю и Никола Живков. За кратко време на българите се удава да заловят и обезвредят четирима шпиони, които според полк. П. Д. Паренсов поддържали непрекъснат контакт с турски щабове от десния бряг на р. Дунав [101, с. 228].

Като най-голям успех на контраразузнаването трябва да посочим разкриването на турския агент в Букурещ полк. Брекенбери. В качеството на официален кореспондент на влиятелния английски вестник „Таймс“ той има възможност да пътува често из княжествата, да следи отблизо действията на специалните руски чиновници, които въпреки превантивните мерки трудно скриват общуванията си с представители на българската емиграция. И може би затова при избора на своя личен секретар полк. Брекенбери се насочва не към предлаганите му местни жители, а към българина Георги Минчев. Натрупал неопровержими данни за неговата тайна мисия, българският патриот успява да се свърже лично с полк. П. Д. Паренсов и да получи инструкции за по-нататъшната си работа при английския кореспондент. Подхвърляйки му чрез Минчев „информация от първа ръка“, полк. П. Д. Паренсов успява не само да елиминира важен разузнавателен канал на противника, но и да насочи неговите усилия по лъжлива следа.

Въпреки успехите на контраразузнаването турците все пак успяват да се доберат до някои от руските планове. Така например още в средата на април 1877 г. русенската разузнавателна група съобщава, че намерението да се форсира р. Дунав срещу Никопол било известно на някои офицери от крепостта. На 1 (13) май с. г. с цел да смутят трескавите приготовления в руския лагер и по този начин да спечелят време за подготовка на отбранителните линии турците дават съгласие за публикуването на това известие по страниците на английския вестник „Дейли телеграф“. В краткото съобщение за усилена военна подготовка в двата лагера сякаш между другото се съобщава, че русите възнамеряват да насочат своя първоначален удар между Оряхово и Никопол, както всъщност било уточнено в плановете [101, с. 252].

Това неочаквано разкритие налага необходимостта от „светкавична“ рекогносцировка, и то за да бъде заблуден противникът на сравнително голямо протежение. Сформират се няколко военноинженерни групи, които със съдействието на Евл. Георгиев, Гр. Начович, П. Наботков и Хр. Стоянов се отправят към определените им райони. Областта на Средния Дунав е поверена на полк. Д. С. Нагловски, един от най-талантливите кадрови разузнавачи. С неговата група заминават и неколцина български разузнавачи, преводачи и водачи начело с П. Хитов и П. Мишайков.

В писмото до началника на 8-ма кавалерийска дружина, разквартирувана в Турну Мъгуреле, полк. П. Д. Паренсов пише: „Моля Ваше Сиятелство, да заповядате на намиращия се във Ваше разпореждане българин Мишайков да бъде на разположение на полковник Нагловски. Заедно с Мишайков може да бъде изпратен и друг българин, ако това е нужно."

Важността на задачата и натрупаният дотогава опит диктуват и необходимостта от непрестанни наблюдения по фланговете — Видинската крепост и четириъгълника Варна—Силистра— Русе—Шумен. Евентуалното придвижване на неприятелски войски оттам по посока на Средния Дунав би попречило съществено на руските намерения. Ето защо в района на Видин—Оряхово е изпратен Живко Нешков, емигрант от с. Долни Лом, Видинско, а към Русе и още пò на изток — разузнавателната група под ръководството на Енчо Георгиев. „По заповед на Негово императорско височество главнокомандуващия изпращам на турския бряг няколко разузнавачи и тъй като може би те ще преминат Дунав в района на Вашата част — пише Паренсов до командира на войските в Олтеница, — то имам чест най-покорно да моля Ваше превъзходителство да им окаже съдействие тогава, когато това е необходимо. Главният разузнавач се казва Енчо Георгиев, с него ще бъдат още двама или трима човека" [56, с. 53].

Естествено, с най-голямо усърдие се събират сведения за числения състав на противника в района на Никопол—Свищов. През втората половина на май полк. Н. Д. Артамонов изпраща двама разузнавачи, единият от които, Велико, бивш хлебар в Свищов, е прехвърлен на отвъдния бряг. Свързал се със свищовския революционер Христо Бръчков, посветен отдавна в тайното дело, Велико успява за кратко време да събере точни сведения за разположението на брегоата артилерия и за живата сила на противника. Според неговия доклад, изпратен на румънския бряг със специално обучен гълъб, турските сили, общо взето, останали непроменени: 400 войници от пехотата, 1 батарея с 6 оръдия стара система, 60—70 конници и 1000—1500 башибозуци.

Много по-обширен е вторият доклад, изпратен пак по обучен гълъб. В него се посочва числеността на войските: в Никопол — 3000 души и 200 конни черкези; в с. Гиген — 4000 души пехота и 800 конни черкези. На 5 (17) юли 1877 г. след успешно изпълнение на задачата двамата разузнавачи — Велико и Христо Бръчков, преминават в Румъния и докладват устно предишните си донесения [56, с. 54].

Проучванията на полк. Д. С. Нагловски, съсредоточаването на турски елитни части около Видин и в района на Долния Дунав, изчерпателните донесения на десетките български разузнавачи за състоянието на турските гарнизони между Никопол и Оряхово затвърждават окончателно схващането, че форсирането на реката трябва да стане в района на Свищов. Освен слабите сили, с които разполага тук противникът, това направление се сочи от почти всички разузнавачи като най-удобно за бързо навлизане на войските във вътрешността на страната. Пътищата, които водят до Свищов към Търново, Плевен и Никопол, били в добро състояние и което било особено важно — слабо охранявани.

Все във връзка с подготовката по прехвърлянето на войските в няколко румънски крайдунавски града е изпратен разузнавачът Никола Славков. Неговата задача е по-особена: да събере последните разузнавателни сведения за турската армия, доставени от българи в края на май и началото на юни 1877 г.

За неговата мисия са предупредени и румънските военни власти. За съжаление те не му оказват почти никаква подкрепа, поради което сведенията за Видин и Лом са твърде непълни. Въпреки това, допълвайки доклада на Славков със сведения от други български източници, към 12 (24) юни (само три дни преди форсирането на р. Дунав) в Полевия щаб на армията разполагат с точни данни за

разположението на турските войски в цяла България. Според него в Русе и околността неприятелят разполага с 21 200 войници, в с. Вардим, Свищовско — с 3300, в Свищов — със 770, в Никопол и околността — с 9800, в с. Бешбунар (Пет кладенци), Беленско — с 2500, в с. Вадин (Горни Видин), Оряховско — с 2900, в Оряхово — с 1400, в Лом — с 650, в Плевен — с 80, в Ловеч — с 80, в Берковица — с 650, във Враца — с 650, във Видин и областта — с 27 800, в Кула — с 5300, в Белоградчик — с 1950, на прохода Св. Никола — с 650, в Пирот — с 3250, в Бяла паланка — с 650, в Ниш — с 6700, в София — с 9950, в Орхание — с 3250, в Търново — с 4000, в Габрово — с 650, в Казанлък — с 650, в с. Шипка — с 650, в Котел — с 1950, в Осман Пазар — с 4600, в Шумен и околността — с 29 100, във Варна — с 9900, в Тутракан — с 5400, в Силистра — с 16 800, в Меджидие — с 11 000, в Татар Пазарджик (Пазарджик) — с 650 войници и т.н. [56, с. 55].

Сравнени с постъпващите по други пътища данни за дислокацията на турските войски, българските съобщения се оказват не само точни, но и твърде пълни. Що се отнася пък до числеността на турските сили по протежение на Средния Дунав и по-специално в Свищов и неговите околности, както скоро се изяснява, наблюденията са абсолютно точни. В този смисъл няма да е никак пресилено, ако добавим, че за постигане на първоначалния стратегически успех (изненадващото форсиране на р. Дунав при Свищов) българските разузнавачи имат съществена заслуга. С цената на малки жертви русите овладяват важен плацдарм за настъпване и не позволяват на противника да използва дори хилядна част от войските, струпани до десния Дунавски бряг. Нещо повече, точни сведения за неприятелските войски споменават да се очертаят най-правилно бъдещите оперативни направления, които внасят още по-голямо объркване в противниковия лагер.

За ефекта от блестящата операция по прехвърлянето на войските може да се съди и от реакцията в редица западноевропейски държави. Според кореспондентите на в. „Санкт Петербургские ведомости" в Лондон и Виена този факт разтревожил политическите среди повече, отколкото обявяването на самата война [127, с. 107].

Не на последно място за първоначалните руски успехи допринася и агитационно-политическата дейност на разузнавачите. В българските земи Дунавската армия е посрещната от един не само ентусиазиран народ, но от народ, който дълго преди това се е готвил за този ден. Нека не забравяме, че лоцмани на салове 1 и 5, които първи достигат отвъдния бряг, са българи, че сред първите жертви за свободата на поробените е кап. Васил Петрович от 14-а пехотна дивизия. Това, което изненадва най-много командването, е готовността на народните маси да се поставят изцяло в услуга на освободителите. Във всеки български дом, във всяко освободено българско селище русите откриват отрано приготвени храни, дрехи, оръжия, а понякога и цели складове, на които би могла да завиди всяка интендантска част. Наистина усилията на разузнавачите дават богати плодове и в тази насока.

Навлизането на войските в османските владения и първите сражения с редовни части на противника са съпроводени от повсеместна реорганизация в разузнаването. До този момент, както става ясно от изложения материал, руските управляващи кръгове (военни и граждански) проявяват интерес към военностратегическите проблеми, т.е. към онази военна, стопанска и политическа информация, която ще даде отговор за характера на войната от неприятелска гледна точка (отбранителен или настъпателен), ще позволи да се очертаят най-добре оперативните направления, техният оптимален вариант на разгръщане, възможностите за съюзници на двете враждуващи страни и т.н. В този смисъл досегашната организация, чиито нишки се събират в един общ център (Главния щаб на арми-

во и т. н. Един от тях, габровският учител Андрей Манолов, например описва компетентно пътя от Търново до връх Шипка, здравината на мостовете, по които ще се прехвърля артилерията, и числеността на турските табори, охраняващи прохода.

По същия начин постъпва и известният патриот Хаджи Стою. В продължителен разговор той успява да убеди генерала, че въпреки че е слабо защитен Твърдишкият проход, войските следва да бъдат насочени през Хаинкьой. Смятан от турците за непроходим, този път при евентуален успех ще донесе и още едно предимство — явяването на войските в гръб на турските защитници на Шипка и възможността противникът да бъде разгромен на части. Горещ привърженик на подобна тактика, ген. Й. В. Гурко заповядва войските, предвождани от групи руски и български разузнавачи начело с княз А. Н. Церетелев (бивш руски консул в Пловдив), да навлязат в прохода [57, с. 37].

След затягането на военните действия при двете неуспешни атаки при Плевен, принудителното бездействие на Източния отряд и неуспеха при Стара Загора плановете на руското командване съществено се променят. Намерението да се предприеме поход към Одрин е изоставено, а Предният отряд е разформирован. Сега като първостепенна задача се открояват зоркото следене на настъпващата от юг Сюлейманпашова армия и здравото укрепление на старопланинските проходи. Ако турците успеят да прехвърлят войска в подкрепа на обсадения Осман паша или в района на четириъгълника от крепости, положението на Дунавската армия ще стане особено критично. Ето защо разузнаването получава нови тежки задачи, в изпълнението на които до голяма степен се крие бъдещият успех [127, с. 59].

В Еленския Балкан и района между Хаинкьой и Шипка се съсредоточават стотици разузнавачи. Под вещото ръководство на руски офицери работят разузнавателните групи на Панайот Хитов, Петко Р. Славейков, Георги Поптилев, Гр. Начович, Стефан Бобчев и др. Според доклад на полк. Н. Д. Артамонов съобщения от групите на П. Хитов, Ст. Бобчев и П. Р. Славейков не оставят никакво съмнение, че движението на турските части южно от Стара планина преследва важна цел — да разкъсат струпаните от Балкана руски войски и така да открият удобна посока за нанасяне на мощен удар. За съжаление подобно на ген. Кригер и командирът на 8-и корпус ген.-лейтенант Ф. Ф. Радецки (разположен в района на Средния Балкан), подведен от съображенията на някои офицери, прехвърля към Еленския Балкан значителни военни сили, оставяйки без достатъчна защита прохода Шипка [18, л. 61].

Немалко са заслугите на разузнаването, действащо по левия фланг на Дунавската армия. Наистина Източният отряд не води епични сражения като боевете при Стара Загора, Плевен и на Шипка, но преследвайки важната цел — да изолира големи турски сили от останалите султански армии, — допринася съществено за крайния успех. Още от самото начало на войната тук са насочени едни от най-добрите разузнавачи, работили за нуждите на руската армия далеч преди обявяването на войната: Ив. Кишелски, Т. Велков, Т. Кърджиев, П. Енчев, Н. Икономов, Д. Стоянов и още много българи. Известия на полевите щабове до Главната квартира свидетелстват, че през време на войната русите разполагат със сравнително точни разчети за числеността и въоръжението на турските войски в Силистра, Русе, Варна, Добрич и други места. С особено внимание са посрещнати тревожните известия на Константин Петков, Атанас Симеонов, Р. Минчев и Георги Николов за разместванията на турски части и за добре функциониращите връзки между крепостите и гр. Шумен, където са съсредоточени големи турски сили [56, с. 70].

В началото на август 1977 г. с помощта на разузнаването върху руските военни карти са нанесени нови промени — числеността на 26 табора „египетска войска", движението на 5 турски броненосеца между няколко черноморски пристанища, наблюдения върху влаковете, пренасящи войски и боеприпаси,и т. н. [56, с. 68].

В щаба на 14-и армейски корпус постъпват и подробни данни за укрепленията на Т. Пазарджик. Димитър Киров, Георги Стайков и Апостол Събев от с. Калфакьой (Балкански), Разградско, изготвят доклад за състоянието на турския гарнизон и за пристигането на нови подкрепления от Силистра и от Варна. Но невинаги разузнавателните операции протичат гладко и без жертви. Само през пролетта и лятото на 1877 г. в този край са убити 33 български патриоти, в това число и богатият варненски търговец Стамат Сидеров, обвинени от турските съдилища, че доброволно са се поставили в служба на русите [126, с. 256].

Специално внимание е отделяно и на важната Русенска крепост. От секретен доклад, носещ дата 29 юли (?) (10 октомври) 1877 г., става видно, че щабът на Предния отряд разполага със сведения за дошлите в крепостта през последните 6 месеца турски войски — 33 батальона, 6 ескадрона и 11 батареи. Събирани дълго от местни жители на работа в Русенската гара, тези данни биват проверявани неколкократно. Но строгият вътрешен ред и безусловната забрана за движение на християни към подстъпите на града затрудняват руското командване да определи точното разположение на противниковите бойни части, качеството на артилерията и близките планове на турския щаб. По предложение на М. А. Хитрово в Русе е изпратен Иван Иванов, родом от Битоля. Неговата главна задача е да се срещне със самоукия инженер Васил Деликузманов (който бил на турска служба) и да вземе чертежите на основните звена от крепостните съоръжения. Малко по-късно обаче става ясно, че при изпълнението на други задачи Иванов вероятно е заловен и убит от турците.

Все пак сведенията на смелия разузнавач, допълнени със съобщения на дошлите в Русе от с. Мечка Тодор Джумалиев и Андрей Казанджиев, очертават твърде неблагоприятна за русите картина: общо в Русе и подстъпите към града турците разполагат с 50 000 души, „30 000 заели позиции пред самия Русчук", един непълен корпус в Разград, селата Солник и Костница. В града и на Левен табия са поставени 12 оръдия, две от които система „Круп", а в останалите фортове — по 8 оръдия стара система. Що се отнася до плановете на противника, то всички разузнавачи посочват, че най-вероятно от русенската крепост не се готвят да прехвърлят дори и един войник на левия дунавски бряг. В замяна на това обаче се забелязва подозрително раздвижване на войски по левия фланг на руските войски — към селата Мечка и Тръстеник.

В използваните източници не се споменава откъде и по какъв начин са събирани тези категорични сведения. Още тогава М. А. Хитрово предполага, че на някои от разузнавачите се удава да използват непредпазливи турски офицери. Но каквато и да е причината за този безспорен успех, той се оказва от съществено значение за бъдещите военни действия. По-късно, когато край двете споменати села турците хвърлят в боя значителна жива сила (около 30 000 души), се оказва, че русите отдавна очакват подобна стъпка и въпреки щурма на противника той бива спрян с цената на най-малко жертви [56, с. 72].

По същото време с неотслабващо внимание са следени неприятелските действия около Разград. Първоначалните сведения, че в града и около него турците разполагат със 60 000—70 000 щика, не се потвърждават. Изпратеният в Разград Тома Кърджиев след внимателно проучване и на други български донесения съобщава, че в града и по направленията Разград—Русе и Разград—Ески Джумая (Търговище) се е окопала 35 000—40 000 турска войска [11, с. 102].

Като се осланят на разузнаването, русите предприемат енергични стъпки за възстановяване съотношението на силите и в Еленския Балкан. Там изоставилият тактиката за фронтална атака Сюлейман паша подготвя удар по фланговете на руските войски. Плод на тази стъпка е успешното съсредоточаване около гр. Елена на 25 000 пехотинци, 12 ескадрона кавалерия и 40 планински оръдия. За съжаление в щаба на армията не вземат необходимите мерки и, както ще видим по-нататък, на 22 ноември (4 декември) 1877 г. Елена е завладяна от Сюлейманпашовата войска. Главната причина за турския успех, както пише и И. К. Фортунатов, е „несериозното отношение на командването към сведенията на българските разузнавачи". Все пак на турците не се удава да разгънат своя успех — да превземат старата българска столица Велико Търново и да се вклинят в руската отбрана. Тяхното напредване твърде скоро е спряно от руските войски [130, с. 129].

Сведенията на разузнаването облекчават и настъпателните действия на новосформирания Западен отряд под ръководството на ген.-лейтенант Й. В. Гурко. Оставайки верен на своя стил за водене на войната, той прави всичко възможно да си осигури чрез местното население непресекващ приток на военна информация. Това според него е крайно необходимо, тъй като на този участък от фронта турските сили са разпръснати в десетки селища — Враца, Берковица, с. Гинци, Етрополе, Пирдоп и Златица, с. Правец, Орхание (дн. Ботевград), София и т. н. Всяка прибързана стъпка може да изложи на опасност тила на войските, да даде възможност на противника да съсредоточи разпръснатите войски в най-неочаквана посока. Вероятно по настояване на ген.-лейтенант Й. В. Гурко към отряда се присъединяват най-добрите руски разузнавачи, полковниците П. Д. Паренсов и Н. Д. Артамонов. До много от частите са изпратени заповеди за активизиране на разузнавателните операции. В този дух е изготвена и заповедта до командира на Кавказката бригада, в която между другото четем: „На Вас се възлага да събирате сведения за всички придвижвания на турските войски както от тая страна на Балкана, така и особено зад техните южни склонове. За това е нужно да изпращате по-често българи зад Балканите и чрез тях да узнавате какво се върши [125, с. 41].

Невъзможно е да коментираме многобройните донесения на стотиците българи помагачи. На някои от тях строго секретните доклади и заповеди са запазили завинаги имената — Чуко Драгнев, Цвятко Петров, Дядо Иван от с. Брусен, Тетевенско, Христо Тодоров, Тодор Младенович, а за други се знае, че принадлежат към четите на Георги Антонов и Христо Иванов. Истински народни синове, още в началото на ноември те успяват да снабдят щаба на ген.-лейтенант Й. В. Гурко със сведения за разположението на турските войски по направлението Етрополе—Орхание—София. Ето и картината за разположението в турския лагер през посочения период: а) всички височини южно от Орхание (по двете страни на пътя) и около с. Правец са заети от турски войски, които освен с 16 силни укрепления разполагат и с по-малки траншеи. Особено внимание русите трябва да обърнат на укрепленията в Литаково, Новачене, Скравена и Лъджене; б) в укрепленията край Орхание турците разполагат с 10 000—12 000 войници и с 8—12 оръдия, а общо по направлението Етрополе—Орхание — с около 40 батальона, в Берковица — с 2000 войници, в София — с около 10 батальона (но се очаква помощ 32 батальона от Цариград и Ниш) [125, с. 42]. Разположението на войските в лагера на Мехмед Али паша дава възможност на ген.-лейтенант Й. В. Гурко да използва своя предпочитан маниер — да разгроми противника на части. В този дух са подготвени и всички оперативни планове на отряда. След превземането на с. Правец, Врачеш и Орхание и ново щателно разузнаване на 13 (25) декември с. г. Западният отряд започва преминаване през Балкана. През тези дни в услуга на

командването се явяват много българи (понякога и жени) от Берковица, Буново, Чурек, Желява, Ботунец (дн. кв. на София), Челопеч и София, която руските войски превземат на 23 декември 1877 г. (4 януари 1878).

След освобождението на София разузнаването съобщава за неочакваното прегрупиране на турските войски, които прегражда долината на Марица по линията Широки дол—Драгушиново—Ново село. В отговор на новосформираните противникови групировки ген.-лейтенант Й. В. Гурко определя две нови бойни колони, които овладяват последователно Самоков и Татар Пазарджик. Започва стремителното руско настъпление в Тракия, преминаването на р. Марица и овладяването на цяла Пловдивска област и Родопите. Тук особено се проявява разузнавачът Димитър Караиванов от Севлиево, доброволец във Владикавказкия кадетски полк, на когото се удало да сформира дееспособна разузнавателна група.

Почти едновременно със Западния отряд балканските проходи са преминати от отрядите на генералите П. П. Карцов и Ф. Ф. Радецки. Ценна подкрепа при изпълнението на тази трудна задача оказват четите на Цеко Петков и Панайот Хитов, както и разузнавачите Баньо Маринов, Никола Димитров, Никола Кабакчиев, Атанас Люцканов, архимандрит хаджи Макарий, Петко Р. Славейков и още много други. На 12 (24) декември 1877 г. ген.-лейтенант П. П. Карцов докладва в щаба на армията, че с подкрепата на „изпитани българи" е подложил на внимателно разузнаване Троянския проход. Още преди това обаче с помощта на игумена на Троянския манастир хаджи Макарий е създадена „тайна група", която редовно снабдявала отряда с желаните сведения. Под предлог, че пътуват по манастирски работи, дякон Давид, Христо, Иван, пък и самият игумен събират различни сведения за турските войски в с. Кърнаре, с. Дъбене, Карловско, в Карлово, Сопот, Калофер и Пловдив.

Събрал обилна военна информация, на 26 декември 1877 г. (7 януари 1878 г.) ген.-лейтенант П. П. Карцов успява да прехвърли първата колона и да си осигури плацдарм за настъпление. Решителните действия на Троянския отряд облекчават до голяма степен прехвърлянето на Балкана от войските на ген.-лейтенант Ф. Ф. Радецки, сред които действа друга разузнавателна група. Натрупали богат опит в разузнаването, българските патриоти донасят сведения за числеността и намеренията на турците и нерядко предлагат ефективни начини на действие. Така например на 21 и 22 декември 1877 г. (2 и 3 януари 1878 г.) П. Р. Славейков предлага на ген.-лейтенант М. Д. Скобелев, командир на Химитлийския отряд, да форсира Балкана едновременно по трите химитлийски пътеки, нещо, което му позволява да печели време и да изненада разстроения противник.

Дейността на П. Р. Славейков и неговата група продължава и през следващите месеци. Заедно с трима свои помощници той стига до Чаталджа, Хаджикьой и Ташъл, където сам изработва схемата на чаталджанските позиции и новите укрепления зад демаркационната линия. По-късно на 2 (14) февруари 1878 г. изпратен от него разузнавач в Цариград донася, че турците разполагат в столицата с 36-хилядна армия, която се надява на чужда помощ, на акостиралите вече в Проливите английски бойни кораби. „Никога данните за турската армия — пише по-късно видният руски военен стратег ген.-лейтенант Н. Н. Обручев — не са били така щателно и подробно разработени, както през миналата война... При откриването на войната разположението на турците беше известно почти батальон по батальон... и във време на войната Полевият щаб получаваше такива важни разузнавателни материали като плановете на току-що издигнатите одрински укрепления и на Чаталджанската позиция" [56, с. 77].

Няма никакво съмнение, че за големия руски успех допринасят и стотиците български патриоти. В световната военна история дотогава едва ли може да се

посочи случай, когато в едно чуждо разузнаване без увещания и без материални облаги да са участвали толкова много доброволци.

В разузнавателната мрежа на Балканския боен театър намират място представители от групата на професионалните революционери от всички групи и прослойки на формиращата се буржоазия — търговци, занаятчии, селяни, интелигенти, както и представители на широките народни слоеве. Въодушевявани от мисълта, че по този начин приближават деня на българското освобождение, сами предлагат своите услуги на руското командване, а онези от тях, които имат възможност (Евл. Георгиев, Гр. Начович, Димитър Стоянов, хаджи Стамат Сидеров и др.), жертват за нуждите на разузнаването и голяма част от своето богатство.

БОЙНИ ОТРЯДИ И МИЛИЦИОННИ СТРАЖИ

Участието на българския народ в Освободителната война далеч не се изчерпва с подвига на Опълчението и разностранната икономическа помощ за руските войски. Навлизането на Дунавската армия в поробеното отечество става сигнал за ново разрастване на въоръжената борба, намерила израз в действията на горските чети и милиционните стражи. Кой знае защо обаче тези форми на съпротива се определят най-често като стихийни прояви или като плод на руска военна инициатива [66, с. 493]. Наистина още в края на 1876 г. в току-що сформираната служба за гражданско управление в бъдещите свободни български земи княз Владимир Черкаски и неговите сътрудници разискват въпросите около организирането на местно самоуправление и енергичната въоръжена защита на мирното население. Но корените на тези по същество революционно-освободителни прояви откриваме още в първите решения на Българското централно благотворително общество.

През септември 1876 г. БЦБО известява командира на руско-българска доброволческа бригада в Сърбия полк. Н. Медведовски, че то престава да изпраща доброволци, тъй като насочва силите си за организирането на въоръжената борба вътре в страната [136, с. 22]. Въпреки тежкия удар, понесен в дните на Априлското въстание, ръководителите на революционното движение са убедени, че много скоро над изстрадалата българска земя отново ще се развее знамето на бунта. „Последното българско въстание — пишат те — е само едно просто помръдване на малцина някои българи, но ние ще кажем, че чувството за свобода не е вече искра, но пламък неугасим в сърцето на всеки истински българин и рано или късно Европа ще види, че и без чуждо намесване в нашите работи ще се развява златният български лев по всички краища на окървавената с невинна кръв днес България“ [26, № 21, 7 авг. 1876].

В началото на следващата година, когато въпросът за войната изглежда почти решен, печатният орган на БЦБО в. „Нова България“ обнародва статия, в която четем: „Наскоро може би руският топ ще загърми край Дунава; неговият гърмеж нека бъде и първият знак, за да въстанем всички като един човек и в цялото пространство на нашето отечество да екне един и същи глас: Да живее свободата, славянска и общочовешка!“ [26, № 59, 9 ян. 1877]. Още по-категоричен е другият емигрантски вестник „Български глас“, редактиран от Ботевия съратник Киро Тулешков и от Иван Иванов. „В Балкана, в Балкана — пишат те, — тамо е решението на Восточния въпрос и от тамо се очаква борбата на седеммилионния български народ“ [25, № 39, 5 март 1877].

С възвание към българите за организиране на масова въоръжена борба срещу вековното османско владичество се обръща БЦБО и при обявяването на вой-

ната. Подписано от такива видни представители на революционното движение като Киряк Цанков и Стефан Стамболов, Олимпий Панов и Петър Енчев, възванието изиграва важна роля в активизирането на освободителната борба. „Отечеството ни вика на оръжие“ — обръщат се дейците на БЦБО към своите поробени братя в момент, когато мнозина техни сподвижници обикалят страната като разузнавачи и подобно на апостоли подготвят почвата за нови въоръжени борби. Сред тях са Никола Славков, Ильо Марков, Христо Стоянов, Петър Мишайков, Стойо Филипов, Филип Симидов, Живко Нешков и още много български патриоти. С други думи, идеята за сформиране на въоръжени бойни групи по време на войната не се заражда стихийно, нито пък принадлежи на руските военни власти. Подобно на всички останали националноосвободителни прояви и тя е дело на революционната партия и на нейния ръководен орган БЦБО [56, с. 101].

Съвсем естествено е по тези тъй важни проблеми на Освободителната борба определено мнение да има официална Русия. В противовес на славянофилското желание за разгръщане на масова народна борба руското правителство проявява известна въздържаност. Въпреки общността на интересите, разсъждава то, представителите на българската „Омладина“ (т. е. българските революционери) по думите на Владимир Черкаски не трябва да се ползват с някакъв особен кредит на доверие. Подобно на Българското опълчение и действията на замислените въоръжени отряди следва да се държат под око и да се насочват към определени от командването области и цели.

В този дух полк. Г. И. Бобриков изготвя и своята докладна записка относно „развитието на партизанската народна война в района на балканските области“. Изпратена в щаба на действащата армия, записката на руския офицер скоро се превръща във временен правилник за организацията, ръководството и дейността на българските „волни“ чети. Според него за главен център на четническите формации било определено Габрово — чисто българско селище, „отличаващо се със свободолюбието и предприемчивостта на своите жители“, а гр. Елена и с. Хаинкьой — за спомагателни центрове на движението. Всички чети от дадена област трябвало да се подчиняват на руски офицер и негов помощник, които с помощта на 15 войници щели да координират акциите на въоръжените българи. Що се отнася обаче до техните непосредствени действия, то отговорност за тях щял да носи българският войвода. Получил веднъж бойна задача, войводата трябвало да подири сам най-добрите и преки пътища за нейното изпълнение. Така, допускайки известна самостоятелност в действията на четите, полк. Г. И. Бобриков и неговите началници от щаба на Дунавската армия се надяват, че те „ще послужат като най-добра бойна школа за възпитанието на защитниците в бъдеща независима България“ [127, с. 51].

Още в първите месеци на войната Главното командване се вижда принудено да изостави първоначалната си сдържаност и да се ориентира към по-широко използване на българската въоръжена подкрепа. През август 1877 г., когато на много места войските преминават към наложена от турците отбрана, в щаба на армията постъпват две предложения за сформиране на български чети — едното на полк. Н. Д. Артамонов, а другото на М. А. Хитрово — дългогодишен дипломат. За разлика от записката на полк. Г. И. Бобриков, в която се допуска сформиране на „неголеми доброволчески отряди“ по фланговете на войските ни край старопланинските проходи, в двете нови предложения се предвижда широка „партизанска война“ и което е особено важно — масови въоръжени действия в тила на противника, т. е. далеч от погледа на руските власти.

Към проблема за създаването на „волни български чети“ голям интерес проявява и П. А. Голенищев-Кутузов, представител на Петербургския славян-

ски комитет в България. В писмо до видни руски славянофилски той развива почти същите мисли и убедително доказва, че задачата сега е по-бързо да се въоръжат българските доброволци. А що се отнася до начина, по който ще се екипират и въоръжат те, то това е въпрос на бъдещето [127, с. 103].

Разискванията относно формирането на доброволчески чети продължават и през следващите месеци. Неблагоприятната обстановка на Балканския фронт и затягането на военните действия принуждават командването да даде съгласието си и за разгорещяване на този поток от националноосвободителната борба. Въпреки предварителните замисли до края на войната то не изработва окончателен „статут на волните чети", но съдейки от многобройните им прояви, можем да твърдим, че се налага мнението на либерално настроените военни кръгове, т. е. мнението за провеждане на широка „народна война" срещу вековните поробители. Самият факт, че за главни ръководители на четите са назначени полк. Н. Д. Артамонов и М. А. Хиртово, говори достатъчно ясно за надмощието на тези среди. Първият от тях ръководи четите, действащи между селата Хаинкьой и Шипка, а вторият — многобройните чети между Ловешко и Радоморско. Оказва се обаче, че истинската власт е съсредоточена в ръцете на т. нар. главни войводи — Панайот Хитов за Еленско, Котленско, Новозагорско и Габровско, Ильо Марков — за Ловешко, Троянско, Тетевенско и Етрополско, и Симо Соколов за Кюстендилско, Брезнишко и Радомирско. По-нататъшният размах на движението и включването в революционната борба на хиляди нови четници заставят командването да приеме и провъзгласи като войводи редица още български революционери: Андрей Василев, Христо Иванов (Големия), Цеко Петков, Георги Пулевски, Георги Антонов, Георги Огненов, Димитър Попгеоргиев, Петко Киряков и т. н. Въпреки това числото на офицерите, отговарящи за четите, остава едно и също. Нещо повече, до края на войната не се налага нито веднъж назначаването на т. нар. помощник-офицери. Размахът на въоръжената борба показва ясно, че българите разполагат с достатъчно сили за провеждане на различни операции и за поддържането на постоянна връзка с щабовете на полк. Н. Д. Артамонов и М. А. Хитрово. А когато извънредни обстоятелства наистина налагат използването на помощници, то командването не се двоуми да търси отново услугите на българските патриоти, доказали неведнъж верността си към Русия и към българската национална революция. В това отношение достатъчно е да спомена за действията на Стоян Везенков, изпълнявал специални поръчения, достойни за ранга на старши руски офицер [55, с. 144].

Разбира се, подобни постъпки далеч не означават, че разпространението на освободителното движение остава далеч от погледа и вниманието на военните власти. В щабовете на войсковите поделения и особено тези сред тях, които квартируват близо до балканските области, редовно постъпват сведения за действията на четите. Както ще видим по-нататък, някои от най-изтъкнатите войводи като П. Хитов, С. Соколов, П. Киряков и мнозина други, получават дори известия за най-близките руски замисли и за координиране на общите усилия. На практика обаче отговорните за четите руски офицери се занимават по-скоро с осигуряване на оръжия и боеприпаси. Като правило огромната част от разузнавателните и диверсионните акции от въоръжените нападения над турски постове и всекидневната защита на местното население се осъществява по инициатива на самите четници.

Впрочем това се подкрепя и от факта, че първите чети в Еленския Балкан се сформират доста преди получаването на т. нар. разрешителни свидетелства. На 22 юли (3 август) 1877 г. П. Хитов съобщава на полк. Н. Д. Артамонов, че в района на Еленско и Сливенско неговата чета разгромява напълно башибозушки банди, възползвали се от смутното време и подложили на грабеж десетки планински села и махали. Верни на революционните добродетели, четниците с готовност поемат и защитата на мирните мюсюлмански жители, станали жертва на бандитски шайки. В същото писмо войводата отбелязва, че сурово наказал неизвестен българин, ограбил „жълтиците от шията на една кадъна". Отделяйки особено внимание на това известие, някогашният член на БРЦК предупреждава полк. Н. Д. Артамонов, че и действията на войските в тази насока трябва да бъдат справедливи, защото всяко незачитане на човешките права от етническа и друга гледна точка може да доведе до неподозирани усложнения. „Гледайте да вземете мерки против злоупотребите — заключава той, — в противен случай всичко ще се провали... и България ще стане място на поголовно безсмислено изтребление" [56, с. 105].

Един ден по-късно Панайот Хитов изпраща писмо до Григор Начович във Велико Търново. Наред с разнообразните разузнавателни сведения за движението на турските войски старият хайдушки войвода известява и за четнически акции по южните склонове на Стара планина. Особено тежки сражения водят четниците на Панайот Хитов около Хаинбоаз (Прохода на републиката), където по стара традиция турските банди причакват военни обози и големи групи бежанци, понесли част от имуществото си към освободените български области, нерядко към помощта на народните закрилници прибягва и мюсюлманското население, което не по-малко страда от жестоките грабежи на разбойническите шайки. „Нашата война (горските чети — б.а., П. Х.) тука — пише по този повод П. Хитов, — се събира все около Хаинбоаз. Аз исках да пратя хора да развалят железницата, но нямам динамит и дозволения от Главния щаб, тъй също и за съставянето на чети, моля ви, отговорете ми. Турците от село Чалтъкчии (Оризари), които са с кмета си у село Бинкос, дохождаха да се молят да се върнат назад, но аз не можах да им отговоря нищо, дорде не ми пишете" [122, с. 229].

Малко по-късно, но също така преди пристигането на руските войски, доброволческа чета е сформирана и в Габровско. Около 300 души оцелели въстаници от времето на Априлското въстание, съмишленици на революционните съзаклятия от околните селища, ученици от прочутата Априловска гимназия и други революционно настроени патриоти се поставят под командването на Пенчо Манафов. Разделени на няколко групи, четниците предприемат изненадващи нападения над турски военни постове по пътя от Габрово към Балкана и по този начин се снабдяват с допълнително модерно оръжие. Така с укрепнало самочувствие от първите успехи П. Манафов разделя четата на 3 сотни, като всяка от тях получава нова бойна задача. Първата група четници, сред които се намира и войводата, заема позиции по пътя за Балкана, а втората и третата са изпратени към Дряново и Трявна, откъдето всеки ден пристигат известия за насилията на забягнали от армията турски войници и най-различни декласирали елементи.

Акциите на Габровската чета нарастват още повече, след като руските войски освобождават района. Освен че охраняват доброволците, работещи по разширяването и поправката на пътя Габрово — с. Шипка, четниците трябва да отделят сили и за разгрома на няколко башибозушки бандити в Севлиевско. Край селата Адъмово (Янтра) и Каяджик (дн. Скалско) са разпръснати няколко по-малки разбойнически шайки, а в покрайнините на Севлиево неколцина провинили се турски феодали сами се предават в ръцете на четниците. Нерядко за нуждите на руските войски четниците докарват в Габрово укрити от турците храни или поемат охраната на руски обози, насочени към планината. „Днес преди разсъмване — пише на 23 юли (4 август) 1877 г. ген.-майор В. Ф. Дерожински на ген.-лейтенант Ф. Ф. Радецки, — от Габрово е изпратена група въоръжени местни българи,

август под ръководството на Джерафоглу се сражават над 80 души. Любопитно е да добавим, че освен доброто въоръжение момчетата на прославения герой разполагат и с достатъчно коне, нещо, което им позволява бързо да се отскубнат от своите преследвачи или да се появяват там, където най-малко са очаквани.

В бойния летопис на Каварненската чета, в която участват и българи от Силистра, Балчик и от други добруджански селища, са записани редица подвизи. Наистина повечето от тях напомнят за делата на четническите формирования в различни краища на стараната. Ала има и такива, които и до днес смайват потомците с дързостта на крайно рискована предприемчивост. Така например на 27 октомври (8 ноември) 1877 г. неколцина руски драгуни — юнаците на А. Василев, нападат неочаквано голям противников транспорт между днешните села Било и Захари Стояново, Балчишко. След кратка, но затова пък твърде ожесточена схватка с многобройната охрана на транспорта българите поставят ръка на 50 волски и биволски коли, натоварени с различни материали за нуждите на турския гарнизон в Хаджиоглу Пазарджик. Подобно нападение четата извършва и на 20 декември с.г. (1 януари 1878 г.) край с. Комарево, Провадийско. В ръцете на четниците попадат „заграбена християнска плячка“ и 18 башибозуци, оцелели след напрегнатия бой.

Но истински връх на бойните подвизи на четата е голямата акция край гара Гебедже (дн. гр. Белослав). След мълниеносен удар четниците успяват да разпръснат охраната и да взривят железопътната линия по протежение на 2,5 км. Големи диверсионни акции провежда четата около Шумен, където са взривени няколко поста на железопътната линия, и около Х. Пазарджик, останал без телеграфна връзка с турския гарнизон във Варна [126, с. 260].

Към края на юли и началото на август 1877 г. с разрешение на руските власти се сформират десетки нови чети във Велико Търново, Еленско, Габровско, Котленско и на други места.

Обикновено броят на четниците надвишава 100—150 души. Но през най-напрегнатите периоди на войната, когато за охрана на проходите и за въоръжени действия по фланговете на войските русите не са в състояние да отделят нито един човек, в различните чети се сражават по 300—400, а понякога и по 800—1000 добре въоръжени българи. Според официални руски известия есента на 1877 г. е ознаменувана с ново четническо движение, което изненадва дори щабовете на Дунавската армия. Снабдени с разрешителни свидетелства, войводите Дядо Жельо, Йордан Ненчов, Дойчо Колев, Христо Коев, Христо Жулев, Христо Николов, Ильо Марков, Георги Пулевски, Цеко Петков, Георги Антонов, Пенчо Манафов и други извеждат в Средна Стара планина 3000—4000 души.

С всеки изминал ден славата на народните закрилници привлича в редовете на революционното движение нови борци. След тежко сражение край тогавашните еленски колиби Елаков рид, където 150 въоръжени до зъби турски разбойници са принудени да напуснат завинаги планинските райони, с още по-голяма

вождани от поп Нягол, помощник на войводата, помага
ликвидират турската засада, приготвила се да нанесе из
ка войскова част. Останали между огъня на руските вой
ници, турците напускат безредно своите позиции, остав
десетки убити и тежко ранени. Към края на войната голя
меон Стойков се слива с опълченските дружини, изпрате
да унищожат многолюдно башибозушко съединение [56,

Бойното сътрудничество между руските войски и мн
ки формирования от Еленския и Котленския Балкан се а
половина на август и началото на септември, когато тур
върля около Велико Търново множество специални коман
на дейност в тила на неприятеля. „В последните дни на м
правят опити да се приближат до Търново откъм източн
този въпрос видният революционер Стефан Стамболов, с
(Търново, както е известно, е превърнато в последно врем
за действащите войски. На Марино поле вие ще видите це
провизии, струпани на пирамиди. Някои от тези камари с
тават на открито поле).“ Тяхното унищожаване в един м
дантските части изпитват остър недостиг от храни, дрехи,
и друго военно имущество, би затруднило още повече де
Ето защо опазването на тези ценни товари се превръща в
колко чети от Великотърновския край. Освен многобро
постове българските юнаци отделят сили и за „посрещане
групи дълбоко в планината. Ала и това се оказва твърде м
турските нападатели настъпват предрешени в руски военн
черкези и поляци, говорещи руски език, са събирани от а
паша и изпращани от различни места в посока на старата
чест на българските патриоти трябва да добавим, че непр
унищожи дори и малка част от ценното имущество. В разг
сионните турски групи особено много се отличава новосфо
орги Корфунозов [122, с. 258].

Първите чети в Ловеч и Ловешко са сформирани през
вечето от тях попълват редовете си от местни жители, но
на доскорошните емигранти във Влашко, Молдова и Сърб
чеството заедно с първите руски чети, те се насочват към на
военните действия. „В септември месец — съобщава М. А. Х
щаба ген.-адютант А. А. Непокойчицки — първите чети бяха
(Цеко Петков — б.а., А. Х.) в Ловеч в отряда на ген.-лейтена
начало бяха сформирани четите на Ильо Марков, Димитъ
Пулевски и Георги Огненов с Иванчо Роби. След това бя
чети в Троянския манастир от войводата Цеко Петров“ [55,

Като изключим четите на Ц. Петков и Ив. Роби, към които се отправят предимно местни жители, то в останалите чети участват български патриоти от всички краища на страната. С течение на времето бързо нараства и притокът на бежанци от Южна България. Турските изстъпления в Казанлък, Стара и Нова Загора, Карлово, Пловдив, Хасково и на още много места принуждават стотици бивши участници в Априлското въстание да организират нови чети край родните си места или да се влеят в действащите дружини от двете страни на Балкана. Подобно на първите горски чети в Еленския край и четите в Ловешко, Троянско, Етрополско и Тетевенско имат променлив числен състав. „Числото на всичките чети е било непостоянно — отбелязва по този повод войводата Ильо Марков. — В началото са били до 400—500 души, достигало се да се намаляват до 30—50. Това се влияело от мястото на отечеството на другарите, тъй като всички, които са пристигнали в своето отечество, са се отделяли на команди и са действали в разни посоки до известните им места, подир което пак са пристигали и прибирали в друга група“ [56, 113—114].

С приближаването на есента част от четите са насочени към Балкана за охрана и наблюдение на планинските проходи. По предварително изработен план юнаците на Георги Огненов и Иванчо Роби се насочват западно от Троян, а цялата чета на Георги Пулевски се установява задълго в местността Троянски колиби, превърнала се в сборно място на десетки разбойнически шайки. Само в едно сражение четниците успяват да ликвидират голяма башибозушка банда и да вземат в плен 24 души. Нерядко българските четници влизат в сражения и с патрули на редовни турски части, опитващи се да съберат сведения за числеността и въоръженията на Троянския отряд, командван от ген.-лейтенант П. П. Карцов. Значителни успехи в борбата срещу нередовните турски части постига и четата на Христо Иванов—Големия. Край Лесидрен, Лешница, Голяма Желязна и още много села и планински колиби край Тетевен и Троян тя разпръсква стотици башибозуци, изпратени от турското командване за грабеж и за диверсии в районите, завзети от освободителите. Всявайки по този начин смут и неверие сред местното население и като нанасят изолирани удари над по-малки военни части и обозни служби, турците се стремят да забавят по всички възможни начини руското настъпление. „На 10 септември (ст.ст.) аз пристигнах със своята чета в село Лесидрен, отстоящо на 40 версти от гр. Ловеч сред Балкана — съобщава Хр. Иванов—Големия до началника на Ловчански окръг С. Францев. — Жителите на това село ми казаха, че турците нападнали българите, преминаващи през село Лешница. Аз изпратих 20 конници и 20 пехотинци в селото, което вече два дни гори, щом като ги видели, башибозуците избягали. Турците били 25 души на брой. Влизайки в селото, нашите волни стрелци намерили заклани две българки и един българин.“

На следващия ден войводата на „волните стрелци“ изпраща до същия началник второ донесение, в което наред с известието, че „желаещи да защитават мирните жители от нападенията на турските башибозуци в тези места могат да се намерят с хиляди, но нямат оръжия“, съобщава и за един печален факт. В Желязна и Лесидрен след разбиването и разкъсването на няколко башибозушки банди неколцина четници, предвождани от Драгие Якимов, правят опит да заграбят събраната от турците плячка. Верни на своята клетва, останалите четници наказват сурово провинилите се и връщат цялото имущество на мирните българи и мюсюлмани от споменатите селища. „Вчера аз намерих около 10 коли плячка в село Голяма Железна, която те* са взели от бягащите турци. Ние поставихме

*Провинилите се стрелци.

стража да охранява тази плячка, състояща се от разни турски и български вещи. Но тъй като четниците на Драгие Якимов се подготвяха да нападнат нашата стража в Голяма Желязна с цел да отнемат от тях плячката, то аз, като се посъветвах със своите четоводци*, реших да ги разоръжа, като взех от тях 9 съчмени пушки и една капсулка“ [122, с. 270].

В разгрома на башибозушките банди и в охраната на планинските проходи се проявява и Троянската чета, предвождана от Иван Хасъмски. След няколко кръвопролитни сражения в района на Троянския проход четата се прехвърля в околностите на Троянския манастир, където наред с башибозушките потери действат няколко по-малки групи, съставени от дезертирали турски войници. Притисната от много страни, четата е принудена да се укрепи зад стените на самия манастир. Ала всички опити на турците да опожарят старото духовно светилище завършват без успех. Понякога смелите защитници отбиват по 3—4 атаки, задържайки по този начин част от башибозушките маси под стените на своето укритие. „...Втори път голяма турска част напада манастира — пише в спомените си Ив. Хасъмски. — Ние бяхме около 50 души на връх Черномъж. С чест огън посрещнахме турците. Боят продължи и се наложи да наливаме пушките с вода.“ Но въпреки многобройните жертви манастирът и укрилото се там мирно население са спасени [85, с. 350].

Огромна помощ получават руските войски при знаменитото преминаване на Балкана. Четниците на Г. Антонов и Г. Пулевски показват чудеса от храброст. Сред необичайно дебел сняг и температура минус 22 градуса стотици български патриоти участват в пренасянето на бойната техника, охраняват фланговете на настъпващите военни части, а когато се наложи, часове наред разчистват наветите преспи, дълбоки по няколко метра. От селата Острец и Дебнево, от Тетевен, Троян и Етрополе към четите се отправят стотици български патриоти. В борбата със зимните стихии, сред непрестанни бури и снеговалеж те теглят оръдия и обозни коли, проправят пътища за напредващите по петите им войскови части, а когато се наложи, грабват оръжието, за да прогонят далеч приближилите се башибозушки шайки.

В авангарда на войските крачат и десетки герои от станалата вече легендарна чета на Христо Иванов—Големия. Заедно с други свои събратя те участват в няколко тежки сражения с редовни турски войски и башибозук в земите на юг от Стара планина. „Сформираните части — пише по този повод М. А. Хитрово — изпълниха своя дълг напълно добросъвестно и честно, понасяйки всички трудности, съпровождащи бойния живот“ [55, с. 146].

След освобождението на София — 23 декември 1877 г. (4 януари 1878 г.), значителна част от четите, сражавали се доскоро в Средна Стара планина, се отправят към района на Радомир—Кюстендил. От този моменнт насетне почти до края на войната претърпява основна промяна и характерът на тяхната дейност. От „бойно спомагателни части на руската армия“ те се превръщат в гръбнак на революционното движение в Западните български покрайнини. Наред с изпълнението на множество политически задачи четите слагат край и на избухналите тук-там кървави насилия над мирните мюсюлмани и представители на турската власт. В с. Скакавица (дн. Полска Скакавица), с. Ръждавица и още няколко села в Босилеградско и Кюстендилско е обуздана разправата с някои богати турски фамилии и цялата разпоредителна и изпълнителска власт е предадена в ръцете на т. нар. местни съвети [55, с. 146].

Присъствието на горските чети, действали доскоро край старопланинските проходи, активизира националноревюлюционното движение в цяла Югозападна

* Помощници.

България. Наред с хайдушките дружини, действащи още от времето на Априлското въстание, сега се сформират десетки нови четнически ядра. В района на Кресненското дефиле са сурово наказани стотици турски грабители.

В Мелнишко, Неврокопско (дн. Гоцеделчевско) и Серско гръмва славата на нова чета, предвождана от безстрашния родолюбец Тодор Паласкаря. Отбелязала множество геройски подвизи, с подкрепата на десетки свои помагачи — овчари и въглищари, които пребивават дълго в планината, четата успява да издебне разбойническите шайки в тесните планински клисури и да им нанесе тежки удари. Въпреки жестоката съпротива още преди настъпването на лятото на 1878 г. разбойническите шайки са разгромени напълно. В сраженията падат убити и много четници, но тяхната саможертва не отива напразно.

Успехите на четата срещу кървавите насилници стават сигнал за ново политическо раздвижване сред българите по тези краища. Долитащите от североизток сведения за напредването на руските войски карат много патриоти да грабнат оръжието и да се насочат към многобройните чети, които фактически провъзгласяват революционната власт в някои села и махали на посочените краища. Плод на това небивало политическо активизиране са и четите на Стойко Цапаревица, Кочо Лютата, Даме Шикев, Нико Бендерев, Стоян Богданцали, Мито Делев и други [55, с. 159].

Засилват се четническите акции в Дупнишко, Рилското корито, Трънско, Брезнишко, Радомирско, Кюстендилско и на още много места. Нова чета в състав от 60 души сформира Спасе Пандура, ръководил въоръжената охрана на Рилския манастир и имотите му в продължение на няколко години. С течение на времето броят на четниците се увеличава дотолкова, че от лятото на 1878 г. сред местното население вместо за чета започва да се говори за революционен отряд. И наистина, когато дефилето между селата (дн. градове) Кочериново и Рила се изпълва с хиляди безредно отстъпващи турски войници и башибозук, съставът на Рилския отряд достига 900 души [70, с. 159]. Разделени на по-малки команди, те охраняват от нападения околните села, а когато е потребно, сами нападат и разгромяват отдали се на палежи и грабеж нередовни противникови части. Както разказват съвременници на събитията, по време на тези нападения четниците се снабдяват с модерно турско оръжие и боеприпаси, позволили им да предприемат нападения и над по-големи башибозушки съединения. Така например край с. Пороминово няколкостотин башибозуци, подкрепени от черкезка конница, са принудени да отстъпят пред задружния огън на смелите народни закрилници, оставяйки на полесражението оръжие, с което се въоръжават новосъздадените чети на поп Димитър Рибнишки, поп Ангел Делията, капитан Златко и др. [109, с. 57].

Масовите въоръжени надигания сред българския народ обхващат и района на Трън, Брезник и Радомир. След намесата на Сърбия във войната и след пълните по-големи успехи на сръбската армия край Враня—Ниш в Пирот пристига делегация на обхванатия от революционен ентусиазъм Трънски край. Там подготовката за създаване на въоръжени чети започва твърде рано. Още в навечерието на Априлското въстание Симо Соколов, виден революционер и войвода в Сръбско-турската война, пише на Димитър Ценович, че в пограничните на Сърбия райони действа съзаклятие, поставило си цел да координира усилията на подвластния народ с бъдещите чети, които ще навлязат от сръбска територия. Избран за предводител на „всичкото Пиротско и Трънско оръжия“, Симо Соколов уведомява сръбския военен министър за приготовленията в Западните покрайнини и моли настоятелно за сръбска материална подкрепа. В момента обаче сръбското правителство няма интерес от избухване на въстание в посочените области, тъй като това ще отклони от сръбската армия хиляди български доброволци. Посъветван да изостави своя план, С. Соколов изчаква обявяването на войната и далеч преди превземането на София от руските войски възобновява въоръжените приготовления в Трънско.

Сърбите идват като окупатори те са врагове!

Настъпилите събития повлияват и на сръбското гледище относно разрастването на революционното движение в съседните български области. Една масова въстаническа проява в тази част на Османската империя несъмнено би облекчила настъпването на сръбската армия, след като турците бъдат принудени да отделят войски за смазване на българското движение. Така че, когато на 17 (29) декември 1887 г. в щаба на полк. Хорватович край Пирот пристигат трънските пратеници, сръбската страна с готовност откликва на българската молба. За въоръжаване на проектираните чети от сръбските оръжейни складове са отпуснати на първо време 600 пушки, 22 сандъка с патрони и други боеприпаси. Освен това на мнозина български доброволци в сръбската армия, в това число и на войводата Симо Соколов, е разрешено да се завърнат в отечеството си със сръбско въоръжение [56, с. 118].

На път за България дружината на С. Соколов е посрещната в околностите на с. Врабча, Трънско, от няколкостотин зле въоръжени въстаници. По нареждане на войводата и на въстаническия щаб от тях са сформирани 3 отделни горски чети, въоръжени с донесеното тук сръбско оръжие. Първата чета в състав 100 души се насочва към Брезник, другата — със същата численост, към с. Кошарево, Брезнишко, където си дават среща няколко башибозушки банди, и третата — най-многочислената (около 250 души), се насочва към Трън и Трънския край. С останалите пушки и револвери по нареждане на въстаническия щаб се въоръжава част от населението на с. Клисура (Бързия), Берковско. Съсредоточаването на нередовните сили към това българско селище заставя ръководителите на революционното движение да вземат изключителни мерки за охраната на това старо бунтовно средище [56, с. 218].

Поел общото ръководство на четническото съединение, талантливият предводител Симо Соколов бърза да пресече всеки противников опит за въоръжено нападение из въстаналите области. Към с. Власина, превърнато от неприятелското командване в център на десетки башибозушки групи, се насочват споменатите въстанически чети, подкрепени от жителите на околните български села. След един изнурителен нощен поход, рано призори, авангардът на първата чета достига околностите на с. Власина. Изненаданият противник открива безредна стрелба. Към линията на сражението се насочват стотици башибозуци и части от черкезката конница. След пристигането на останалите две чети боят се разгаря по целия фронт. Падат десетки убити, но никой не мисли за отстъпление. Разбрали, че имат работа с български четници, а не със сръбска редовна войска, турците нападат с рядка упоритост. Към обяд те съсредоточават допълнително сили в източния край на селото и дават сигнал за обща атака. Положението става неудържимо. В този критичен момент войводата С. Соколов изпраща към застрашения участък целия си боен резерв, а сам той от централния участък на сражението повежда стотина души в рискована атака. Люшват се първите вражески редици. Сред виковете и стенанията на умиращите башибозуци отстъпват в пълно безредие, оставяйки в селото десетки коли, препълнени със заграбена плячка и оръжие. „Понеже турците на брой 800 души се бяха впътили от Враня към Трън ...аз с доброволците и по-голяма част от въстаниците заех и през нощта стигнах на Власина, селото, дето се бяха турците улогорили*, осем часа далеч от Трън — спомня си това сражение войводата С. Соколов. — Заран призори нападнем ги

* Укрепили.

от три страни и ги разбием така силно, щото сме ги с ентусиазъм гонили чак до Сурдолица, близо до Враня“ [56, с. 119].

Големият успех на четниците край с. Власина, където наред с главния войвода се проявяват Рангел Стоянов, Тако Пеев и др., повдига буря от възторг в сърцата на местните жители. Станали сведетели на безредното башибозушко отстъпление от бойното поле към района на с. Власина, с единственото желание да бъдат записани в състава на горските чети, се насочват хиляди българи патриоти. Щабът на въстаниците обаче приема само една част от тях. Останалите са насочени към техните родни места, за да изградят т. нар. местни стражи за борба срещу разбойническите нападения. Все пак от останалите в района на с. Власина брезничани и трънчани са сформирани 4 нови горски чети. Първата чета, ръководена от Тако Пеев, се насочва към Вранско, втората начело с Иван Грънчаров — към Босилеградско, а останалите две под ръководството на Коста Стоянов и Г. Масаловщички — в посока Радомир. „Другите чети — продължава своя разказ Симо Соколов, — които бяха навсякъде силни и са се показали така дори и до 23 декември. Брезнишката, Трънската околия и чак до Кюстендил имаше 3000 души въстаници...“ [56, с. 119]. Разбира се, не всички от тях разполагат с добро и модерно оръжие. Стотици селяни, занаятчии и интелигенти застават под знамената на революцията, въоръжени с тояги и секири, със собственоръчно изработени ками и ножове. Но волята за борба срещу вековните тирани е тъй силна и масова, че няма да е никак пресилено, ако обявим освобождението на голяма част от Западните покрайнини за чисто българско дело. За разлика от първоначалните, общо взето, откъслечни и изолирани въоръжени борби от края на 1877 и началото на 1878 г. силите на въстаналия народ са насочени за установяване на българско революционно управление. Навсякъде в освободените райони населението се обръща към водачите на четите като към представители на истинската народна власт. Както и в другите части на страната, така и тук към тях се обръщат за съвет и разпоредби отделни лица и наскоро създадени местни управителни тела.

Заедно с всичко това водачите на въстаналия народ поемат инициатива и за установяване на първите контакти с настъпващите руски войски. Между другото тези стъпки се налагат и от обстоятелството, че повечето големи селища в областта все още остават под властта на турците, които освен с редовните войски разполагат и със значителна част от оцелелите в боевете башибозушки банди. На 9 (21) януари 1878 г. в с. Коняво, Кюстендилско, става първата среща между представителите на въстаническия щаб и представители на подполк. Юри Задерновски, командващ самостоятелен кавалерийски полк. Много е вероятно по време на разговорите наред с другите проблеми да е разгледан и вечният проблем на българската национална революция — проблемът за въоръжаването, тъй като наскоро след това значителна част от въстаниците са снабдени с модерни руски и сръбски пушки. Едва тогава по признанието на Симо Соколов във въстаническия щаб започва да се обмисля нападение срещу Кюстендил, където противникът разполага все още със значителни военни сили.

За изходна база на проектираното настъпление са избрани селата Коняво, Соволяно, Скакавица и няколко удобни местности около с. Лозно. В първото село заедно с няколкостотин въстаници е съсредоточен и полкът на подполк. Ю. Задерновски, който според общия план трябвало да нанесе мълниеносен удар срещу добре укрепилия се неприятел. На 6 (18) януари 1878 г. едно прибързано нападение на уголемена българска чета обаче разстройва въстаническите планове. Около с. Лозно 600 турски кавалеристи и пехотинци принуждават четниците да отстъпят към с. Соволяно, а те самите, отказвайки се от всякакво преследване, се връщат на старите си позиции [55, с. 165].

Сраженията за превземането на Кюстендил се увенчават с успех по-късно (25 януари (6 февруари) 1878 г.), когато два ескадрона от 4-ти улански полк под командването на подполк. Ю. Задерновски се насочват към града. Подкрепени активно от четите на Симо Соколов и Ильо Марков, както и от голяма група местни патриоти, руските войски влизат в Кюстендил. „Там в това време — пише Симо Соколов — дойде с няколко доброволци и Дядо Ильо, с когото заедно имахме няколко сражения около града. И подир дойде подполковник Задерновски с два ескадрона. Аз с въстаниците и доброволците със Задерновски превзехме Кюстендил“ [56, с. 120].

Злата участ на града обаче продължава да държи в напрежение хиляди българи. Неочакваното приближаване на голяма турска военна част, снабдена с артилерия, принуждава освободителите да напуснат Кюстендил. Страхът от неговото пълно унищожаване принуждава стотиците четници заедно с руските войски да се оттеглят в посока към София. Четири дни по-късно (29 януари (10 февруари) 1878 г.) заедно с подкрепленията на частите на ген. Майндорф ескадроните на подполк. Ю. Задерновски и българските четници освобождават Кюстендил за втори път.

Големият успех на обединените руско-български сили край Кюстендил има силен отзвук в Царевоселско, Пиянечко, Малашевско, Горноджумайско, Кривопаланско, Кумановско, в цялото Рилско корито и в Кресненското дефиле. Следвайки дългогодишния опит в борбата срещу силите на турското правителство, обхванатите от революционен ентусиазъм селски и градски маси сформират много нови чети, които нанасят изненадващи удари на отстъпващите турски войски. Въоръжени с подходящо леко оръжие, те бързо и незабелязано се прехвърлят от една област в друга и по признание на турските военни власти нанасят огромни щети на нередовните, а понякога и на редовните военни части. Особено напрегнато протичат въоръжените схватки из Рилското корито, където българското население е принудено само да отбива многобройните башибозушки нападения. Съвременници разказват, че тъкмо тези енергични акции спасяват хиляди българи от замислените погроми на върлуващите башибозушки, черкезки и арнаутски шайки [119, с. 48].

Раздвижват се четническите формирования из Кресненското дефиле. Голяма заслуга за размаха на революционното движение там има легендарната чета на Стоян войвода, установила здрава връзка с горските чети от Рилското корито. Макар далеч от напредващите руски войски и от свободните български области, четниците на Стоян войвода успяват да унищожат охраната на неприятелски военен обоз и да се снабдят с достатъчно модерно оръжие и боеприпаси. Едва след тази акция те се осмеляват да настъпят към Горна Джумая (Благоевград), където са съсредоточени около 6000—7000 турски войници. Няколко тежки и кръвопролитни сражения обаче принуждават въстаниците да преустановят напредването и да изчакат идването на руските войски. На 12 (24) февруари 1878 г. след победоносно сражение край с. Бараково срещу голямо башибозушко съединение българските четници заедно с части от 4-ти хусарски полк навлизат по улиците на старото бунтовно средище. Оказва се, че изплашената неприятелска войска напуска Горна Джумая без бой. Страхувайки се от пълно обкръжение, турците отстъпват панически на юг, оставяйки значителни количества храни и боеприпаси. Там обаче ги дебне нова опасност — четата на прославения войвода Димитър Попгеоргиев. Изпратените от войводата 15 четници под ръководството на Христо Киселички, Георги Видинлията и Иван Бачев разрушават големия мост на р. Струма край с. Железница и по този начин предизвикват сериозно объркване сред отстъпващите войски. Поради тъмнината и напиращите след тях

към четите на Марко Офицера
то на въоръжената борба застава цялото мъжко население от десетки села и ма-
хали. За кратко време броят на четниците надхвърля 3000 души, от които за жа-
лост само нищожна част е добре въоръжена.

Изглежда, това обстоятелство заставя войводата Симо Соколов да напусне Трънския край и с малка чета да се озове в центъра на разбунтуваната област. За кратко време неговият щаб се превръща в организационен център на борбата и средище, откъдето мнозина селяни могат да се снабдят с по-добро оръжие и подходяща екипировка. Запознат отлично с изкуството на патризанската борба, Симо Соколов формира 2 четнически съединения, които насочва в предварител-
но избрани въстанически лагери. Първото съединение в състав от 1000 души се установява между манастира Забел и с. Нагоричене, Кумановско, а второто — с неизвестна численост, край манастира Карпини, Кривопаланско. Разположени по този начин, двете четнически групировки добиват пълен контрол не само над главния път, а и над цялата област. С изключение на градовете Крива паланка и Куманово във всички околни села въстаниците провъзгласяват новата революционна власт, избират местни народни съвети, поемат управлението на мирното население в свои ръце. И в това отношение енергична дейност развива отново войводата Симо Соколов. С неговата популярност и най-важното с неговата сила се съобразяват дори турските власти. Според признание на самия Соколов той бил помолен от тях да участва в очертаването на временната демаркационна линия, та по този начин да се избегне ненужното кръвопролитие. „Така, щото сам правех преговори с турците — спомня си по-късно той, — определях демаркационните предели, нареждах съдии, администрация, свещеници, войската вече на първо място“ [55, с. 167]. Така за сравнително кратко време надигналата се национална революция помита устоите на чуждата феодална система и провъзгласява революционната власт в значителна част от този край. Всички опити на народните борци да изтласкат укрепилите се в Крива паланка и Куманово турски войски завършват без успех. Получили силна подкрепа, турците сами предприемат няколко нападения срещу позициите на въстаниците. А когато в района на сраженията пристига и турска артилерия, въстаниците се виждат принудени да отстъпят към трудно достъпните планински височини. Заедно с тях към свободните български предели отстъпва и четата на Симо Соколов.

Въпреки понесения неуспех четническото движение в западните и югозападните краища е най-ярката проява на националната ни революция. И както недвусмислено свидетелстват запазените документи, на много места то прераства в масово народно въстание. В Трънско и Брезнишко, в Кюстендилско и Кривопаланско под четническите знамена застават хиляди патриоти с ясното съзнание, че продължават делото на легендарните априлски герои от 1876 г. Тлеещата от векове омраза понякога на изолирани места довежда до насилия срещу мирните мюсюлмани. Многобройните исторически примери достатъчно ясно говорят, че основните сили на революцията са насочени към унищожаването на турското

няват около 1000 души. В Пловдивско, Назарджишко
ещите башибозуци и черкези се отправят десетина но
нено турско оръжие. Според руски военен източник от
юг турски табори изоставят по пътищата цели сандъц
жие, очаквайки, че то ще бъде прибрано или от следащ
щите след тях мирни турци. Много често обаче това с
ли в ръцете на българското население. Според същи
машко (дн. Асеновградско) части от разбитата Сюле
принудени да изоставят няколкостотин пушки, макар

Със заграбеното турско оръжие се въоръжават и
ни групи в Чирпанско и Новозагорско. Благодарение
ствия десетки селища от т. нар. Загоре най-сетне мога
жите и насилията на разбойническите шайки, поддърж
ликчии и бивши служители на султанската власт [73, с
бройните чети край старопланинските проходи и запа
на отечеството борбата срещу нередовните и редовн
се води от по-малки въоръжени групи. Отдалеченост
придвижване на руските войски от един район в друг
триоти да се съберат на уречени места само часове пр
ните акции. По признание на турските власти тези на
де много организираното отстъпление на войските и
големите бежански кервани, търсещи спасение зад сте
През януари и февруари 1878 г. турското командване
хиляди българи, мобилизирани насила в турската арм
военно разузнаване те имат най-различни контакти с
ниците в бойните групи) и с дейността си нанасят ощ
лите в беда султански войски.

Българските нападения стават толкова открити и
се вижда принудена да изпрати срещу тях и редовни
пътната линия Търново—Сеймен—Ямбол—Нова Заго
взривят няколко от най-големите мостове и по този на
нето на подкрепления от османската столица. Всички
ване да унищожи саботажните групи завършват без ус
г. между Ямбол и Нова Загора противникът успява да
въоръжена чета. Според донесенията на английския д
ето падат убити 50 души българи, а други 50 — тежко
телски плен. За съдбата на останалите участници в сра
сар не съобщава нищо, но съдейки от факта, че по
Чирпан са унищожени няколко башибозушки банди,
въпреки понесения удар четниците продължават да д
ръце [133, с. 130].

Не по-малко напрегнато протичат и четническите акции в района на Хасково. Снабдили се с турско трофейно оръжие, на много места селяните геройски се защитават. Като правило повечето християнски села били опасани с окопи и дълбоки ровове. Много полезни за няколкоседмичната отбрана се оказват и междуселските каменни кули, в които освен хората се скривало и част от тяхното движимо имущество. Руски офицер записва, че в малкото село Югово, Станимашко, има 30 души, въоръжени с турски винтовки, 10 — с пистолети различна система, а 6 — с шпаги, ятагани и друго хладно оръжие. Подобна картина освободителите наблюдават и в други хасковски села [73, с. 78].

Още по-ожесточено протичат схватките с деморализираните турски части в Хасково. По даден знак българите организират въоръжен отряд от доброволци, който успява да отнеме от турците десетки коли заграбено християнско имущество. При опита да си го възвърнат голяма част от разбойниците са избити, а други побягват след отстъпващите на юг султански войски. „В града владееше пълен хаос — отбелязва по този повод ген.-лейтенант П. П. Карцов — с всички следи на току-що завършилите междуособици. . . Турските трупове още се търкаляха по улиците, а българските носеха в църквите за опела. Даже и в наше присъствие иззад ъглите на къщите още се разнасяха единични изстрели“ [56, с. 125].

За жалост подобни актове на законна борба и самозащита често се интерпретират от недоброжелатели като „жестоки погроми“ над мирното мюсюлманско население. В старанието си да отхвърлят наличието на българска революционна войска и на масово националноосвободително движение английските „сини книги“ например публикуват множество подобни „факти“. Разбира се, да се отричат всякакви случаи на насилие от страна на „въстаналите християни“ е толкова абсурдно, колкото и опитът да се оцени тяхната борба като плод на „руски натиск“ и „руско подстрекателство“. Като правило острието на революцията е насочено към онези представители на чуждата власт, които с оръжие в ръка бранят устоите ѝ или посягат върху имота и живота на мирните българи. Впрочем този многозначителен факт не скриват и повечето европейски наблюдатели. В множество дописки, доклади и други „съобщения от бойното поле“ те не скриват възторга си от мъжественото поведение на народните маси, преживели наскоро ужасите на кървавото Априлско въстание.

За размаха на българското революционно движение в годините на Руско-турската освободителна война съдим и от подвизите на голямата Родопска чета, водена от легендарния Петко Киряков, известен с прозвището Капитан Петко войвода. Дългогодишен закрилник на християните от Южна Тракия и Родопите, още в първите месеци на войната Петко Киряков привлича под знамето на борбата стотици нови борци. В църковните дворове и по селските мегдани той свиква многолюдни събрания и открито призовава своите братя да се готвят за последната кървава схватка с вековния тиранин. „Когато се научихме, че русите са минали Дунав — разказва по-късно той, — не можехме да се поберем в себе си от радост и първото нещо, което направихме, беше да пратим восък и масло из черквите в околните села и от сърце се молихме богу, за да дарува победа на храброто руско войнство“ [138, с. 56].

Четата на Капитан Петко войвода повежда истинска партизанска война на широк фронт, когато Предният отряд на ген.-лейтенант Й. В. Гурко преминава Балкана и към Беломорието се устремяват бившите „усмирители“ на Априлското въстание. Страхувайки се от заслужено народно възмездие, те мъкнат със себе си голяма плячка от храна и покъщнина, като се надяват да изчакат спокойно развитието на конфликта далеч от театъра на военните действия. С тяхно съдействие, а понякога и под тяхно ръководство се сформират банди, които подлагат на грабеж и на най-див терор населението от най-южните български области. Според твърдението на Капитан Петко войвода в щаба на четата се оплаквали стотици селяни, търговци, занаятчии, свещеници, а нерядко гърци и турци, засегнати тежко от реквизиция или от пладнешките кражби на черкези и башибозуци. Отзовавайки се на молбите за помощ, части от четата, чийто брой достига около 400 души, провеждат наказателни акции в района на Дедеагач и Димотика. След като ликвидират стотици турски главорези и разпръсват не една разбойническа шайка, в края на декември 1877 г. четниците превземат градеца Марония (Гюмюрджинско). Там към четата приижат нови борци от околните села.

Точният брой на въстаналите българи, към които се присъединяват и неколцина гърци, не е известен. Но може да се предполага, че през март 1878 г. легендарният Капитан Петко войвода застава начело на 500—600 смелчаци, готови на всяка саможертва в името на своето освобождение.

Примерът на Марония и на разбунтуваните тракийски села се оказва твърде заразителен и за българските съседни краища. С неподозирана бързина огънят на борбата се разгаря и на други места из Беломорието. Затова, възползвайки се от Одринското примирие, по силата на което освободеният район остава под турска власт, Високата порта се разпорежда за безмилостно смазване на бунта и за поголовно унищожаване на християнския елемент. С изпълнението на тази кървава заповед са натоварени двама турски пълководци, проявили се наскоро със своята жестокост и жажда за кръв — Хасан паша и Еля паша. Близостта на руските войски до въстаналия район обаче принуждава неприятеля да изчака близкия развой на събитията. Едва след подписването на Санстефанския мирен договор към разбунтуваната област се насочват 3 дружини редовна войска, черкезка конница и неизвестно число башибозуци. Във всеки случай нападателите превъзхождат неколкократно въстаниците както по отношение на числеността, така и по отношение на въоръжението.

След продължителна и разностранна подготовка неприятелските войски се приближават до въстаналия градец Марония призори на 7 (19) срещу 8 (20) март 1878 г. Началникът на подсиления въстанически караул Константин Стоянов обаче известява навреме щаба на защитниците. Без излишна паника и суетене Петко войвода разделя своите юнаци на 3 групи, които заемат позиции срещу приближаващите войски. Сам той заедно с хората от четническия щаб и стотина души боен резерв се настанява в няколко здрави къщи край мегдана. Според спомени на съвременници сражението започва без никаква подготовка от страна на връхлитащите турци. Изправени в целия си ръст, така както повеляват турските бойни устави, те откриват стрелба в движение. Но още първият въстанически залп изтръгва от редовете на нападателите десетки войници. Същата картина се повтаря и в други участъци на отбраната. Принудени да спрат своето настъпление, турците откриват непрестанна пушечна стрелба. В продължение на почти час над Марония се посипват десетки хиляди куршуми. На много места улиците и дворовете заблестяват със сивия цвят на оловото. Лумват и първите пожари. Но всички опити на противника да разкъса въстаническата отбрана завършват без успех. Препращайки на няколко пъти своя боен резерв в различни сектори на отбраната, талантливият предводител Петко войвода оставя впечатление сред враговете, че селището се защитава от хиляди въстаници.

Постоянно нарастващият брой на нападателите и далеч по-доброто им въоръжение накланят везните на победата в тяхна полза. На 8 март през нощта щабът на четата взема решение за напускане на въстаническите позиции. По-нататъшното оставане на бойците в града заплашва да привлече срещу тях и огъня на неприятелската артилерия, който би унищожил и населението. На 9 (21) март

1878 г., както много пъти дотогава, юнаците на Петко войвода разкъсват с атака вражеския кордон и потъват в близките гори. Само миг след това обаче те се явяват ненадейно в тила на турските позиции и с викове „Напред!“ и „Да умрем за свободата!“ се впиват като клин сред объркания неприятел. Приели неочаквания удар за руско нападение, турците напускат укритията си и безредно отстъпват към Гюмюрджина. В това сражение, сочено от мнозина съвременници като блестящ венец в четвъртвековната революционна дейност на „родопския орел“ Капитан Петко войвода, загиват 20 четници и 72 войници на противника [74, с. 192].

Големи са заслугите на Родопската чета и за разгрома на т. нар. „мюсюлмански бунт“, провокиран и ръководен от Сенклер, английски барон на служба при Високата порта. Организирал набързо хиляди дезертьори от разбитите турски войски, самонадеяният барон се надява да повдигне „широко протестно движение“ срещу създаването на свободна българска държава или в най-лошия случай да откъсне големи области от току-що освободените български земи. Разбойниците заливат като мътна вълна изстрадалите селища на Източните Родопи. Целта им е да прекъснат руската съобщителна връзка по железопътната линия Пловид — Одрин и след това да разбунтуват изповядващите мюсюлманска вяра българи от Централните Родопи. Всички опити на английския авантюрист обаче завършват с неуспех. Под ръководството на Петко войвода против замислите на противника се надигат хиляди български патриоти от поречието на Арда и Широколъшка река. По тяхна молба руският щаб в Димотика им изпраща достатъчно оръжие, боеприпаси и уверението, че срещу Сенклерските разбойници ще бъде изпратена и редовна руска войска. И наистина западно от Димотика в района на Суфлу, където турските изстъпления достигат своя връх, настъпват две пехотни роти и казашка сотня. Съгласувал своите усилия с руския щаб, по същото време към раздираната от насилия област настъпва с четата си и Петко войвода. Край селата Голям Дервент, Димотишко, Демирлер (Железино) и Мюселим (Кондово), Ивайловградско, четниците нанасят съкрушителни поражения на многобройните банди. Особено кръвопролитно е сражението край с. Кондово, където българи и руси унищожават стотици турски грабители и обръщат в бяг 3-хилядна разбойническа дружина. В това сражение е тежко ранен и войводата. Изпратен на лечение в руската болница в Одрин, след няколко месеца Капитан Петко войвода се връща при четниците си в Димотишко. Решенията на Берлинския конгрес обаче го заставят да напусне своя роден край и да се отправи към свободните български земи [133, с. 191].

Едновременно с освободителните акции на четите се разгръща и друг поток на революционното движение — въоръжената борба на селските и градските милиционни стражи. Сформирани в повечето случаи след оттеглянето на редовните турски войски, понякога милиционните стражи са създадени далеч преди идването на освободителите. Така например в Габрово, Дряново, Трявна, Калофер, Дупница, в много села по долината на Рилска река и в районите на Западните покрайнини въоръжените стражи започват да действат по волята на местните революционни съвети още след първите руски военни успехи около р. Дунав. Най-често в тях вливат усилията си патриотично настроени селяни, занаятчии, дребни търговци и интелигенти, които са годни да носят оръжие, но по една или друга причина остават вън от двата набора на Опълчението, от горските чети и от специалните отряди в състава на руската армия.

Твърде бързо се разраства новата форма на въоръжена борба през втората половина на 1877 г., когато в Дунавската армия започва да се чувства все по-нарастващата нужда от допълнителна жива сила. Ето защо много руски командири приемат с охота създаването на милиционни стражи, поели въоръжената охрана на мирното население. През юли с.г. намиращият се около Казанлък ген.-лейтенант Й. В. Гурко уведомява щаба на армията, че той не е в състояние да отдели сили за закрила на околните селища, защото, ако изпълни многобройните им молби, само за няколко дни ще остане без нито един войник. Очевидно по този начин прославеният пълководец дава ясно да се разбере, че той не вижда нищо осъдително във факта българите сами да носят караулна служба край своите селища, да осигуряват обществения ред и спокойствие или при нужда да отблъскват шайките грабителки.

Още по-категорично изказва своето гледище ген.-майор Н. Г. Столетов. След легендарните шипченски сражения, когато славата на българските бойци се разнася по всички части на руската армия, той отбелязва: „В края на краищата по мое дълбоко убеждение трябва да преодолеем всички затруднения и да сформираме правилно милиция по възможност в по-голям размер.“ Какви са тези „затруднения“, генералът не обяснява. Но по всичко изглежда, че както при сформирането на горски чети и те са предизвикани по-скоро от политически съображения, т. е. от страха да не се насочи острието на борбата към решаване на социалните проблеми, нещо, което би било лош пример за хиляди руски войници.

Както свидетелстват историческите документи, едни от първите милиционни стражи са създадени в Габровско. По призива на революционно настроените дейци Христо Манафов, Андрей Кехлибаров, Иван Хаджидосев и други над 200 габровци решават да се въоръжат с укрито от времето на Априлското въстание оръжие и да пресекат всяка опасност от башибозушки нападения. Натрупали голям опит в борбата срещу нередовните противникови войски, милиционерите изпращат учителя Андрей Манолов във Велико Търново, за да установи връзка с войските на ген.-лейтенант Й. В. Гурко и великотърновската стража начело с Иван Барабанчика, а те самите се разделят на 3 отделни групи. Едната от тях се заема с караулната служба около града, другата се окопава по пътя към Севлиево, а третата се насочва в посока към с. Шипка, откъдето се очакват други вражески нападения [12, т. 2, с. 672].

Веднага след прехвърлянето на Предния отряд през Хаинбоазкия проход милиционна стража в състав от около 500 души е създадена в Казанлък. Въоръжени предимно с трофейно турско оръжие, милиционерите се заемат с охраната на междуселските пътища и по този начин осуетяват всички опити на турските феодали да съберат на едно място многолюдни разбойнически банди. Революционният подем сред казанлъчани е най-голям по време на епичните сражения край Стара Загора, когато в района се активизират множество грабителски банди. С материалната подкрепа на освободителните войски тогава се сформират милиционна конна сотня и нова градска стража от 200 пехотинци, определени да нанасят изненадващи удари по настъпващите от юг авангардни части на Сюлеймановата армия.

Все по същото време тежки сражения с отстъпващите от България башибозушки части и по-малки турски войскови единици води милиционната стража на с. Шипка. Под водителството на известните революционни дейци Станьо Гъдев и Никола Атанасов в околностите на селото се окопават около 500 души шипченци и селяни от околните села. Отблъснали множество нападения, милиционерите се оттеглят в Балкана едва тогава, когато срещу тях е хвърлена редовна войска — два табора пехота, подкрепени от стотици жадни за мъст и плячка разбойници. Само за няколко часа озверелите тълпи превръщат богатото и китно доскоро селце в димящи развалини.

Едновременно с шипченската милиционна стража по-малки групи (по 100—150 души) се организират в Енина, Мъглиж, Хасът (Крън) и други селища в Ка-

занлъшкия край. Отбили всички набези на башибозушките и черкезките банди, и тук милиционерите се оттеглят в Балкана едва тогава, когато към стръмните склонове на планината се насочват войските на Сюлейман паша [94, с. 342].

Със своите решителни действия при установяване на новата българска власт и отбиването на непрестанните башибозушки набези се отличава милиционната стража в Стара Загора. Според някои съвременници броят на участниците в нея достига 600 души. За разлика от действията на местните стражи в земите между р. Дунав и Балкана тук, както и в Чирпанско, Сливенско и много селища по долините на реките Тунджа и Стряма, милиционната стража не се задоволява с носенето на караулна служба и със защита на местното население. В навечерието на Старозагорското сражение (12—17 (24—29) юли 1877 г.) тя предприема нападения над богати турски феодали, проявили дива жестокост по време на Априлското въстание. Понякога тези „необуздани" действия протичат изненадващо и бързо, че дори местните революционни съвети „не можели нищо да сторят" за удържането на бликналия народен гняв.

Разкривайки тази страна от разрастването на антифеодалната борба, българският офицер от Опълчението Анастас Бендерев отбелязва: „Още по-голяма бе ползата от набърже сформираната градска милиция в Казанлък и Стара Загора, която, опирайки се на гарнизоните, не само поддържаше реда в тези градове, но ходеше да защитава околните български села от нападенията на хищните башибозушки и черкезки шайки. За съжаление взетото от турските войски или при обезоръжаване на турското население оръжие беше или недостатъчно за организиране на една голяма милиционна сила, или то беше остаряло и негодно. В Казанлък и Стара Загора оръжието стигна за въоръжаване на една пехотна чета от по 200 души и по една конна от по 100 души. Между това в Стара Загора в един ден, на 16 юли, се явиха още 350 желаещи да служат в милицията, а в Казанлък стотици и хиляди полувъоръжени или съвсем безоръжни жители преди отстъплението на Опълчението от Стара Загора укрепяха родния си град или носеха пред него стражевата служба." Подобно на други очевидци и младият български офицер е изненадан от действията на милиционните стражи на такъв широк фронт и преди всичко от революционния ентусиазъм, залял стотици селища на изстрадалата тракийска земя. „Сформираните в Стара Загора милиционни чети — продължава Ан. Бендерев — имаха главно предназначение да се борят с башибозуците и черкезите и да защитават селското българско население, ако и да беше много трудна задачата при слабия брой на четниците сравнително с въоръжените неприятелски шайки*. В същото време четите увеличиха силите на Предния отряд. . . и му доставяха потребните сведения за неприятеля. Принц Николай Олденбургски лично разреши на пешата и конната чета на 16 юли да заминат по околните села, за да приберат ранените. . . Една част от 100 души, още щом пристигна Предният отряд в Стара Загора, беше изпратена в Чирпанско, а на 16 юли от нея П. Р. Славейков, тогава председател на градския съвет, получи донесение, че е разпръснала една шайка башибозуци, която остави трима убити. . ." [8, с. 131].

Според една записка на известния революционер Стефан Стамболов десетки милиционни стражи се сформират във Великотърновско и Еленско. Организирали набързо охраната на своите родни места, ръководителите на местните стражи изпращат специални куриери във Велико Търново да молят руските власти за допълнително оръжие.

Както на други места в страната, така и командирът на руския отряд във Велико Търново се разпорежда за бързото осигуряване на новите милиционни стражи с необходимото оръжие и боеприпаси. Към застрашените селски райони, охранявани от руски войници и български доброволци, се отправят „няколко обоза оръжие и патрони, за да въоръжат българите и да създадат от българските жители въоръжени караули, които биха могли да охраняват своите села от печалните нападения на черкезите и башибозуците" [20, а.е. 95, л. 218].

През късното лято на 1877 г. на въоръжена борба се надигат и българите в Троянско. Под ръководството на бившите участници в Троянския революционен комитет Васил Спасов, Дочо Марковски, Иван Марковски и други народни дейци в града е организирана милиционна стража от около 130—150 души. Пресният спомен от Рилското въстание подтиква и тук смелите патриоти към енергични действия. За да предотвратят организирането на нови башибозушки банди, те се разделят на 3 групи: първите две се насочват към селата Добродан и Калейца, а третата остава в Троян, за да поддържа реда и редовна караулна служба.

Знае се, че под нейната въоръжена охрана революционният съвет провежда първото си съвещание в една от одаите на турския конак. „В Троян тоже се учреди такава команда* — пише в спомените си Иван Марковски — от въоръжени българи и отиде в турското село Добродан да събере от турското население оръжието. Оттам докараха в Троян една кола. . . с пушки и ножове. . . Мюдюринът и полицейските стражи не бяха напуснали Троян, но бяха вече безгласни. Те напълно се подчиниха на троянчаните" [85, с. 276].

От общия революционен порив са обхванати и свободолюбивите ловчанци. Със заповед на С. Францев, началник на току-що сформирания Ловешки окръг, бивши комитетски съзаклятници получават турско трофейно оръжие и полагат основите на Ловешката милиционна стража. Съдейки от едно писмо на войводата Христо Иванов—Големия, усилия за сформиране на милиционните стражи са предприети и в десетки ловешки села — Летница (дн. гр.), Лесидрен, Голяма Желязна и т. н. „Освен това имам чест да доложа на Ваше високоблагородие — пише на 23 септември (4 октомври) 1877 г. войводата до С. Францев, — че е необходимо в тези места да се уреди въоръжен караул от местни жители, които иначе няма да бъдат в състояние да охраняват своите села от нападението на турските башибозуци. Ако има пушки в Ловеч, то е необходимо да ни изпратите 100 или 200 пушки и по 100 патрона за всяка пушка. Хора, желаещи да защитават мирните жители от нападенията на турските башибозуци в тези места, могат да се намерят с хиляди, но нямат оръжия" [22, а.е. 8644, л. 12].

През есента на 1877 г. истински подвиг извършва и местната стража в Тетевен. Десетина дни след изтеглянето на руския военен отряд към с. Голям извор градът е заплашен от разбойническо нападение. Над хиляда башибозуци, черкези и дезертирали турски войници, събрани от най-различни краища, обграждат селището от всички страни. „Всички върхове и Петрахиля, додето ти видят очите, бяха почернели от фесове, повече от 3000 башибозуци — спомня си участникът в тези събития Урум Попвасилев. — Започна се обстрелване. Куршумите пробиваха огради и стени и пищяха около нас" [14, с. 55].

Авторът на цитираните спомени вероятно преувеличава числото на нападателите. Но фактът, че милиционната стража, подкрепена от една казашка сотня, успява да разбие на Хайдушка поляна разбойниците, говори красноречиво за героизма на местното население. В решителния момент на помощ идват доброволци от рибаришките и чернивитските колиби, но основната тежест на боя пада върху „всички тетевенци, годни да носят оръжие". Предвождани от Баньо Мари-

* Бендерев има предвид настъпващата със Сюлеймановата армия нередовна войска.

* Милиционна стража.

нов, Станьо Врабевски, Миньо Табаков и други първенци, с цената на най-малко жертви те спасяват своя град от разграбване и опожаряване. Но за съжаление и тук, както в повечето краища на отечеството, ограниченото и остарялото оръжие пречи на тетевенци да преследват своите врагове дълбоко в планината.

Нямаме основание да се съмняваме в подобна констатация. Въпреки предоставените стотици пушки система „Мартини", „Бердана" и „Шнайдер" в Ловешко, Троянско и Тетевенско хиляди български родолюбци изпитват истински глад за огнестрелно оръжие. В хода на борбата мнозина успяват да си набавят пушки и револвери от разбитите черкезки и башибозушки банди, но когато се налага да водят бой с дезертирали турски войници, оказва се, че оръжието е недостатъчно и твърде негодно. Все пак запазените руски военни заповеди и различните известия свидетелстват, че за нуждите на горските чети и милиционните стражи в земите между р. Дунав и Стара планина до началото на 1878 г. са осигурени около 6000—8000 пушки и около 600 револвера.

Без пряка руска подкрепа се сформират милиционните стражи в района между Дупница и Горна Джумая (дн. Благоевград). Останало без защита срещу върлуващите разбойнически банди, българското население организира стегнати въоръжени стражи, способни да отблъскват изненадващи башибозушки нападения. В селата Бистрица и Рила и в почти целия Дупнишки район народните маси избират революционни съвети, приели като първа своя задача сформирането на местни въоръжени стражи. Спомняйки си онези драматични дни, дупничанинът Н. Лазарков отбелязва: „Те* се разпределяха на групи и на всяка група се определи по един за старши. Заповяда им се едновременно кой с какво оръжие намери да се въоръжи. Едни обаче, докато намерят оръжие, си послужиха с тояги (джопове). И не след много тия хора представляваха същинска полицейска стража, само без формено облекло и без системно въоръжение. Но макар и така, те отлично вършеха възложената им служба" [56, с. 130].

Едновременно с напредването на руската армия милиционните стражи се формират в Пазарджишко, Пловдивско, Станимашко (дн. Асеновградско), Хасковско и на още много други места. От събраните статистически сведения на руските военни власти се вижда ясно, че в 16-те южнобългарски кази (околии) християните разполагат с 25 077 трофейни турски винтовки. Ако към тази цифра прибавим укритите от 1876 г. пушки и револвери, ще добием сравнително точна представа за въоръжението на участниците в горските чети и милиционните стражи на юг от Балкана. Във всеки случай техният брой надхвърля неколкократно числеността на Опълчението, смятана доскоро за най-многолюдна българска въоръжена сила [73, с. 80].

В хода на войната под ръководството на руски офицери и унтерофицери на отделни места се сражават и т. нар. въоръжени български отряди. В Добруджа например заедно с Драгунския полк на полк. Леонтиев дълго време действат 250 български доброволци под ръководството на ген.-майор Иван Кишелски, българин на руска военна служба. Подобни отряди в състав от 90—100 души са сформирани край русенското село Кадъкьой (Щръклево), край Ловеч, Севлиево и на други места. През най-напрегнатите месеци на войната особено се проявява Тревненският отряд, който под ръководството на майор Кобилински охранява едноименния проход до връх Бедек, където е разположена само половин казашка сотня.

Представата ни за въоръжена българска подкрепа ще бъде непълна, ако не споменем и за стотиците водачи и преводачи в руските войскови поделения. От

* Милиционерите.

навечерието на руското дебаркиране през р. Дунав, когато се избира място на главния десант, та чак до демонстративните действия край Сан Стефано в края на войната много български патриоти с риск на живота си настъпват в авангарда на войските. Сред тях са такива изтъкнати революционери като Павел Бобеков, Петър Енчев, Атанас Узунов, Ради Иванов, Тодор Велков, Димо Хранов, Павел Икономов, Николай Цанков, Петър Събчев, Илия Вълчев, Нестор Марков, Георги Коспартов, Стефан Добрев, Петър Тодоров, Христо Векилов и много други.

Неоценима помощ на освободителите оказват и българските водачи по време на зимното преминаване на Балкана. В студ и непрестанни виелици Христо Иванов Исиксийски, Димитър Рачков, Новак Димитров и други смели балканджии успяват да преведат руските колони през най-непрестъпните планински пътища. Изненадани от неочакваната поява на неприятелските войски, на много места в земите на юг от Балкана турците напускат позициите си без бой. Така ден след ден, месец след месец българският народ допринася съществено за успеха на руското оръжие.

Откъслечните статистически сведения и запазените тук-там военни известия за снабдяването на горските чети и милиционните стражи, на водачите и преводачите в руската армия с необходимото оръжие дават сравнително добра представа за участието на българите във въоръжената борба. Макар и с приблизителна точност, може да се твърди, че с оръжие в ръка (без Опълчението) срещу чуждото иго се борят най-малко 35 000—40 000 души. На практика те формират истинска въстаническа армия, която на много места сама се справя с нападенията на многобройните нередовни турски части. Като изключим Казанлъшката долина, където под крилото на Сюлейкановата армия хиляди башибозуци подхвърлят на кървав терор мирните християни, във всички други български области нередовните сили на противника са обуздани или напълно разгромени с организираните усилия на българския народ. А този факт е отличен атестат за неговите революционни възможности.

ИКОНОМИЧЕСКА И МЕДИЦИНСКА ПОДДРЪЖКА НА РУСКАТА АРМИЯ

Широките военни реформи в навечерието на войната засягат и интендантската служба. Под ръководството на тайния съветник И. А. Аренс се пристъпва към изграждането на Полево интендантско управление. В хода на войната обаче финансови затруднения принуждават командването да подпише договори за снабдяването на Дунавската армия с частното търговско сдружение „Грегер — Горвиц — Коган". Нелоялното поведение на дружеството към нуждите на войските принуждава интендантските служби да засилят своя контрол, но въпреки това кражбите, гешефтите, лошото качество на продуктите и други неблагополучия измъчват обикновения руски войник до последния ден на войната. През най-тежките месеци на развитието на военните действия армията получава едва 30—40 на сто от необходимите продукти. Очевидно при така стеклите се обстоятелства командването трябва да дири и други пътища за снабдяване — благотворителни помощи от страна на богати руски собственици и родолюбиви организации, както и готовността на много българи да помогнат с всички сили за успеха на руското оръжие.

Още през април и началото на май 1877 г., т.е. почти два месеца преди форсирането на р. Дунав от руските войски, Българското човеколюбиво настоятелс-

тво (БЧН) започва да събира средства и помощи за освободителите. На 18 (30) април 1877 г. пръв изпраща своята лепта богатият българин Емануил Богориди от Виена. „Писах на господин Стефан Берон — съобщава той на Панарет Рашев в Букурещ — да постави на Вашето святейшество от моя страна сумата 4000 франка за нуждата на нашата национална кауза. . . Съжалявайки, че не мога да направя повече в момента, аз си запазвам правото през това лято да допринеса с нови вноски за това. . . Вашето бащинско сърце е трепнало от радост при новината, че императорските войски преминаха Прут, за да изпълнят своята мисия на провидението, която техният великодушен суверен им повери за освобождението на славянските и православните народи, които стенат под игото на полумесеца. Дълг на всеки българин е да гравира в сърцето си с неизтриваеми букви чувство на благодарност, която трябва да се породи от една така благородна инициатива. Аз моля Ваша святост да благоволи да предаде моите почитания на г-н барон Дмитрий Стюарт* и да приеме за себе си също израз на моите чувства на синовна преданост“ [19, с. 130].

Цитираме тъкмо този пасаж от писмото на бележития родолюбец, издънка на известната фамилия Богориди, не само защото той обещава и наистина изпраща допълнително парични помощи, а преди всичко защото по този начин илюстрираме благородните подбуди, които по онова време всеки българин таи в сърцето си. Правя това „за нуждите на нашата национална кауза“ — заявява големият патриот и така дава ясно да се разбере, че неговата постъпка не носи белега на обикновената човешка хуманност, а е ярка политическа проява в името на българската национална революция.

От общия подем не изостават ръководителите на настоятелството. Евлогий Георгиев, Панарет Рашев, Григор Начович и други дейци жертват за общото дело големи суми от своето богатство. Все по това време Евл. Георгиев предлага на руските военни власти 180 000 франка, а малко по-късно с подкрепата на десетки свои доверени лица се заема с изкупуването и доставянето на хиляди пудове брашно, ечемик, царевица, сушени плодове, дрехи и т. н. [122, 66—69].

За по-малко от два месеца БЧН събира сред своите членове и съмишленици около 870 000 франка, които чрез барон Д. Стюарт са предадени в касата на Дунавската армия. В запазения списък личат имената на десетки български патриоти: Иван Ст. Иванов, Мина Пашов, Георги Шопов, Стефан Берон, Иван Симеонов, Елисавета Хр. Пулиева, Николай Келифаров, Георги Атанасович, Никола Ценов, Димитър Греков и много други [12, с. 198].

Хиляди франкове жертва настоятелството и за прехвърлянето на български доброволци от Сърбия към центровете, в които се подготвят опълченските дружини. В това отношение БЧН изгражда конспиративни канали, по които за кратко време в някои румънски градове и в Кишинев биват прехвърлени над 2000 души.

Раздвижват се членовете и на Българското одеско настоятелство. Закупеното от тях оръжие е изпратено в Тулча, а известни парични суми и колети с най-различни храни и дрехи — в Х. Пазарджик, Велико Търново и други български селища [122, с. 188]. С тяхна подкрепа към общото дело на емиграцията се приобщават и българите от десетките колонии в Южна Русия. Само селата от Бердянски уезд през януари 1877 г. събират и изпращат във военните складове 15 885 пуда пшеница, 11 400 пуда брашно и други продукти [44, с. 129]. Интерес предизвиква и съобщението на руския консул в Русе В. Кожевников, който в писмо от 3 (15) януари 1877 г. уверява Генералния щаб, че много русенски българи са подготвили вече тайни складове с храна и фураж [127, с. 1017].

* Руски консул в Букурещ.

Това обаче, което предприемат „признателните християни“ по-късно, когато руските войски навлизат дълбоко в поробеното им отечество, надминава всички очаквания. Въпреки понесения тежък удар по време на Априлското въстание местното население се заема да помага на освободителите с една стегната самоорганизация, която буди възторг не само сред военните кореспонденти, но сред щабовете и интендантските служби на много военни части. Още в първия освободен град — Свищов, русите са посрещнати като истински братя. Нито един българин не остава равнодушен към всеобщия възторг. Търговци, занаятчии, учители, свещеници, селяни, придошли от околните села, всички според възможностите си бързат да посрещнат „братушките“. „Тази дума „братушка“ бе от непозната народност — пише в своите спомени Добри Ганчев. — Русите я мислеха за българска, българите — за руска. Как се вмъкна тя в руско-българските отношения — загадъчно е . . . Толкоз и разпространена дълго време бе тая дума, че името българин в руска уста не се чуваше“ [32, с. 63]. Ала за всички, стъпили на българска земя, от войника до побелелия генерал, става ясно, че те ще бъдат сред родни братя. Ще воюват за свободата на един народ, който е готов за всякакви жертви за техния успех в начеващата война.

Готовността на народните маси да оказват разностранна икономическа помощ се разгаря с всеки изминал ден. Красноречив пример за това е Предният отряд на ген.-лейтенант Й. В. Гурко, който, откъснат от армейските обози, в продължение на седмица получава безвъзмездно продоволствие. Съзнавайки голямата опасност, която крие отдалечаването на отряда от интендантските части и големите армейски складове, командването изпраща до Гурко тревожно писмо. За всеобща изненада отговорът от Търново прозвучава твърде оптимистично: „Живея за сметка на града — отговаря генералът, — три дни ме храниха даром. За Балкана тръгвам с петдневен запас от сухари и тридневен от фураж под формата на неприкосновен запас за четири дни. . .“ [57, с. 43]. Седмица след като отрядът се насочва към Тракийската низина, българските доброволци от Габрово и Дряново докарват във Велико Търново храни и фураж от изоставените турски складове. По нареждане на Главния щаб те биват струпани в местността Марно поле, откъдето по-късно се разпращат в различни части на Дунавската армия.

Особено полезна става помощта на местното християнско население, когато Предният отряд навлиза дълбоко в Хаинбоазкия проход и частите му се разкъсват една от друга на няколко версти. Изглежда, че това обстоятелство окуражава башибозушките шайки и те нападат изненадващо няколко планински колижа, където е складирана събрана за русите храна. Въпреки това българските патриоти не губят присъствие на духа. Без предизвестие и молба те достигат до планинските биваци на уморените войници и опълченци и стоварват пред смаяните им погледи „планини от фураж, хляб, сирене, топли завивки, чай, мляко, ракия, вино“ и други необходими продукти. „Първият задбалкански поход на генерал Гурко — пише руският кореспондент Евгени Утин — бе извършен без дори агентите на дружеството да бяха близо до отряда“ [129, с. 431].

Същия радушен прием устройва на войските и признателното население от другата страна на Балкана. Неговото доблестно поведение и готовността му да снабдява Гурковите бойци с всичко необходимо дават повод на командването да организира няколко групи, които се отправят към най-близките български селища. Целта този път е да се осигурят храна и фураж за повече от десетина дни, време, напълно достатъчно, за да се изясни бойната обстановка в земите на юг от планината. Само за един ден смесените групи от руски войници и български опълченци успяват да съберат нужното продоволствие (в повечето случаи то е давано даром от българите) и да се завърнат във временните лагери на войските.

Дори българинът Стефан Кисов, подпоручик от 3-та опълченска дружина, остава изненадан от поведението на своите съотечественици. Без увещания и молби ръководената от него команда събира голямо количество брашно, хляб, едър и дребен добитък, плодове, ракия и най-различни други провизии [72, с. 134].

Особено топло посрещат освободителните войски богатите български селища Мъглиж, Казанлък, Енина, Стара Загора и Чирпан. Както в Свищов и Велико Търново и тук навред могат да се видят белосани гиздави къщи, дворове с животни и богатство, каквото никой от дошлите не си е представял, и потънали в плод овощни градини. „От това се вижда колко погрешни са били нашите сведения за мизерното положение на България — пише участникът във войната М. Газенкамф. — Икономическото благоденствие на българите е недосегаем идеал за нашите селяни. Тежестта на турското иго съвсем не е в икономическия гнет, а в пълната неосигуреност на имуществото, живота и честта“ [44, с. 128].

Същите констатации е принуден да направи и кореспондентът на германския вестник „Кьолнише цайтунг“ А. фон Хуна „Първото, което забелязах — пише той в една от своите дописки, — беше това, че този уж угнетен народ се намираше на такова благосъстояние, в каквото малко народи се намират в цивилизована Европа“ [44, с. 128].

Богатата реколта и решимостта на признателният народ да оказва помощ окрилят сърцата на освободителите и подсилват вярата им, че макар и далеч от своята родина, те не ще останат нито за миг без храна и подслон. „Българите не знаеха как да ни угодят — спомня си за първите дни на юг от Балкана Н. Епанчин. — Предлагаха ни ту ракия, ту червено вино, което се сочеше за най-добро в България, ту розово сладко, плодове ни предлагаха в изобилие, но особено добър беше казанлъшкият тютюн, който се считаше за най-добър в Турция“ [57, с. 111].

Сред посрещачите, които никога не излизат от домовете си „с празни ръце“, могат да се видят беловласи старци, мъже, жени и деца. Всички бързат да достигнат първи до изморените войници, да им предложат своите подаръци, давани от сърце и с нескрита радост. „Вратите на всички българи бяха отворени за скъпите гости — пише Ат. Илиев за посрещането на освободителите в Стара Загора. — Храни, хляб, сирене и други ястия, пития разни, дрехи — всичко бе на разположение на войниците“ [64, с. 186].

С не по-малка радост и всеобщо веселие посрещат братските войски българите от Дряново, Трявна, Габрово, Ловеч. . . навред, където се появят „братушките“, българите бързат да ги посрещнат като родни братя, да ги подслонят в домовете си и да облекчат с каквото могат трудния им войнишки поход. В Габрово в местността Радичевец, където на бивак отсядат две сотни от Донския казашки полк, се стичат много граждани. Едни от тях носят хляб и тютюн, други плодове и ракия, а представителки на местното женско дружество „Майчина грижа“ подаряват на бойците над 200 чифта бельо и други необходими вещи [135, с. 320].

По същия възторжен начин посрещат своите избавители от петвековното османско владичество ловчанлии. „Аз помня добре — пише полк. П. Д. Паренсов за посрещането на войските в Ловеч, — че за много припаси българите не взеха нищо, а за което взеха, поискаха крайно евтино“ [101, с. 302]. Чудно ли е тогава, че не някой друг, а обикновен руски войник, трогнат до сълзи от радушния братски прием, който „местните жители“ устройват буквално във всяко българско селище, ще напише в своя войнишки дневник: „Ние вървяхме както по земята на родната майка Русия“ [29, с. 34].

Най-различна икономическа подкрепа получават и войските на Източния и Западния отряд. В района на Никопол, Плевен, с. Телиш, с. Летница, Враца, край Силистра, Разград, Рахово (Оряхово) и в още много български селища руските войски са посрещнати с неописуем възторг от изстрадалите българи. В Никопол и Разград те помагат за пренасянето на укрити от турците сандъци с патрони и най-различни хранителни припаси, а във Враца — при пленяването на голям неприятелски обоз от 200 коли. „В края на ноември полкът се установи на градски квартири във Враца, където най-после можеше да се изсушат дрехите и да се отпочине, с други думи, да приведем в ред снаряжението си и да се запасим със захарчица и тютюнец, в празнични дни беше възможно да се помолим в божите храмове — пише признателен руски офицер. — Благодарните „братушки“ бяха радушни и непрекъснато ни угощаваха с винце. И така, прекарвайки във Враца с малки прекъсвания месец и половина, нашият полк тръгна на 11 декември за прехода през Балкана.“

Като напускат малкото „уланско градче“, както войниците на ген. Леонов започват да назовават Враца, те вземат със себе си и огромно количество храна и фураж, от които в армията по това време се чувства остра нужда: 4000 пуда брашно, 1000 пуда сухари, 46 000 пуда ечемик и 800 пуда царевица [67, с. 520].

По-трудно се осъществява снабдяването на руските войски с хранителни припаси в североизточните български краища. Освен относителната малобройност на населението значителна пречка за това се оказват многобройните реквизиции, предприемани от турските власти за изхранването на многолюдните гарнизони в Русе, Шумен, Силистра и Варна. Но и тук освободителите често прибягват до подкрепата на местното население и с благодарност констатират, че и то е готово на най-драгоценни жертви в името на общата борба срещу османските военни сили. С помощта на местните християни по заледените пътища из равнината се придвижват огромни маси хора, оръдия и коне. Но във всяко освободено българско селище премръзналите и изгладнели руски войници намират подслон и топли братски грижи. „По замръзналото шосе, в студ и кал, след два похода — пише съвременник, — до шия във вода вървяха нашите храбреци и точно в 8 часà вечерта с музика и песни влязоха в Осман пазар. Направо идващи от пътя, замръзнали, изгладнелите войници се хвърляха да гасят горящия от всички страни град. Българите ги посрещнаха най-радушно: изнасяха на улиците кутии тютюн, ведра с вино и планини от хляб и любезно ги предлагаха на войските. Всеки от тях на почивки предлагаше своя дом за квартируване и своите услуги. Радостта на българското население беше неподправена“ [42, с. 98].

Изобщо през първия етап на войната, когато дейността на интендантските части е твърде затормозена, а агентите на търговското дружество „Грегер — Горвиц — Коган“ уреждат своите складови помещения на румънска територия, българското население следи внимателно движението на войските, самò открива продоволствените им нужди и бърза да ги удовлетвори с всички сили и средства, при това твърде рядко при най-скромно възнаграждение. Но както командващият армията Николай Николаевич, така и командирите на трите отряда са далеч от мисълта, че ще могат да осигуряват храни за войските само с безвъзмездната помощ на българите. Командването приема с охота братската протегната ръка, но веднага щом стане възможно, търси и други пътища за снабдяване — от закупуване на големи количества храна и завземане на турски складове до обявяване на реквизиции и събиране от полето на сено, слама и други необходими продукти. Изглежда, за всичко това се разисква нашироко както сред военните, така и сред наскоро сформираните граждански власти, защото още през август 1877 г. княз Владимир Черказки съобщава на Найден Геров: „Повтарям моята молба да бъде вложено цялото старание за успешно и пълноценно събиране на сено за войската. Ако е необходимо, за това могат да бъдат наети даже хора за коситба на сено и прибирането му; постарайте се да съберете колкото се

може повече. От местното население следва непременно да се потърси помощ в широки размери за тази работа. . . Възниква въпросът за това, колко може (в случай на нужда), без голямо ограничение на населението, да се поиска от Свищовския санджак храни (пшеница, ечемик и овес) срещу пари, срещу действително не твърде ниска цена, за войскови нужди. Колко може да достави страната? И на кого може да бъде възложена тази работа?

Това би било нещо като реквизиция, но срещу пари. И по какъв начин би могло да се приведе в изпълнение? По какъв начин да се разхвърли тази повинност върху населението?

Помъчете се да помислите за всичко това, да поговорите с г-н Драган Цанков и да го помолите веднага да дойде в Главната квартира. . ." [19, а.е. 429, л. 1—2].

Това важно известие не оставя никакво съмнение, че с приближаването на зимата руското командване възлага все по-големи и по-големи надежди на българското население. В настъпилата промяна по фронтовете само то могло да компенсира ограничения числен състав на армията и неблагополучията в интендантските части.

За тази цел в началото на септември 1877 г. в Главната квартира на Дунавската армия е свикано заседание, на което трябва да се решат важни въпроси, свързани със снабдяването на войските. В с. Горна Студена, Свищовско, където по това време се намира главнокомандващият княз Николай Николаевич, се срещат началник-щабът на армията, завеждащият Главното управление, главните интенданти на Военното министерство и Полевият щаб. Два дни по-късно оттук до частите на армиите са разпространени заповеди за провеждане на реквизиции: 100 000 четвъртини пшеница или ръж, 40 000 четвъртини овес, 500 000 пуда сено и 160 000 пуда слама. Според изричната заповед на главнокомандващия реквизираните храни трябва да се заплащат, както следва: пшеница или ръж — по 5 рубли за четвърт, овес или ечемик — по 3,75 рубли за четвърт и т. н. С оглед на временното разположение на войските и най-близките им планове се определят и няколко главни магазина за складиране на реквизираните храни и материали — Свищов, Никопол, Габрово, Велико Търново, Бяла и с. Ортакьой (дн. Средище), Османпазарско [131, с. 284].

Голямо внимание се отделя и на проблема за българската помощ при оползотворяването на пленените противникови запаси от брашно, сухари, месо и други хранителни продукти. Оказва се, че събирането на редица парични и натурални данъци от страна на Високата порта осигурява на войските истинско изобилие от храни и дрехи, които след това при бързото отстъпление се превръщат едва ли не в тежко бреме за турското командване [44, с. 132]. В Свищов паническите бягащите турски табори са принудени да изоставят хранителни продукти и фураж за животните на стойност 250 000 рубли. Не по-малко богато е придобитото в следващите превзети градове: в Казанлък — 800 чувала сухари, 80 000 четвъртини пшеница, 2000 чувала ориз и 1500 четвъртини ечемик; в София 363 000 пуда брашно, близо 9000 пуда ориз, 450 пуда сено, 7576 пуда ечемик и т. н. По данни на Полевото интендантство само в Южна България русите се сдобиват с 25 000 четвъртини пшеница, над 15 000 четвъртини ръж, около 10 000 четвъртини царевица, над 21 000 четвъртини овес и ечемик и още много храни [127, с. 113].

През есента на 1877 г. командването увеличава и месечната парична сума за закупуването на хранителни припаси — от 4 000 000 на 5 500 000 рубли. Любопитно е да отбележим, че по-голямата част от тази сума (около 4 500 000 рубли) е превеждана в злато. Както показват историческите свидетелства, първите по-големи покупки за храна и фураж са направени от частите на генералите Й. В. Гурко и В. Д. Дерожински в с. Плаково, Великотърновско, и в Габрово, като бъл-

гарската страна поема задължението да превози доставките до предварително набелязаните пунктове. За нуждите на Дунавската армия, която към 1 (13) ноември 1877 г. наброява 528 105 нисши чинове и 112 000 коня (голяма част от войските се намират на румънска територия), значителни количества храна са закупени в Свищовско, Ловешко, Севлиевско, Старозагорско и други места. По заповед на ген.-лейтенант Й. В. Гурко тази мярка започва да се практикува нашироко и от войските на наскоро формирания Западен отряд. От селата Петърница, Горна Митрополия, Згалево, Горни дъбник, Плевенско, и от още много селища по поречието на Искър командването закупува хиляди глави едър и дребен рогат добитък, коне, свине и други животни. Освен това в селата Чериково (Садовец), Луковитско, Негушево, Новачене и Чеканчево, Софийско, стотици българи и българки в продължение на много дни денонощно пекат хляб и сухари от трофейно турско брашно [44, с. 133].

Предимно с местни ресурси и с безплатния труд на българските емигрантски патриоти решава продоволствения проблем и командирът на Ловешко-Севлиевския отряд ген. П. П. Карцов. След няколко неуспешни опита да влезе в контакт с представителите на дружеството „Грегер — Горвиц — Коган" той сключва редица сделки с видни български търговци и строители, които в срок подготвят 50 фурни за изпичане на хляб, сухари и други тестени изделия. Сред доставчиците със своята деловитост се отличават Тома Васильов и Цветан Семков, които получават „торба с жълтици за посрещането на разносните по прехраната на войската както дотогава, така и занапред" [55, с. 83].

Раздвижват се и българските търговци от дунавските княжества. Серия от писма, разменени между Петър Тодоров и Евл. Георгиев, разкриват огромната стопанска дейност на редица български патриоти в Румъния, заети с прехраната на войските. Срещу приемливо за русите заплащане големи товари от брашно, сухари, ориз, ечемик, овес и сушени плодове се изпращат в Червена вода, Силистра, Х. Пазарджик, Никопол и други бази на войските. От началото на октомври помощници на Евл. Георгиев се заемат и с осигуряването на дърва и топли дрехи за нуждите на армията. За тази цел от планинските области в княжествата са изкупени кожи за ушиване на войнишки полушубки. Изобщо през есента на 1877 г. по-голяма част от деловите кръгове на емиграцията в Румъния са погълнати от широка и най-разностранна икономическа дейност в помощ на освободителните войски. Заедно с целия български народ и те с готовност продължават да се трудят до окончателния разгром на поробителите. „По скелите на княжествата — четем в писмо на Евлоги Георгиев до Стефан Стефанов в Цариград, — както и от другата страна на Дунава, не стават понастоящем други работи освен покупки на храни и провизии на руските войски", покупки, в които българските търговци играят първостепенна роля [122, с. 307].

Твърде много нараства продоволствената помощ от местното население на зимното прехвърляне на Балкана. Поради невъзможността да прехвърлят обозните служби заедно с армията войските на трите отряда трябва да разчитат само на крайно оскъдните запаси и преди всичко на българите. „Обръщам внимание на всички началници — пише ген.-лейтенант Й. В. Гурко в своята специална заповед, — че при сегашното крайно лошо състояние на пътищата превозването на сухари се натъква на невъобразими трудности. . ." Ето защо началниците на частите трябва да потърсят помощта на местното население, заплащайки му „незабавно в законова монета" [56, с. 84].

Много често командването влиза в договорни отношения с градските и селските общини и по този начин се осигуряват хранителни ресурси за седмици напред. Габровският общински съвет освен безвъзмездната помощ доставя на

Опълчението и руските войски за сравнително кратък период — до началото на януари 1877 г., 2180 пуда ечемик и овес, 7863 пуда хляб, 655 пуда сено и т. н. [96, т. 2, с. 402]. Привеждаме този пример, тъй като е особено красноречив. Габровските жители, които поради неблагоприятни местни условия сами изпитват недостиг от зърнени храни, полагат огромни усилия да осигурят добро продоволствие за армията. Освен това върху плещите на габровската общественост пада и основната тежест при изхранването на хилядите бегълци от Южна България.

Що се отнася до обема на българската продоволствена помощ през двете години на войната, то несъмнено трябва да го характеризираме като значителен. Вземайки под внимание няколко показателя: необходимото дневно продоволствие, числения състав на войските, броя на животинската тяга и доставените от компанията „Грегер — Горвиц — Коган“ храни, проф. В. Хаджиниколов изчислява, че българите снабдяват освободителите, както следва: за 1-ва армия — 66 на сто от всичките ѝ нужди, за 2-ра армия — 39 на сто, за 3-та армия — 30 на сто от изразходваните храни. При това — отбелязва В. Хаджиниколов — трябва да се има предвид, че голяма част от храните и фуража, които компанията доставяла на руските части, се закупували от нейните агенти по българските села“, т.е. чрез местните ресурси са осигурени най-малко 50 на сто от продоволствените нужди на действащата армия [131, с. 292].

Разбира се, облекчаването на продоволствените затруднения на освободителите същевременно се отразява благоприятно върху стопанския живот в страната. Внасянето на огромни количества благороден метал активизира стоково-паричните отношения у нас. Селските маси и особено населението от областите, останали незасегнати от башибозушките насилия и изстъпления на османските войски, натрупват парично богатство. Броят на българите, които са в състояние да закупуват промишлени изделия, нараства неимоверно бързо. „В най-бедната къща с пулове си играят — отбелязва по този повод Д. Ганчев. — Нови, чисти жълтици. Слънце не видели, ръка не ги мърсила. Право от Тарапханата както са отсечени, така са предадени на интендантството, а от него чрез прекупвачите в кесията на българина. . . Посипаха се, пръснаха се по българската земя“ [32, с. 66].

Благоприятната стопанска конюнктура обаче е използвана от някои с нечисти помисли. Стоейки далеч от порива на широките народни маси, те не се свенят да сключват сделки, да мамят изпадналите в трудно положение интендантски части, да укриват големи количества храни и по този начин да предизвикват покачването на и без това високите им цени. „Който има за ядене, ще удари страшни пари — пише свищовският търговец Н. Шишманов. — Брашното е 200 гроша, а виното 4 франка оката хубавото. Като оцет кисело франк, а ракията 80 гроша ведрото, то страхотия“ [96, т. 2, с. 143]. В хода на войната тези „страхотни“ цени се покачват неколкократно.

Същата картина се наблюдава и при продажбата на едрия рогат добитък — едно от основните пера на търговията с войските. „А цената на добитъка хвърчи нагоре и не се вижда къде ще спре — възкликва Константин Бозвелиев. — През месеците август и септември един вол, средна големина, се продаваше 6—8 пула. Но още през втората половина на септември цената му захвана последователно да се покачва на 10, 12, на 15, а днес вече искат 20 пула за един такъв вол“ [12, с. 149].

В тази обстановка някои богати и други жадни за богатство българи решават да натрупат бързо състояние. Те продават заграбено от тях имущество — турско или иззето насила от бедни българи, на руските войски. В Свищовско и Великотърновско шайката на Иван Гицев се представя за пратеник на „руския цар“ и с оръжие заставя българи и турци, понякога с жестокости и насилия, да дават пари, жито и добитък, които продават по-късно на баснословно високи

цени [130, с. 294]. Подобни нечисти сделки обаче са изключение. Огромната част от българския народ — стотици търговци, градски и селски общини, различни сдружения, честно извършва всички покупко-продажби, свързани с нуждите на руските войски. В своята дейност те не се ръководят от „комерчески съображения, а от най-благородни патриотични тежнения“.

Икономическата помощ на признателните българи се изразява и в снабдяването на войските с дрехи, обуща, подготвянето на нови пътища, прокопаването на траншеи и т. н. От много войскови поделения в щаба на армията пристигат тревожни известия за лошото състояние на облеклото и обущата, а с напредването на зимата зачестяват и съобщенията за измръзване на войници и офицери в района на Балкана. Обобщавайки настойчивите сигнали за необходимостта от бързи мерки в това отношение, главнокомандващият княз Николай Николаевич пише на императора: „Дрехите са износени и изпокъсани, вместо фуражки някои войници носят български шапки, та дори и чалми. Обувките са в жалък вид — ботуши без подметки, у другите — опинци, а у мнозина нозете са обути в разни дрипи. Бельо почти няма. Палатки отдавна няма: или изгниха от дъжда, или бяха употребени за навуща и партенки“ [131, с. 298]. Всички опити на военните власти да облекчат положението на бедстващите войски завършват с неуспех. Оказва се, че в складовете на Полевото интендантство са подготвени вещи за 150 000 души и че могат да раздадат около 55 000—60 000 полушубки, когато числеността на армията надхвърля вече половин милион бойци. Направени са бързи поръчки в Русия, Румъния и Австрия, но за съжаление крайно необходимото облекло е доставено едва след завършване на военните действия.

И този път русите трябва да търсят разрешение на проблема преди всичко с местни ресурси. Пример за това дава ген.-лейтенант Й. В. Гурко, който веднага след прехвърлянето на Предния отряд през Стара планина търси подкрепата на казанлъшките занаятчии. За кратко време са доставени 7000—8000 чифта обувки, с които са обути по-голяма част от войниците и опълченците. По примера на казанлъчани активна дейност разгръща и старозагорското население. Само за един ден на отряда са предоставени безвъзмездно 4 коли облекло — ризи, бельо, партенки, кърпи, чаршафи и др. Събира облекло и обувки и населението във Велико Търново, Елена, Ловеч, Свищов, София и на други места. Трогателни са грижите и на жителите от Троян, Тетевен и Етрополе. В последното селище стотици патриоти под ръководството на Георги Апостолов непрекъснато снабдяват войските от планинските позиции с топли дрехи и завивки. Под ръководството на женски сдружения („Милосърдие“ във Велико Търново, „Майчина грижа“ в Габрово и много други) през ноември и декември са изплетени хиляди чорапи, ръкавици, фланели и др. [56, с. 87].

Още през септември с. г. командирът на 14-а дивизия, заела позиции в района на с. Шипка, издава заповед за закупуване на кожи, вълнен шаяк и други материали, от които войниците си приготвят сами топло облекло, партенки, пояси, навуща. Огромна подкрепа им оказва местното население от Трявна, Дряново, Габрово и други селища. То не само доставя необходимите материали, но много често само изпълнява големи поръчки. През лютата зима на 1877—1878 г. много български селища край планината се превръщат в надеждни арсенали и главни снабдителни центрове на войската. Без тази помощ зимното форсиране на Балкана и стремителното напредване в Тракийската низина биха били далеч по-трудни, а жертвите — несравнимо по-големи.

Едновременно с това не престава и помощта при разчистването и строителството на нови пътища, придвижването на бойна техника, на обозните служби и т. н. Според полк. Ф. М. де Прерадович първият поход на ген.-лейтенант Й. В.

Гурко през Балкана би бил немислим без усилията на местните жители. При преминаването на Хаинкьойския проход много селяни, ръководени от своите старейшини, се явяват в помощ на войските. Едни разчистват пътя от нападали скални маси, други помагат за по-бързото придвижване на артилерията, а трети показват най-преките и удобни пътеки. Проявява се и старият хайдушки войвода Панайот Хитов, чиито организаторски способности още тогава му спечелват симпатиите на командването [127, с. 126].

С въодушевление е посрещнат и призивът на княз Н. И. Святополк-Мирски да се разчисти Шипченският проход от неприятелски заграждания и да се прокопаят нови пътни платна за по-бързото придвижване на войските. През юли 1877 г. от Габровския край, въоръжени с шанцови инструменти, се явяват около 500 българи. Въпреки непоносимата горещина в края на месеца пътят до връх Св. Никола е завършен, а една част от работниците по своя инициатива продължават работа и по южния склон на планината. Огромната полза от това дело освободителите скоро щели да почувстват. По време на Шипченската епопея и след това — по време на зимното преминаване, пътят Габрово — с. Шипка се превръща в стратегическо предимство за Дунавската армия. По него русите препращат бързи транспорти, докарват ранените в Габрово и прехвърлят най-тежката си артилерия [56, с. 88].

Необходимо е да отбележим изключителния героизъм на габровци по време на епичните боеве през август 1877 г. Под убийствения огън на неприятеля около 1000 доброволци, сред които има и жени и ученици, разнасят на позициите вода, помагат на защитниците да строят укрепления, да копаят траншеи и с готовност изпълняват всяко нареждане на командването. Според очевидеца В. И. Немирович-Данченко за един ден на 11 (23) август между другото самопожертвователните жители докарват на позициите 6000 бъчви вода. Помощта на българите има съществено значение за крайния изход на сражението, „защото — както отбелязва военният кореспондент — трудно може да се каже от какво страдаха повече войниците — от куршумите или от жаждата“ [90, с. 304].

Настъпващата дъждовна есен на 1877 г. донася на командването нови затруднения. На много места лошите пътища се оказват неизползваеми. Пороища отнасят част от мостовете по направлението Свищов — Велико Търново — Габрово. Руската армия е изправена пред опасността да бъде прекъсната връзката с тиловото обслужване. Налагат се спешни мерки, в които на българската помощ отново се отрежда първостепенно значение. Според отчета на ген. В. Кренке, назначен за завеждащ пътищата в България, на руския призив откликват много българи от Свищовско, Никополско, Беленско, Плевенско и Великотърновско. През първия етап на войната до зимното преминаване на Балкана от войските в строителните работи вземат участие 19 392 души. От тях 5545 работят в Свищов и околността, 4950 — на кръстопътя Велико Търново, Бяла, Свищов и други 4400 — около с. Българене, Свищовско. Любопитно е да добавим, че само малка част от доброволците (2042 души) работят срещу заплащане. Вероятно това са онези от тях, които се явяват на работа със свои коли и впрегатен добитък. Останалите 17 350 души — истинско инженерно доброволческо съединение, с готовност дават своя безплатен труд [131, с. 304].

Героизмът на българите надминава всички очаквания през зимата на 1877—1878 г. По замръзналите пътища сред виелици и преспи продължават да се трудят хиляди патриоти. В Етрополския край, около връх Баба по направление към с. Буново, Пирдопско, 700 души работят дни и нощи — разчистват пътищата от двуметровата снежна покривка, теглят или по-точно пренасят на ръце оръдията към върха, изваждат от преспите коли, премръзнали руски войници и когато се

налага, сами отблъскват башибозушките нападения. За проявения героизъм и отличната организация много етрополци, в това число и техните водачи Г. Цариградски и Г. Антонов, са наградени с високи руски отличия [54, с. 82].

В началото на януари 1877 г., когато започва прехвърлянето на Троянския отряд под ръководството на ген.-лейтенант П. П. Карцов, всеки ден към едноименния проход потеглят около 400 души. Те разчистват пътя с помощта на 200 биволи, теглят оръдия и военни коли. . .

С българска подкрепа е осъществен и зимният преход на легендарния Шипченски отряд начело с ген. Ф. Ф. Радецки. Към бойните колони на генералите М. Д. Скобелев и Н. И. Святополк-Мирски се отправят над 2700 българи от Габровско, Тетевенско, бегълци от Казанлъшко, Старозагорско и други краища. Благодарение на техния всеотдаен труд се осъществява бързото слизане по стръмните пътеки и съединяването на двете колони в Казанлъшкото поле. Над турската групировка при селата Шипка — Шейново надвисва нова опасност, която изненаданият противник не е в състояние да отстрани. Войната приближава към своя победоносен край [131, с. 305].

В архива на Добродетелната дружина е запазен интересен документ — писмото на Петрана Обретенова от 30 април (12 май) 1877 г. до Българското човеколюбиво настоятелство в Букурещ. С него дъщерята на легендарната Баба Тонка отправя молба към българските първенци да ходатайстват за приемането ѝ в руска военна болница. „Поднася ви писмено принудената си молба и ви моля, за да дадете умилно внимание към мене, решителна според изгубването на четирима братя — пише тя. — Днес при всичко реших и да бъда готова, както всички милосърдни сестри да помогна на милите ни братя в болницата, доколкото ми допуска силата“ [17, а.е. 9285, л. 69].

В навечерието на войната молби с подобно съдържание отправят и няколко български лекари на работа в различни руски градове: Константин Бонев в Подолск, Андрей Богданов в Москва, Сава Мирков в Киев, Константин Везенков във Верея, Иван Панов във Вязников и Яков Петкович в Орел. Заедно с тях към военнополевите болници и многобройните лазарети се отправят и десетина български студенти по медицина. Между тях са Йордан Севов, Петър Ораховец, Георги Мачев — студент в Медицинския факултет в Московския университет, Стефан Бочаров — студент в Петербургската медико-хирургична академия, Петър Ченков — ученик в Медицинското училище в Белград, Николай Ненов — студент в Медицинския факултет в Истанбул и др. Според тогавашните разпореждания всички те са зачислени на служба като среден медицински персонал от военно-лечебните учреждения или от формированията на т. нар. частна помощ.

В хода на военните действия към разположението на руските части се промъкват и няколко души, които по волята на съдбата дълго пребивават в турската армия. Сред тях са д-р Георги Цариградски, д-р Петко Димитров и неколцина будни български младежи, служили като фелдшери и болногледачи в различни гарнизони на Османската империя [36, с. 272].

Готовността на руските власти да приемат в редовете на медицинските служби желаещите българи се обяснява и с това, че въпреки осъществените реформи личният състав на военномедицинската служба никога не се комплектува напълно. В сравнение с всички европейски армии руската има двойно по-ниска степен на наситеност с лекари, а неколкократно по-малка — с ротни, ескадронни и батальонни фелдшери. Освен от медикаменти войсковите лечебни заведения изпитват остър недостиг от коли, носилки, легла, палатки и друго болнично имущество. Принудени да се сражават далеч от родината, войските разполагат с едва 300 санитарни коли и 8000 легла — повечето от които оставят в Румъния.

Не е по-добро и снабдяването на армията с необходимия медицински инструментариум и превързочни материали. Изостанала в сравнение с европейските държави, руската икономика не е в състояние да задоволи напълно нито една от нуждите на Дунавската армия. „Запасът от медикаменти, превързочни средства и инструменти се попълва с възможната бързина — пише главният военномедицински инспектор Н. И. Козлов. — И тук веднага се вижда колко слаба е нашата индустрия: и за изработването на инструментите, и за изготвянето на коленкора, дори за приготвянето на неколкостотин пуда стипца искат срокове и отсрочки". От деветте определени за разгръщане военновременни болници, колкото и учудващо да звучи, 5 са лишени „от обоз", т.е. от транспортни средства за пренасяне на ранени и на болни войници. Най-вероятно поради тези неблагополучия след прехвърлянето на войските през р. Дунав в българските земи се установяват едва 3 военновременни болници — 52-ра, 56-а и нищожна част от 63-а болница в Свищов [36, с. 106]. А тези значителни слабости в съчетание с тромавата и многоведомствена система за управление на медицинските служби създават реални предпоставки за бъдещи големи загуби в жива сила. С риск да избързаме пред събитията ще добавим, че от всичките 66 130 руски жертви по време на войната 11 905 са убити, 4673 умират от раните си, 5121 изчезват безследно, а 44 431 умират в резултат на различни заболявания [36, с. 196].

Немалко щети нанася и „шпиономанията", обхванала командването от първия ден на войната. Страхувайки се от издайничество, медицинският персонал, в това число и неговите висши командири, са държани в истинска неизвестност относно военностратегическите планове. „Струваше се необяснимо само обстоятелството, че военното началство не намери за нужно да уведоми Полевото военномедицинско управление за предстоящите задачи — четем във военномедицинския отчет на Дунавска армия. — Дали това се основава на желанието да се пази тайна, дали на увереността, че и наличният лекарски персонал ще бъде достатъчен за медицинска помощ, или на предложението, че Полевото медицинско управление, намирайки се при Главната квартира, е длъжно само да знае за плановете на военните действия и да се съобразява с тях относно лекарската помощ. Както и да е, но фактите. . . не оправдават този метод" [36, с. 160].

А фактите са твърде категорични. Още при преминаването на р. Дунав край Свищов легендарният 14-и корпус разполага на десния бряг с един-единствен превързочен пункт. Стотиците тежко ранени са прехвърлени през реката, а след това насочени към 53-та военновременна болница в Пиатра, на 25 км от левия бряг.

Още по-тежко е положението край Никопол, тъй като нито на никополския пристан, нито на отвъдния румънски бряг 31-ва пехотна дивизия разполага дори с едно лечебно заведение. Натоварени на лодки от обикновени войници или случайно попаднали там българи и румънци, ранените са транспортирани с обикновени каруци на 45—50 км до околностите на Пиатра [28, с. 162].

Тъкмо тези слабости и неблагополучия карат командването да търси и да приема предложената от сърце българска помощ. Според наблюденията на военните кореспонденти още в първия освободен град Свищов българите повели борба за живота на стотици ранени и заболели руски войници. Организирани от своите учители и свещеници, от десетките оцелели революционни дейци, те спасили от смърт стотици герои от войната.

Подкрепата на местното население става още по-необходима през зимата, когато съобщенията между двата бряга на реката се прекъсват и в града трябва да останат на лечение хиляди ранени, заболели и премръзнали бойци. Тогава в 50 от по-големите и удобни къщи, в някои обори и зимници са приютени над 3000 души, нуждаещи се от спешна медицинска помощ [90, с. 32].

Преживяло набързо върховното опиянение от пристигането на руските войски в града, към общото дело се приобщава и населението на старопрестолно Велико Търново. Под ръководството на архимандрит Стефан, д-р Васил Хаджистоянов-Берон, Никола Златарски, Никола Пачов и дългогодишната председателка на женското дружество „Милосърдие" Елена Кисимова се организират няколко групи за събиране на храни и други помощи. В Горна и Долна Оряховица, в Лясковец, с. Арбанаси, както и в самото Велико Търново са събрани „планини" от храни, плодове и дрехи, така необходими за нуждите на откритата през юли 1877 г. болница. Едновременно с това всеки ден под ръководството на д-р Стефан Антонов и д-р Георги Хаканов на дружество край постелите на заболелите българи и руси идват 10—15 медицински сестри, избрани между по-будните и образовани търновки [36, с. 270].

Грижите на българското население съпътстват Предния отряд и след прехвърлянето му през Хаинбоазкия проход. Големите горещини, физическите травми, получени при пускането на тежките оръдия и най-вече сраженията за с. Хаинкьой (Гурково) изваждат от строя 150 души. Можем да се представим какво е настроението сред медицинския персонал, който добре знае, че по това време най-близкият подвижен лазарет се намира на път за Габрово, т. е. на около 100 км от разположението на войската. А освен най-необходимите инструменти и превързочни материали в санитарните чанти не може да се намери нищо друго.

Както много пъти дотогава, така и сега на помощ идват българите. Млади и силни мъже, запрегнали десетки коли, се явяват на разпределителния пункт и откарват ранените в с. Мъглиж и Казанлък. И докато в първото селище нуждаещите се от помощ са разпределени в няколко десетки къщи, то в Казанлък те са настанени в току-що създадената болница. По решение на градския съвет в килиите на женския манастир са подготвени стотици постелки. Освен това са приготвени още толкова легла в пленените турски палатки, разположени в двора на манастира. По нареждане на д-р Константин Б. Бонев, старши лекар на Опълчението, в болницата остава лекарят на 2-ра дружина д-р Сава Мирков, подпомогнат от двама фелдшери, четирима санитари и 15—20 монахини, учителки и обикновени жени, грижили се за болните като истински медицински сестри. „Продоволствието на ранените се отпуска доброволно от българския местен комитет* — четем в медицинския отчет. — Бельото е отчасти ново, на бърза ръка сшито от монахините, отчасти е от складовете, взети от неприятеля. В тези складове са намерени само дървени сандъци, пълни с превързочни материали, медикаменти и хирургически инструменти" [28, с. 190].

Настъплението на Сюлейлановата армия от юг и предстоящите боеве заставят командването на отряда още на 10 (22) юли да сформира транспорт от 22 каруци, осигурени от местното население, и да изпрати с тях във Велико Търново първата група от 60 болни войници. Снабден с храна, завивки, бельо и всичко необходимо от родолюбивите казанлъчани, целият конвой е поверен на сборна опълченска рота от 3-та дружина.

По примера на своите сънародници от Свищов, Велико Търново, Мъглиж, Казанлък и още много селища болница с 200 легла организират и жителите на Стара Загора. Особено ярко се проявяват старозагорци по време на голямото сражение на 19 (31) юли 1877 г. Въпреки добрата организация на медицинската помощ числото на умрелите от рани нараства застрашително. След 5-часова неравностойна борба само четирите опълченски дружини дават 323 убити и 173 тежко ранени. Заедно с 60-те безследно изчезнали опълченските загуби възлизат общо на 565 души.

* Градски съвет.

При това положение превързочните пунктове едва смогват да превържат дори част от ранените. В тези драматични мигове се откроява мъжеството на д-р Константин Везенков — лекар на 3-та опълченска дружина. С помощта на двама фелдшери и голяма група доброволци от местното население той насочва тежко ранените към току-що организирания лазарет в града. Останал последен в превързочния пункт, само благодарение на бързоногия си кон успява да се отскубне от обграждащите го стотици нападатели.

Тежък труд кипи и в самия град, където в импровизирания лазарет са настанени много руски войници, опълченци и старозагорски жители, пострадали от бомбардировката на неприятелската артилерия. Там под непосредствения грохот на сражението работи друг български герой — д-р Сава Мирков, лекар от 2-ра опълченска дружина. Но освен фелдшерите и медицинските сестри, избрани измежду старозагорското население, активна подкрепа оказват стотина българи, дошли край лазарета със запрегнати коли. Едва след като евакуират всички ранени в посока към Казанлък, българският и руският персонал, в това число и главният лекар д-р Константин Бонев, напускат града.

В Казанлък обаче ги очакват още по-напрегнати грижи и безсънни нощи. Оказва се, че в околностите на града са събрани около 20 000 бежанци, много от които болни или тежко ранени. Освен тях в Женския манастир се намират стотици руски войници и български опълченци. Очевидци разказват, че през тези тревожни часове казанлъчани и старозагорци извършват чудеса от храброст. Оставили своите семейства сами да преминат Балкана, те помагат при транспортирането на болните, а там, където не достигат коли, носят буквално на ръце изнемощелите герои от неотшумелите битки край Стара Загора и хаинкьойското направление [23, т. 1, с. 701]. Под охраната на 3-та опълченска дружина по стръмния Шипченски проход се придвижват десетки болнични транспорти, придружени от монахините на Казанлъшкия манастир или от доброволци, събрани из бежанските лагери в планината.

В края на юли 1877 г. първите групи от болни и ранени бойци заедно с търсещите убежище тракийски бежанци се добират до Габрово. След тежките сражения и изнурителния поход през Балкана всички са смаяни от реда и чистотата в планинското градче. По всичко личи, че още преди пристигането на транспорта тук е кипяла трескава подготовка. Без паника и суетене всички ранени са подслонени в болнични заведения, а бежанските кервани са насочени към предварително подготвени места. От 27 юни (8 юли) насетне в Габрово разгръщат своите палатки подвижният лазарет на 9-а пехотна дивизия и санитарният отряд на Червения кръст, ръководен от д-р П. Я. Пясецки. Но въпреки това значителна медицинска помощ на нуждаещите се оказват и родолюбивите габровци. С техния самоотвержен труд в града са подготвени 3 болници. Първата и най-голямата сред тях е настанена в сградата на Априловската гимназия, втората — в Девическия манастир, а третата — в Девическото училище. Заедно с тях започва да функционира малък лазарет в къщата на учителя Илия Христович, който бързо се превръща в място за лекуване на ранени и заболели български опълченци [108, с. 147].

Вгледаме ли се по-внимателно в разностранните усилия на предприемчивите и енергични габровци, не можем да не открием една поразителна закономерност. Както навсякъде по пътя на войските, така и тук зад общия порив прозира стройна организация, ръководена от видни български общественици, политици и революционери. Във Велико Търново тази организация се осъществява от д-р Георги Хаканов и д-р Васил Берон, в Стара Загора и около Казанлък — от радикално настроения възрожденски деец Петко Р. Славейков, а в Габрово — от възпитаника на Московския медицински факултет д-р Алекси Христов, от учителя

Илия Христович и други известни със своите революционни разбирания интелигенти.

Като изключим медицинския инструментариум и превързочните материали, осигурявани в по-голямата си част от руска страна, то снабдяването на болниците с храна, постелки, завивки, бельо и други необходими материали се осигурява от българското население. „И така ранените се намираха под покрив и имаха храна, доставена от града — спомня си д-р П. Я. Пясецки, — но това беше малко; беше нужна прислуга, лица за гледане и грижи. . . лекарства и много други неща. Прислуга намерихме същия ден, а някои дами и госпожици, главно от учителките, проявиха готовност да помогнат при гледането на ранените. . . Пристигналият по това време агент на Сливенския комитет А. А. Наришкин пое грижите за организиране на детски приют, а пълномощникът на дружеството на Червения кръст В. П. Глебов позволи да ползваме някои по-необходими предмети от габровския склад при военния лазарет и на следващата сутрин в българската болница бяха доставени: бельо, превързочни материали, лекарства и инструменти. . . Благодарение на настойчивото добро желание на д-р Христов. . . на моя неуморим помощник студента Губарев. . . а също така и на живото участие на няколко габровски госпожици, особено на Зюмбюли и Венкова, болницата започна да работи“ [36, с. 271].

Само 3 дни след пристигането на болничните транспорти в Габрово са настанени първите 308 тежко ранени бойци. Както може да се очаква, повечето от тях са настанени в гимназиалното здание, в което има отлични условия за организиране на операционни и превързочни кабинети. „Като отстъпиха гимназиалното здание за болница — пише д-р П. Пясецки, — габровци дадоха също дюшеци, възглавници и покривки и много обикновени жени дойдоха да помагат. Госпожите и госпожиците често дохождаха в болницата, донасяха овощия, вино, тютюн и ги раздаваха на ранените“ [110, с. 16].

Пренасищането на габровските медицински заведения с ранени и болни, пък и на цялото селище с тракийски бегълци принуждава руското командване и градския съвет да се заемат с евакуирането на част от болните и на бегълците към Велико Търново, където наскоро е устроена 62-ра военновременна болница. С оглед на тревожната военна обстановка обаче в града е командирован допълнително първокласен лекарски екип — главният хирург на Дунавската армия Н. М. Кадацки, както и хирурзите проф. Л. Л. Левшин, доц. С. М. Янович-Чаински и доц. Франк. Веднага след тяхното пристигане започва нова трескава подготовка за приемане и лекуване на тежко болни и ранени войници. Местното население приготвя легла и носилки, набавя храни, дрехи и бельо, от което в армията се чувства все по-голяма нужда. Много грижи създава на габровските майстори приготвянето и поправката на коли за пренасянето на болните през Балкана и към Велико Търново. За кратко време са осигурени над 200 коли, посрещнати с истински възторг от командването. По признание на видни руски лекари евакуацията на ранени от бойното поле или тяхното разместване из дивизионните лазарети и военновременните болници е най-печалната страница в медицинското дело през войната. „Едва ли ще се намери макар и един лекар. . . — пише Ф. И. Фейгън, — който би се решил да отрече, че смъртният резултат от тежките наранявания не се дължи толкова на опасния характер на тези наранявания, отколкото на онази дълбока вреда, която нанасяше на нашите тежко ранени превозването в непоносимо тръскащите линейки“ [36, с. 202].

Още по-категоричен по този въпрос е известният медик С. П. Боткин. В цялата армия има само 300 каруци без някакви приспособления — отбелязва той в едно писмо от 20 август (1 септември) 1877 г. — Не можем да си представим стра-

данията на ранения човек, когато друсат по черните пътища. Колко ранени загиват може би заради жестоките способи на евакуацията“ [15, с. 161]. Ето защо както в с. Мъглиж, Казанлък и Стара Загора, така и тук медицинските служби предпочитат умело изработените български коли, двуколки (по-късно шейни), които, застлани със сено и подходящи покривки, се оказват отлично средство за евакуация.

Истинска война за спасяване на ранените руски войници и опълченци повеждат габровци по време на паметното Шипченско сражение. От 9 (21) до 14 (26) август там са тежко ранени 2729 руси и българи, а изнасянето им от бойното поле е равносилно на подвиг. По време на цялото сражение повърхността на главната позиция е обстрелвана кръстосано от четири страни. Няма дори педя земя, която неприятелският огън да не поразява. При това положение и при нищожната численост на защитниците единственият помощник на лечебно-евакуационното осигуряване отново са българите. И както съобщава в една своя кореспонденция Всеволод Крестовски, „те не оставят нашите войни без своята грижлива помощ, докарват на Шипка вода, хляб, вино и разни припаси, от 11 (23) август предлагат волски коли за откарване на ранените в Габрово. Момчетата и жените носят вода даже и в предните окопи. И всичко това те правят доброволно, с явна опасност за собствения си живот, тъй като пътят, който води от Габрово към нашата позиция, се обстрелва усилено от кръстосан турски огън“ [78, с. 17].

С не по-малка признателност за подвига на храбрите българи пише в своя дневник и В. Н. Немирович-Данченко. Спомняйки си за Шипченската епопея, за героизма на водения от Н. М. Кадацки екип (сменен в Габрово от проф. Н. В. Склифософски и още 13 хирурзи), той отделя редове на братска благодарност и за стотиците български смелчаци, останали докрай верни на общото дело. „Българите тогава бяха нашите спасители, защото би било трудно да се каже от какво ние повече страдахме — дали от неприятелските куршуми или от жаждата. По целия път се бяха проточили доброволци в две редици. . . Срещу траншеите, където лежаха нашите доброволци, българите спираха с водата много спокойно, без да обръщат внимание на това, че представляват прекрасна цел за неприятелските стрелци. . . Други групи българи се занимаваха с не по-малко почтена работа. Те се изкачваха на планините, спускаха се от тях в долините, за да изнесат оттам нашите ранени. Който имаше каручка, той отиваше с каручката и докарваше двама-трима души наведнъж, който имаше кон, той докарваше коня, които нямаха нищо, те вземаха носилки и донасяха войниците на носилки. По целия път се грижеха те за ранените като бавачки. . .“ [90, с. 69].

Представата ни за българската подкрепа в тези върховни мигове на воля и човешко напрежение ще бъде крайно непълна, ако не споменем и за героизма на лекарите опълченци. С изключение на д-р А. Е. Тауфер, лекар на 6-та дружина, която не участва в боевете, всичко останали лекари — К. Б. Бонев, А. В. Богданов, К. И. Везенков, С. М. Мирков, И. М. Попов и К. А. Угрюмов, изпълняват с чест своите професионални задължения и се проявяват като истински храбреци. До последния миг на сражението те се намират в първите редове на защитниците и със смелите си постъпки спасяват живота на стотици шипченски герои.

Значителна е помощта на признателните българи и по време на най-голямото сражение в Руско-турската война — сражението за овладяване на Плевен. Още по време на първия опит 8 (20) юли 1877 г. в резултат на погрешното разполагане на предните превързочни пунктове в района на противниковия огън санитарите и дошлите на помощ български селяни не са в състояние да изнесат бързо от полесражението всички ранени. „Цяла нощ и следващите три денонощия кипя работа — четем в отчета на медицинската част. — Събраха се до 1000 ранени. . . Положението им беше още по-печално, отколкото при Никопол. При това бедствено положение

не им оставаше нищо друго, освен да си помогнат сами. Леко ранените се отправяха кой в Никопол, кой в околните села, а други, без да знаят накъде“ [28, с. 199].

Критичното положение, в което изпадат войските край Плевен, налага „събирането на каруци от съседните села“. От с. Радишево, където е разположен лазаретът на 32-ра пехотна дивизия, от Гривица, Муселиево, Бохот, Тученица и други села пристигат със запрегнати коли стотици български патриоти. Заедно с водачите на руските военни линейки те сформират т. нар. смесени транспорти, отправили се по направленията Брестник — Муселиево — Турну Мъгуреле или Българене — Свищов — Зимнич. Както свидетелстват запазените документи, част от доброволците придружават ранените и болните войници на румънска територия, където са разположени повечето военновременни болници [36, 159—165].

Неуспехът и на второто сражение за Плевен налага редица изменения в разгръщането на военномедицинските служби и „частната помощ“. През втората половина на юли и началото на август 1877 г. в земите на юг от р. Дунав се устройват още няколко военновременни болници: 50-а в Свищов, 67-а в с. Горна Студена, 48-а в Бяла, като допълнение на 56-а военновременна болница, намираща се там от две седмици. Така че при временната отбрана на Дунавската армия основните медицински звена се приближават до театъра на военните действия.

С известни поуки излиза командването и от боевете за превземането на Ловеч. Оказва се, че освен затрудненията за приемането и разпределението на пристигащите по българските домове ранени бойци и определеният екип от лекари и фелдшери е крайно недостатъчен. В Севлиево например, където са транспортирани ранените, едва един лекар и трима фелдшери без нито една медицинска сестра трябва да се грижат за стотици ранени. Останалите са настанени в претъпкания и без това лазарет на 2-ра пехотна дивизия. Оттук, натоварени на фургони и коли, събрани от Ловешко, Севлиевско и Габровско, тежко ранените и болните войници са евакуирани в районите на различните военновременни болници. Според руски военни известия за тази цел българските патриоти осигуряват „около 3000 волски коли“. Трудно е да си представим, че всичко това би могло да се осъществи без стегнатата организация на дълбоко убедените в правотата на своите политически подбуди българи. Добавим ли и многозначителния факт, че всички те се явяват на евакуационните пунктове без възнаграждение или срещу нищожно заплащане (предназначено за изхранването на животните), ще добием пълна представа за революционния ентусиазъм, обхванал по това време широките народни маси [36, с. 174].

Частите на медицинските служби се подсилват с допълнителни сили и средства по време на третия плевенски щурм. По данни на д-р Н. И. Пирогов в периода 30—31 август (11—12 септември) медицинската помощ се оказва от 61 лекари (в това число са и лекарите от Червения кръст), 26 студенти по медицина, 40 фелдшери и 31 милосърдни сестри [104, с. 121]. И въпреки това в разгара на боевете добре сформираният екип се оказва крайно недостатъчен. „Ранените се докарват ежедневно — пише по този повод Н. В. Склифософски, а от 31 август (12 септември) след общата атака ранените се докарват вече непрекъснато през деня и нощта. Болницата е ужасно претъпкана, а лекарските сили са малки, недостатъчни. За времето до 4 (16) септември през 63-та военновременна болница преминават около 9500 ранени. . . Очевидно е, че такава работа не е по силите на една болница“ [118, с. 411]. В района на сраженията отново пристигат доброволци от селата Чириково, Садовец, Горни Дъбник, Гривица, Згалево, Пелишат, Радишево, Ралево и т. н. С риск за живота си в продължение на няколко дни те „изнасят ранените от бойните линии, помагат в превързочните пунктове, болниците и лазаретите, грижат се за ранените, настанени в български къщи“ [110, с. 141].

Не по-малки са загубите в убити и ранени сред румънските бойни части. Благодарение на българската помощ обаче стотици румънски войници и офицери са навреме прехвърлени в предните превързочни пунктове и военните лазарети, където денонощно се трудят много доброволци българи. Сред тях са лекарите Христо Чобанов, П. Бисеров, Георги Атанасович, Георги Карафов, Стефан Йорданов, Георги Странски, Димитър Колевич, Павел Жечев и други смели патриоти [56, с. 97].

Неизлечима следа в сърцата на освободителите оставя обаче българската медицинска подкрепа по време на „шипченското стоене" и зимното преминаване на Балкана. Когато започват ноемврийските и декемврийските студове, простудните заболявания и измръзвания изтръгват от бойните редици несравнимо повече войници и офицери. Настанени в удобни землянки край селищата Зелено дърво, Стоманеците, Габровско, и Баювци, Еленско, опълченските дружини запазват своя състав с възможно най-малко жертви, но за главните сили студовете се оказват фатални. „Лошо, много лошо се живее на Шипка — пише подпоруч. Стефан Кисов, — студ, мраз, землянките са студени и влажни, трудно се намират дърва, а най-вече не бива да се вари храна за войниците и на позицията я носят съвсем измръзнала; вследствие на това войниците се топят като пролетен сняг и ежедневно излизат от строя по 40—50 души ту по болест, ту със замръзнали крака, уши и ръце" [72, с. 317].

За малко повече от 3 месеца отрядът на генерал Ф. Ф. Радецки понася големи загуби — 700 души убити и ранени и 9500 болни и замръзнали. При това положение отново на помощ пристигат габровци. На повече от 200 шейни те прехвърлят в Габрово и околните села над 2600 болни руски войници и опълченци. Само една част от тях е настанена в болниците — останалите намират подслон в стотици габровски къщи.

Изключително голяма подкрепа получават освободителите и в околните села. В с. Топлеш (дн. не съществува), където е настанен превързочният пункт на 16-а дивизия, селяните осигуряват топла храна, дърва, дрехи и завивки за стотици болни. В навечерието на зимното преминаване на Балкана те опразват 25 от най-големите и хубави къщи в селото, снабдяват ги с легла и „всички постелни принадлежности".

Все по същото време в средата на пътя между Габрово и с. Топлеш в колибарска махала е оборудвана санитарна станция, чиято задача е да дава подслон и помощ на транспортите с ранени и заболели бойци. В края на декември 1877 г., когато започва придвижването на войските към Тракийската низина, в тези медицински пунктове намират спасение много ранени и заболели шипченски герои [110, с. 238].

Медицинската подкрепа на българите продължава и през следващите дни, когато трите колони на генералите М. Д. Скобелев, Н. Г. Столетов и Н. И. Святополк-Мирски се устремяват към укрепените редути на противника край Шейново. Принудени да се придвижват по кози пътеки сред непрестанни виелици и страшни студове, руските войски и българските опълченци водят няколко кръвопролитни сражения, които извеждат от строя хиляди бойци. Натоварени на десетки шейни и коли върху набързо подготвени носилки, по-голямата част от ранените са пренесени в тежко пострадалите от Сюлейлановата армия села Енина, Шипка, Мъглиж, в Казанлък и други тракийски селища. Само в Казанлък през тези мразовити януарски дни са отнесени за лечение 1910 души, чието снабдяване с храна и дрехи отново поема родолюбивото местно население. Под ръководството на д-р Константин Бонев, д-р Сава Мирков, на санитарите Наум Димитров, Стефан Георгиев, Димитър Георгиев, Илия Иванов и мнозина други казанлъчани извършват нов, забележителен подвиг.

Не остава настрана населението в селата Садово, Тича, Кадър Факлии (Везенково), Котел, в гр. Сливен и на още много места. След сраженията на 1-ва, 3-та и 4-та опълченска дружина с многобройните башибозушки банди в тях са разкрити лазарети и болници, в които са настанени много опълченци, а малко покъсно и заболели руски войници.

С готовността си да оказват разностранна помощ на освободителите се отличават и жителите на Орхание (дн. Ботевград), Правец, Етрополе, а малко покъсно и на Негушево, Потоп, Чурек, Саранци, Врачеш и други селища. Необичайните студове нанасят огромни щети на руската армия. В района на Арабаконашкия (Ботевградския) проход всеки ден зимните виелици поразяват стотици войници. „Към 6 часа вечерта внезапно започна силна виелица — докладва на 16 (28) септември ген.-майор В. Д. Дандевил до началника на Западния отряд ген.-лейтенант Й. В. Гурко. — Страшният вихър за някакъв си половин час затрупа всички съобщителни пътища. . . Това, което ставаше през това време на превала, беше наистина ужасно. Батальоните измръзваха без укритие, но не напускаха местата си. Почти половината хора вече бяха изгубили съзнание, мнозина бавно умираха. . . Трудно е да си представи човек всички страдания, които изтърпяха войските през тази нощ, и ги изтърпяха с голямо мъжество, достойно за дълбоко удивление."

През следващите два дни студовете и разбеснелите се виелици стават още по-страшни. Принудени да напуснат балканския превал, голяма част от войските, а заедно с тях и заболелите войници намират убежище в българските селища. „Заповядах на две сотни казаци — продължава ген.-майор В. Д. Дандевил — да останат на превала дотогава, докато всички, които могат да се спасят, не бъдат изпратени оттам. . . Значителна част бяха досени полуживи при докторите от Червения кръст, които ги свестяваха и изпращаха с казаците в Етрополе. . ."

Подобно на Свищов, Казанлък и Габрово през тези мразовити дни Етрополе и Орхание се превръщат в огромни болници, подложили на изпитание верността към революцията и мъжеството на хиляди българи. В Орхание например в разгърнатите дивизионни лазарети и в стотиците домове от средата на декември 1877 г. се лекуват над 1200 души, тежко заболели и ранени руски войници. Положението в града не се променя съществено и след пристигането на 64-та военновременна болница, защото веднага след това към линията на фронта се отправят действащите там дивизионни лазарети, така че настанените в българските къщи руски войни остават там още седмици наред [36, с. 189].

Трудно е да се изброят, макар и част от имената на българите, взели найдейно участие в спасяването на хилядите болни и премръзнали войници. И все пак сред тях се извисява като истински герой д-р Георги Цариградски. Избягал наскоро от турската армия, той се поставя в услуга на освободителите. Под негово ръководство специално формирани български отряди пренасят от околностите на връх Баба в най-близките селища много премръзнали бойци. „Изпратете ме да се бия дори и срещу дяволите, но не и срещу виелиците на 5000 фута височина — пише за това изключително време на ген.-лейтенант Й. В. Гурко ръководителят на лявата обходна колона ген.-майор В. Д. Дандевил. — При мене няма землянки, пионери, шанцов инструмент, нито пък дърва — освен един Цариградски, който заболя, но утре пак ще отиде на превала" [54, с. 162]. За голямата подкрепа на руските войски по време на зимното преминаване през Балкана д-р Цариградски е награден с два Георгиевски кръста за храброст.

В края на 1877 г. и началото на 1878 г. освободителните войски получават медицинска подкрепа от населението в Елена, Севлиево, Ловеч, Троян, Враца, София, Кюстендил, Татар Пазарджик (Пазарджик) и други места. Наистина

всички тези граждански болници — в тях започва да се лекува и местното население, са създадени с помощта на намиращите се наблизо руски военнолечебни учреждения и са издържани от Славянския благотворителен комитет. Като правило обаче снабдяването им с храна и завивки, както и със санитари и медицински сестри, та дори и с лекари, се извършва с усилията на признателните българи. „Понеже цялата вина за теглото, което претърпяват русите, сега сме виновни ние, за което не можем им се издължим до веки — се казва в решението на Карловската община от 24 февруари 1878 г. — . . . да кажат на народа в Църквата, който каквото може да им донесе на болниците, за да им помогне за по-скорошно оздравяване“ [73, с. 96].

Макар не така масова и организирана, медицинска помощ получават и сражаващите си в други части на отечеството руски войски. В Бяла, където е прехвърлена 56-а военновременна болница, в помощ се явяват представители на местната общественост, които сами предлагат на руското командване храна, завивки, бельо и други необходими материали. В селата Иваново, Обретеник, както и в Русе известната патриотка Петрана Обретенова увлича с примера си много български жени. В продължение на много месеци те се трудят като медицински сестри или като санитарки в различни военни лазарети или в импровизирани болници в къщите на по-заможните българи.

С голямо старание и дълбоко убеждение, че по този начин помага на българското освобождение, в разградската болница и във военните лазарети се труди д-р Христо Маринков. В подготвения от местното население превързочен пункт намират подкрепа много руски войници. Както и в другите български селища, така и тук в помощ на освободителите се отзовават и много жени, които жертват оскъдната си покъщнина, но и с готовност поемат „нощно бдение“ над тежко ранените герои край селата Мечка и Тръстеник, Русенско [38, с. 109].

Медицинската подкрепа на българския народ продължава и през следващите месеци на войната, когато частите на Дунавската армия се понасят неудържимо към Одрин и Цариград. Така например по време на тридневния бой край Пловдив санитарните части, подпомогнати от български доброволци, пренасят в двата лазарета на 1-ва и 2-ра гвардейска дивизия общо 1450 ранени, когато един лазарет е предвиден само за 83 души. По-голямата част от ранените и тук са настанени в български къщи или в шестте сгради, служили доскоро за подслон на ранените турски войници [28, с. 286].

Не се оправдава надеждата на Главното командване, че едновременно с отдалечаването от Балкана и настъпването на пролетта ще намалява и нуждата от медицинска помощ. Напротив, развитието на епидемии от паразитен тиф принуждава командването да отдели значителни сили за противоепидемични работи в театъра на военните действия, а малко по-късно — и в почти всички български области. Все поради тези причини за времето от началото на януари до началото на април 1878 г. в земите на юг от Балкана са прехвърлени четири военновременни болници: 70-а — в Казанлък, 61-ва — в Пловдив, 64-та — в София и 60-а — в Одрин.

Едновременно с това е сформирана специална комисия за оздравяване на територията, в която доскоро действат двете неприятелски армии. С подкрепата на хиляди българи се дезинфекцират огромни площи в Никопол, Русе, Силистра, Разград, Шумен, Бяла, Велико Търново, Дряново, Габрово, с. Пордим (дн. гр.), Плевен, Орхание, Пловдив, Казанлък, Сливен, Ямбол, Бургас и още много други места. „Нито една къща, барака или шатра и т. н., в които са били заразно болни — се подчертава в специална инструкция — не трябва да се заемат от здрави хора или от други болни без предварителна дезинфекция. По силата на това

изискване се подлагат на обработка стотици къщи в селата Горни Дъбник, Плевенско, Летница (дн. гр.), Калугерово (Асеновци), Ловешко, Лъжене (дн. Малчика), Българене, Свищовско, районите на Плевен, Бяла, Велико Търново, Свищов, София и други селища [36, с. 224].

Благородните постъпки на хилядите български патриоти и готовността им да оказват всякаква помощ на освободителите предизвикват не един път възторга на руското командване. „Българинът вървеше след руските войници, грижеше се за тях, поправяше пътищата и под убийствения огън на неприятеля пренасяше ранените, делеше последната кора хляб с тях“ — пише военният кореспондент Н. В. Максимов [82, с. 583]. И ако спецификата на медицинската помощ не позволява на българите да компенсират всички недостатъци на предварителната руска подготовка, то в областта на снабдяването с храни, облекло и други материали в тяхното лице Дунавската армия има надежден съюзник.

Приведените факти убедително свидетелстват, че по време на войната с местни ресурси се задоволява голяма част от интендантските нужди на войските. А това обстоятелство наред с другите патриотични постъпки на поробения народ оказва силно влияние върху бооспособността на армията, върху моралнобоевите качества на обикновените руски войници и дълбоката им вяра, че те са дошли в България да се борят за свободата на истински братя. В този смисъл разностранната икономическа и медицинска подкрепа се вливат в мощния поток на разрасналата се по всички кътчета на отечеството националноосвободителна революция.

ПЕТА ГЛАВА

ПРОМЯНА В ТАКТИЧЕСКИТЕ ПЛАНОВЕ НА ДУНАВСКАТА АРМИЯ

Въодушевени от героичната отбрана на Плевен и от частичните успехи по левия фланг на Дунавската армия, в Цариград подготвят мерки за пълно обкръжение на русите. За осъществяването на тази цел през лятото на 1877 г. ръководителите на турските войски получават конкретни задачи: овладяването на Шипченския проход и обединяване на Сюлеймановата армия с войските на обсадения в Плевен Осман паша, активни действия на Мехмед Али паша и бързо придвижване в посока на Велико Търново. Всичко това следва да разколебае великия княз Николай Николаевич и поради отсъствието на друга възможност да прехвърли при Свищов цялата си армия обратно в Румъния.

Преценявайки внимателно положението на силите на двете воюващи страни, както и замислите на противника, Д. А. Милютин изпраща на император Александър II записка, в която между другото четем: „Турция, изглеждаща толкова близко до пълно разпадане. . . е съхранила още много жизнени сили и притежава огромни военни средства и могъща чуждестранна подкрепа. . . Ако и в бъдеще разчитаме само на безпределната храброст на руския войник, то за кратко време ще унищожим нашата великолепна армия. Що се отнася до стратегията, очевидно е, че не следва да се осланяме повече на един бърз и смел набег към Балкана. . . който ще произведе панически страх сред неприятелската войска, и след няколко седмици . . . ще диктуваме мирните условия.“ По-нататък в записката Д. М. Милютин предлага обединяване на разпилените в цяла Северна България сили, изпращане на подкрепления и едва тогава — нови настъпателни операции [113, вып. 26, с. 153].

Промените в тактиката на Дунавската армия се налагат и от обстоятелството, че докато турците разполагат с над 200 000 (без резерва) отлично въоръжени и екипирани войници, то руските генерали имат на разположение едва 156 000 заедно с резерва. Голяма част от войските — болниците и материално-техническите служби — се намират все още на румънска територия. При това положение през юли с. г. императорът одобрява предложението на Милютин и се разпорежда за изграждане на нови силни позиции, от които след изпращането на подкрепления ще започне новата руска офанзива.

ОТБРАНАТА НА ШИПКА

След сраженията при Стара Загора и Джуранлии командващият турската армия преценява, че по-нататъшното напредване към Балкана не е възможно, без да очисти тила си от руските войски. Към района на Стара Загора, с. Твърдица (дн. гр.) и Хаинкьойския проход са насочени допълнителни подкрепления. Всички разместванията на войските обаче са съпроводени с нови жестокости над мирното българско население. „По пътя — разказва в спомените си В. И. Немирович-Данченко — изгаряли изоставени от българите села, изтезавали избягалите в горите. . . С тази цел обикаляли по горите черкези и башибозуци“ [35, с. 177].

С огън и кръв „спасителят на Турция“ си проправя път през мирните селища към Балкана, където след разформироването на Предния отряд се съсредоточават войските на 8-ми корпус под командването на ген.-лейтенант Ф. Ф. Радецки. Пред очите на своите началници и десетките английски специалисти башибозуци, черкези и редовни войски превръщат китната доскоро подбалканска равнина в развалина. „Сериозността на положението — продължава В. И. Немирович-Данченко — се доказваше още от това, че почти заможни габровци отидоха в Търново. Този град и целият път на юг бяха претъпкани с бежанци... населението на околните села и местности, които лежаха на юг от Балкана, се устреми да търси спасение в Търново, смесвайки се с бежанците отЕски Заара и от другите градове, които лежат в долината на Тунджа и Марица. . . Нещастните бягат, натоварвайки на останалите си волове и коне вехтории, които успели да измъкнат от къщи. . . Случва се да видиш войник с дете на ръце, а до него куцука старица. Вижда се, че се е изморила и ней е помогнал някакъв си Фьодор Гаврилов, който е оставил на хиляди версти в бедното селце също такова невръстно дете“ [35, 177—178].

Наистина трудно е да си представи човек, че всичките тези деяния са неизвестни на Сюлейман паша, един от най-високообразованите турски офицери, професор по литература и директор на Цариградската военна школа, модернизирана под негово ръководство по европейски образец. Вдъхновявани за насилия и грабежи над мирните българи от стотиците молли и ходжи, от губещите богатството си феодални сатрапи, безчинствата на Сюлеймановите войници напомнят онази завоевателна вълна, изляла се върху българските земи 5 столетия преди това. Ала за разлика от „славните“ Баязидови времена и драматичната пролет на 1876 г. сега до шепата възторжени българи в Балкана стояли синовете на великата славянска страна, дошли тук с твърдата решимост да избавят от робство своите братя славяни.

Едва 4 дни след разрешението на Цариград да се атакува планината през Шипченския проход (на 7 (19) август 1877 г.) Сюлейман паша успява да свика военен съвет. Според Хулюси Ахмед паша, който през юли защитава прохода от руските войски, основният удар на таборите трябвало да бъде ориентиран от изток през Малък Бедек. В същото време войсковата група щяла да предприеме демонстративни действия от юг, така че силите на защитниците още в началото на сражението да се разкъсат на две части. Подобни са и гледищата на останалите участници в съвета. На следващия ден към планината се отправят десетки турски разузнавачи, а основното ядро на армията поема към с. Шипка.

Пред руското командване наред с другите задачи, наложени от неблагоприятното развитие на военните действия край Плевен, стои задачата за най-умело разгръщане на силите край старопланинските проходи, за превръщането им в непреодолима преграда срещу активизиралите се турски сили южно от Балкана. Със сравнително малки военни части новосформираният Балкански отряд на ген.-лейтенант Ф. Ф. Радецки трябва да отбранява фронт, дълъг повече от 100 км. Последват бързи разпореждания и в района на Елена се съсредоточават частите на Севския пехотен полк, 6-а опълченска дружина и няколко малки спомагателни бойни единици. Около Хаинкьойския проход заема позиции Елецкият полк с 2 сотни казаци и 2 батареи, а в Севлиево се установяват Брянският полк и 1-ва бригада от 14-а пехотна дивизия с 3 сотни и артилерия. Останалите части от резерва ген.-лейтенант Ф. Ф. Радецки насочва към Велико Търново. При това положение на Шипченския проход ген.-майор Н. Г. Столетов може да оперира с нищожни сили — 5 опълченски дружини, 3 батальона от Орловския полк, 27 оръдия, 6 сотни, една пеша пионерна и една конно-пионерна команда — всичко 5500 души.

Според руските военни специалисти шипченската позиция е твърде изгодна за отбранителни боеве (каквито всъщност трябвало да водят), но при положение, че ръководителят на отбраната разполага с достатъчно сили. Нейните естествени граници обхващат от изток възвишенията Малък Бедек, Демиртепе и Демиевец, а на запад — Малуша и Зелени връх. Господстващите височини Малък Бедек и Малуша — по-високи от връх Св. Никола (Шипка), дават възможност за обстрел по цялото било на прохода, но тяхното заемане увеличава дължината на фронта на около 6 км, въпреки че защитниците не разполагат с достатъчно сили. При това положение ген.-майор Н. Г. Столетов разполага войските по хребета от двете страни на прохода, връх Св. Никола, Централната височина, Волинската височина и връх Узункуш [134, с. 14].

Връх Св. Никола с Орлово гнездо и терасата североизточно от пътя представляват предната позиция, командвана от полк. М. П. Толстой. Тя се отбранява от 3-и батальон и две роти от 2-ри батальон на Орловския полк. Четири 9-фунтови полски оръдия от 2-ра батарея на полк. Дроздовски са поставени в края на Св. Никола и образуват т. нар. Голяма батарея. Тя обстрелва подстъпите на турците към върха от югозапад по Малуша и Зелени връх. Други две полски оръдия, разположени в източния край на върха, над стръмнината към тогавашния път за с. Шипка, представляват Малката батарея. Тя насочва огъня си към Орлово гнездо от изток и от югоизток и по съсредоточията на турците по Малък Бедек и Демиртепе. Останалите две оръдия от 2-ра батарея са поставени на десния фланг в североизточния склон на връх Св. Никола до завоя по пътя. . .

Връх Шипка, Централната и Балканската височина с Кръглата и Централната батарея образуват главната позиция, чийто десен фланг отбраняват 7 роти орловци под ръководството на полк. Ф. М. де Прерадович, заменен по-късно от полк. А. И. Липински.

На левия фланг, източно от пътя и пред върха, са разпложени 2-ра, 3-та и 5-а опълченска дружина с командир полк. Л. Д. Вяземски. Централната батарея заема билото на Централната височина с четири полски 4-фунтови оръдия от 5-а батарея на 9-а артилерийска бригада. Тя се командва от поручик Поликарпов. Кръглата батарея с командир полк. Л. П. Бенецки, разположена във формата на кръг на връх Шипка, има в началото останалите 4 оръдия от 5-а батарея. Впоследствие на площадката вдясно от нея са поставени дошлите от Габрово две 4-фунтови конни оръдия от 10-а донска казашка батарея.

Първа и 4-та опълченска дружина с 2 роти орловци и 4 планински оръдия съставляват общият резерв и достигат центъра на турската стара казарма. Там до 9 (21) август се намира и щабът на Шипченския отряд, но още сутринта на този ден той се изнася зад Кръглата батарея, а привечер на 11 (23) август на връх Узункуш [134, с. 16].

Междувременно, докато се възстановяват загубите в жива сила и бойна техника, докато на Шипченския, Твърдишкия и Хаинкьойския проход се извършва трескава подготовка за укрепване на позициите, Сюлейман паша съсредоточава главните си сили между селата Шипка и Шейново.

Първите известия обаче за раздвижването на турския лагер не успяват да променят становището на ген.-лейтенант Ф. Ф. Радецки. Той все още смята, че главният турски удар ще бъде ориентиран по направление на Осман пазар и поради това продължава да тълкува движението на противника като демонстративно действие. За формирането на подобно мнение в руския щаб допринасят и тревожните известия на ген.-майор Борейша, който от района на с. Твърдица съобщава за приближаването на „големи турски сили". (Отзован по-късно от действащата армия заради препращане на неверни сведения, на гара Кишинев

ген.-майор Борейша сам слага край на живота си.) Към Елена и с. Златарица (дн. гр.) е насочен почти целият руски резерв от Велико Търново. Все пак княз Н. И. Святопол-Мирски получава заповед да придвижи Брянския полк от Севлиево към връх Шипка, макар че „неприятелят", както се изразява ген.-лейтенант Ф. Ф. Радецки, нямало защо да хлопа на заключена врата, когато другите са отворени.

На 8 (20) август ген.-майор Н. Г. Столетов изпраща първото тревожно съобщение до Радецки: „Донасям безпогрешно, че целият корпус на Сюлейман паша, който виждаме като на длан, се разгръща срещу нас на осем версти от Шипка. Силите на неприятеля са грамадни, говоря това без преувеличение, ще се защитаваме докрай, но подкрепления са крайно необходими" [8, с. 176].

Малкото часове преди първия бой ген.-майор Н. Г. Столетов използва за довършване на укрепителните съоръжения и съвещания с командния състав на отряда, пред който не скрива неблагоприятната картина и съотношението на силите. На опълченците — герои от старозагорското сражение, изпълнили блестящо своя дълг пред отечеството, той изказва още един път гореща благодарност: „Братци! — прогърмява в напрегнатата тишина мъжественият му глас. — В тази минута гледате вековния враг пред очите си. Пожарите, които той преди малко причини, и те са пред очите ви. Вашите бащи, майки, сестри и братя стават жертва на острието на ятагана му! Огнищата на прадедите ви и вашите изчезват от лицето на земята! За всичко това вам предстои да му заплатите, защото сте синове на отечеството, което той плени! Примерът, който дадохте в Стара Загора, е неоспоримо доказателство за вашия героизъм и самоотверженост. . . Уверен съм, че докажете на проклетия враг, че сте достойни синове на българското отечество. Аз преди малко телеграфирах за помощ. Най-късно до два-три дена тя ще пристигне. Казах и пак ще повторя, че укрепленията ни са твърде непристъпни. И ако ще и двойно да е числото на неприятеля, пак ще му противостоим!" [56, с. 157].

Рано сутринта на 9 (21) август 1877 г. започва първата неприятелска атака. Ударът на противника следва от изток и по фронта. По стръмните склонове на връх Св. Никола тръгват многобройни турски вериги. От върховете Малък Бедек и Демиртепе като лавина се посипват 16 табора и една планинска батарея, ръководена от Реджеб паша. Друга бригада под командването на Шакир паша (8 табора) започва демонстративна фронтална атака, която скоро се превръща в действителна по направлението Св. Никола — Орлово гнездо. Към 9 часа боят закипява с пълна мощ. Възпламенени са десетки фугасни бомби, поставени от командата на поруч. Романов. Неочакваният взрив внася смут в редовете на турците, ала твърде скоро, насърчавани от десетки викове „Аллах", те предприемат ново стремително напредване.

Около 10 часа силен артилерийски огън разтърсва позицията на Стоманената батарея и към връх Св. Никола потеглят нови турски подкрепления. Глухият тътен на тъпаните, виковете „Аллах" и постоянно засилващата се пушечна стрелба се смесват с непрекъсващото „Ура!" на храбрите защитници. Барутен дим обвива стръмните и остри зъбери на Орлово гнездо. Точната стрелба на опълченците и руските войски заставя противника да се оттегли. Но само за кратко. Скоро последва втора атака, още по-упорита, още по-настойчива и кръвопролитна. Склоновете на върха червенеят от хилядите фесове и чалми на низамите и черкезите. И „изведнъж забиха турските барабани — спомня си участник в сражението, — тръбите затръбиха по цялата турска боева линия и ехото им се разнесе като вълни далеко из доловете и долчинките. Подир това се зачу от хиляди гърла зловещото: „Алла, алла" [72, с. 280].

Убедили се сами, че горе на върха защитниците са шепа хора, гъстите турски колони този път напредват с истинско настървение. Първите редици настъп-

ват буквално по труповете на своите убити другари. Главният удар сега е насочен към позициите на орловци и опълченците от 1-ва и 4-та дружина. Но нищо не е в състояние да накара гордите защитници да отстъпят. С мощно „Ура!“, с огън и щик те отблъскват дивите пристъпи на връхлитащите тълпи. По време на тази атака се проявяват с героизма си всички защитници на легендарния връх. Едни помагат на ранените, други разнасят боеприпаси, трети бързат да заемат местата на убитите. Дълбоко в тила на позицията турски снаряд подпалва кола, препълнена със сандъци патрони. С риск за живота си опълченците Генчо Тренов, Никола Георгиев и неизвестен руски войник спасяват боеприпасите. Под убийствения огън на неприятеля и с помощта на селяни от околните села патроните са отнесени в окопите на предните позиции.

Към обяд на шипченската позиция пристигат първите подкрепления — поделенията на 35-и пехотен Брянски полк. Заедно с тях числеността на отряда достига 7500 души, все още твърде малка, за да се удържат напиращите от много страни неприятелски табори.

Около 15 часа след провеждането на още две несполучливи атаки турците напредват по целия фронт. Боят достига върхната си точка. Склоновете пред Стоманената батарея са покрити с трупове на убити турски войници. Но командите на турските офицери за настъпление следват без оглед на жертвите. „Юнашки настъпваха турските низами, това не може да им се отрече — отбелязва Стефан Кисьов. — Като слепи се увираха на нашите окопи и като катерици се катереха по скалите“ [72, с. 115]. На места срещу 150—200 опълченци напират 1000—2000 турци, въоръжени до зъби, освирепели от неочаквания, нечовешки отпор. Пламнали от ярост, решени скъпо да продадат живота си, към първата неприятелска верига (около 200 войници) се хвърлят 15—20 опълченци. Позицията изтръпва, чуват се само ударите на прикладите, свистенето на сабите и ятаганите, стоновете на умиращите. Отстъпили няколко крачки назад, но тласкани от прииждащите подкрепления, турците се устремяват към заветния връх с нови викове. Нестройната стрелба на опълченците, по-ясно от всяка заповед, им подсказва, че боеприпасите на „гяурите“ привършват. Тогава се случва онова, което и самите руски офицери не очакват. От Орлово гнездо към неприятелските колони политат огромни късове скали. Те се разбиват с трясък в зъберите, повличат хиляди дребни отломки, счупени оръжия, тела на убити оплъченци и турски войници. Като мощна лавина срещу обърканите неприятелски колони политат стотици войници и опълченци. Щиковата контраатака и този път завършва с успех.

До 22 часа на 9 (21) август турците атакуват 9 пъти. Макар изтощени от умора, жажда и напрежение, шипченските герои намират сили да отстоят позициите си и да не позволят на Сюлейман паша прехвърлянето на армията в Северна България. „Цялата слава на първия ден принадлежи на шепата орловци и на българските дружини — пише В. И. Немирович-Данченко, — между които имаше и 500 млади българи, доведени преди три дни съвършено неопитни.“ Тази слава, придобита с толкова героизъм и мъжество, повдига самочувствието на защитниците, укрепва вярата им в окончателната победа над поробителя. Понесло тежки загуби, турското командване е принудено да изостави идеята за фронталната атака и разработва нови планове за обходни действия срещу руско-българския отряд.

На следващия ден — 10 (22) август, под прикритието на непрекъсната артилерийска стрелба започва ново прегрупиране на турските сили. Сюлейман паша се надява, че един обход на десния фланг на шипченската позиция откъм Малуша ще му позволи да мине в тила на отряда и да го удари от 3 страни — изток, запад и юг. Във връзка с това са сформирани четири нови колони. От юг и югоизток Шакир паша трябва да нападне с 16 табора и 20 оръдия. Под негово командване е поставена и колоната на Вейсел паша, която с 5 табора следва да прекъсне връзката на шипченските защитници с Габрово. Други 13 табора с 6 оръдия под разпореждането на Салих паша трябва да настъпят към централния участък на бранещите се позиции, а Расим паша с 10 табора, три оръдия и отряд черкези да атакува укрепленията откъм връх Малуша и оттам — десния фланг на Шипченския отряд.

Промените в турския лагер не остават скрити за руското командване. В навечерието на боя с оглед на новата обстановка по заповед на ген.-майор Н. Г. Столетов прегрупиране на военните части е извършено и в редовете на руско-българския отряд. На връх Св. Никола са съсредоточени четири роти от Брянския полк, една рота от Орловския полк, 4-та опълченска дружина и 2 батареи. За боен резерв на участъка е определена 1-ва опълченска дружина.

На десния фланг около главната позиция са разположени 4 роти от Брянския и Орловския полк с 14 оръдия, а на левия фланг (на изток от Кръглата батарея) — 2-ра, 3-та и 5-а опълченска дружина. Тук, под Кръглата батарея, е разположен и щабът на отряда, в който се намират генералите Н. Г. Столетов, В. Ф. Дерожински и В. Д. Кренке [13, с. 22].

Преди изгрев слънце на 11 (12) август в 4 часа противникът открива силна пушечна и артилерийска стрелба. По цялата шипченска позиция с трясък избухват стотици снаряди. Облаци дим обгръщат от всички страни окопите на защитниците. Разнасят се и първите залпове откъм страна на прегрупираните турски линии. Точно в 5 часа от връх Малуша започват да се спускат четири турски колони, които според предварителния план се насочват за овладяване на най-важните отбранителни звена. Под погледа на българи и руси войниците на Сюлейман паша се разгръщат като гигантски клещи, заплашващи да обхванат в огнен обръч отряда на ген.-майор Н. Г. Столетов. Два часа след първия залп на артилерийската подготовка край Волинската височина закипява ожесточено сражение. Без оглед на многобройните жертви таборите на Расим паша се доближават плътно до българските окопи. И двете страни буквално стрелят от упор. Към левия фланг на Стоманената батарея с адски огън настъпват частите на Шакир паша, а срещу Кръглата батарея с всички сили напредва Вейсел паша. Фанатизирани и обезумели от ярост, нападателите напират от много страни. Като малък остров сред разгневеното море опълченци и руси отбиват следващите на вълни атаки. На места боят се превръща в ръкопашна схватка. Но докато Сюлейман паша хвърля в сражението все нови и нови части от своите 15 резервни табора, защитниците трябва да разчитат на собствените си сили. „Кажете вярно — моли полк. А. О. Липински командира на отряда, — ще има ли помощ за нас. . .“ Ала отговорът е само един: „Свежа помощ, както ти е известно, няма, вземи половин дружина, но знай, че така се отслабва левият фланг“ [56, с. 161].

И вместо необходимата подкрепа легендарният Столетов дава нова заповед — по целия фронт на защитата да проехти мощно славянско „Ура!“. Приели стройните викове като признак за приближаващата се помощ, обезверените неприятелски кордони се люшват отново назад. Тогава върху всяка крачка, върху всяка педя земя от шипченската позиция се разиграва няма, ала изпълнена с ужас и величие кървава драма. Към окопите на оределите защитници се хвърлят генерали, офицери, санитари, всички, които имат все още сили да спрат с гърдите си връхлитащия враг.

Към 9 часа в тила на Кръглата батарея проникват първите 5 турски табора, а към Узункуш напредва стремително многобройна черкезка маса. Положението става неудържимо. Да се моли за помощ, няма откъде. Тогава кап. Кончиелов

със своите 428 бойци се вдига на щикова атака. Две хиляди турски войници трябва да отстъпят безредно пред мъжествения щурм на защитниците.

Сега ударът на противника следва друго направление — там, където с последни сили се бранят опълченците от 2-ра, 3-та и 5-а дружина. Четири пъти вражите пристъпи достигат до опълченските прикрития, но винаги отстъпват с големи загуби. В този върховен миг на напрежение, когато патроните не достигат, когато прегрелите пушки отказват да стрелят, над окопите се надига смелият опълченец Леон Крудов. Той грабва неизбухнала турска граната и се хвърля към настъпващите вериги с вик: „Братя, ако ще мрем, така да мрем“, и увлича стотици опълченци. Облени в пот, забравили за смъртната умора, с огън и щик героите облъскват този неприятелски пристъп.

Около 4 часа следобед над Волинската височина надвисва смъртна опасност. Срещу оределите линии на бранителите турците настъпват със страшна сила. Шепата герои са пометени, а ликуващите табори се понасят неудържимо напред. Напразно. С няколко оцелели артилеристи подпоручик Поликарпов открива убийствен огън срещу настъпващите колони. Мястото на убитите артилеристи заемат български опълченци. Дружен салют принуждава неприятеля да залегне. В този критичен момент от левия фланг на позицията еква гласът на майор К. Б. Чиляев — командир на 3-та опълченска дружина. „Братя, неприятелят ни обкръжи от всички страни, следователно път за отстъпление няма. Ще се държим, докато дойде помощ, а ако не успее да дойде, ний всинца ще положим костите си за освобождението на България.“ Изведнъж от окопите гръмва песента „Шуми Марица“. Подемат я стотици опълченци, руски войници, офицери. В атака политат дори ранените и малката санитарна част, която се намира на позицията. Пристъпът на противника и този път е спрян. Но неспирните турски атаки бушуват по цялата позиция. По стръмните зъбери на Св. Никола продължават да лазят хиляди турски войници и башибозуци. Числото на убитите герои постоянно нараства, привършват последните боеприпаси. Едно след друго замлъкват руските оръдия. „Да се бием нямаше с що, патрони нямаше — разказва опълченецът М. Манчев. — „С камъни“ — извикаха някои. . . При последното предложение всички задружно почнаха да бутат и хвърлят камъните. . .“ Някъде срещу напиращите орди политат телата на убити опълченци. С последни сили, с чутовен героизъм и невероятна воля шепата опълченци тръгват срещу душманските орди на последна атака [158, с. 162]. „Всички чакахме със замиране на сърцето развръзката на кървавата драма — пише подпоруч. Стефан Кисов. — Всички чакахме последната си минута, но всички бяхме решени скъпо и прескъпо да продадем живота си.“

Само миг и катастрофата е неизбежна. В този върховен момент на напрежение в тила на позицията еква задружно „Ура!“, онова мощно „Ура!“, което не се е разнасяло в нито едно сражение до този момент, което сякаш събира във величав акорд силата на мъжеството, на геройски пролятата руска и българска кръв, на вярата в изгряващата свобода. „Когато турците се готвеха да нанесат последния смъртоносен удар на защитниците на шипченската позиция, когато предните им редове бяха излезли вече на шосето, неочаквано за тях, па и за нас се яви помощ на уморените шипченски защитници, редовете на които бяха съвсем разредени. Един батальон от Четвърта стрелкова бригада, качени по двама войници на един казашки кон, пристигна пръв. Тоя батальон собствено спаси и шипченската позиция“ [72, с. 230].

Умората, стотиците убити, гладът и жаждата сякаш не съществуват. Заедно с 205 стрелци героите се хвърлят в нова атака. Неподозирани сили бликват в сърцата на оцелелите. Тяхното мощно „Ура!“ поразява объркания неприятел. Един

след друг са изтласкани впилите се като огнени остриета турски табори. С щурм е превзета и Волинската височина. Шипка, превърнала се през тези епични дни в символ на българската свобода и българо-руското бойно братство, е спасена.

Затихват топовната и пушечната стрелба. Само ехото на виковете и тропотът на безредно отстъпващите табори се носят далеч от обгърнатите в барутен дим позиции. Над върха ляга необичайна тишина. Съпроводен от неколцина щабни офицери, към легендарната Стоманена батарея се приближава ген.-лейтенант Ф. Ф. Радецки, новият ръководител на отбраната. Картината, която се разкрива пред погледа му, е затрогваща и величава. Изправен в целия си ръст, в разкъсана униформа и с окървавено лице, до налягалите артилеристи стои млад поручик. „Какво, спят ли? — пита генералът. — Не, Ваше Превъзходителство, те всички са убити“ — отговаря офицерът, без да вдигне поглед. Тук, край нажежените още дула на оръдията, с трепереща от вълнение ръка ген. Радецки пише своето първо донесение до Главния щаб: „За да кажеш кои са се отличили, трябва да напишеш всички“ [56, с. 163].

Амбициозен, разполагащ с още свежи сили, Сюлейман паша не иска да се признае за победен. Въпреки поражението той изпраща телеграма на 10 (22) август, с която известява Цариград, че защитниците „не могат нито да се съпротивляват, нито да се изплъзнат“, че техният окончателен разгром е въпрос на часове. След като попълва загубите в разстроените табори и подготвя нови оперативни планове, призори на 12 (24) август противникът отново атакува. И както през изминалите 3 дни, стремителното напредване е предшествано от продължителна артилерийска подготовка. Последователно в боя са вкарани таборите на Расим паша и Вейсел паша. Главният удар е насочен от запад и към левия фланг в тила на шипченската позиция. Около 5 часа боят се разгаря по цялата линия. Ожесточени ръкопашни схватки закипяват пред позициите на Кръглата и Стоманената батарея. С дружните усилия на 2-ра и 3-та опълченска дружина и 3 руски роти промъкналият се до бруствера на Стоманената батарея турски табор е отбит. Без успех завършват и всички опити на противника да овладее връх Св. Никола.

През този ден особено кръвопролитни са боевете на десния фланг на защитата. Ураганният неприятелски огън залива със смърт окопите на българи и руси. Тежко ранен е ген.-майор М. И. Драгомиров, който, напускайки боя, дава последна заповед до героите — да се държат „до последна капка кръв“ и да не разрешат на враговете да преминат Балкана. Разполагайки вече със значителен резерв, ген.-лейтенант Ф. Ф. Радецки изпраща подкрепления, дава заповеди за бързи и неочаквани контраудари, които всяват истинска паника в редовете на разколебаната Сюлейманова армия. Към 4 часа следобед сражението е прекратено по целия фронт. Оказва се, че броят на жертвите сред руси и българи е значителен — 3348 убити, в това число 108 офицери и един генерал (ген.-майор В. Ф. Дережински). Още по-големи са жертвите на противника — 6750, в това число 233 офицери.

По нареждане на ген.-майор Ф. Ф. Радецки в разположението на руските части и Опълчението са извършени промени. На предна линия излизат новопристигналите подкрепления, а с изключение на 4-та опълченска дружина, която не участва в старозагорското сражение, всички опълченци са насочени към с. Зелено дърво за охрана на десния фланг. Боевете за Шипченския проход продължават и през следващите два дни — 13 (25) и 14 (26) август, — но безразсъдното упорство на турците им донася само още по-големи жертви. Нищожните успехи, постигнати през предишните дни, са окончателно заличени. Така завършва шестдневната епична борба, която влиза заслужено по страниците на нашата история като

„епопеята на Шипка“. Проявявайки необикновена упоритост, мъжество и героизъм, легендарните защитници изпълняват достойно голямата задача, поставена от руското командване — нито един войник от армията на Сюлейман паша да не премине Балкана и да окаже помощ на обсадената турска войска край Плевен. Да поздрави опълченците за проявения героизъм във военния лагер край с. Зелено дърво пристига началник-щабът на действащата армия ген.-адютант А. А. Непокойчицки. Застанал сред построените в каре опълченски дружини, той им изказва личната благодарност на императора и главнокомандващия, на всички войници от армията и на целия руски народ.

Успешната отбрана на шипченската позиция има огромно военнополитическо значение. Освен че разстройва из основи турските военни планове, победата на смесения българо-руски отряд намира дълбок отзвук сред двата воюващи лагера. Възпитавани години наред от революционната партия на Левски и Ботев, от най-светлите умове на българското културно и политическо възраждане, опълченците доказват с кръвта си и с безпримерния си подвиг в името на свободата, че българската нация е узряла за независимо съществуване. „Шипка — пише по-късно ген.-майор Ф. Ф. Радецки, — това е заключена врата, през месец август тя издържа на един тежък удар, с който Сюлейман паша се помъчи да я пробие, за да мине в Северна България, да се съедини там с Мехмед Али и Осман паша, за да раздели руската армия на две части и й нанесе решително поражение. Следните четири месеца Шипка прикова 40-хилядната турска армия, отвлече я от другите пунктове на театъра на бойните действия и с това улесни успехите на другите два наши фронта. Накрай тази същата Шипка подготви капитулацията на една втора неприятелска армия, а през януари тя послужи като отворена врата за победоносното шествие на една част от нашата армия към Цариград“ [41, с. 147].

След поражението през август и неуспешния последен опит на Сюлейман паша да прехвърли войските си на север от Балкана на 5 (17) септември 1877 г. започва периодът на т. нар. шипченско стоене. Всъщност зад този израз, както и зад краткото съдържание на телеграмите на ген.-майор Ф. Ф. Радецки — „На Шипка всичко е спокойно“ — се крие дълбокият драматизъм на стотиците дни, изпълнени с ново мъжество и героизъм. С изненадващи нападения, с пушечен и артилерийски огън турците не престават да безпокоят защитниците. Особено тежко става тяхното положение през зимните месеци, когато всеки мразовит ден изтръгва от редовете на руските бойци и опълченци стотици жертви. За по-малко от два месеца през ноември и декември заболяват тежко 5166 души. Неравната борба със снежните виелици е най-тежка от 4 (16) до 8 (20) декември. Снегът засипва цялата позиция, секретните постове и палатките на бойците. Бурята бушува непрестанно ден и нощ и свлича в ледените си пропасти поразените от бяла смърт войници. „Дрехите. . . представляват дебела ледена кора — пише очевидец, — свиването на ръцете е почти невъзможно. . . падналите не могат да се изправят без чужда помощ и снегът за 3—4 минути ги засипва. Шинелите така са замръзнали, че полите не се огъват, а се чупят. . . От мраза и бурята не можем да се укрием никъде“ [56, с. 167].

ПАДАНЕТО НА ПЛЕВЕН

В началото на есента положението на Дунавската армия се променя забележимо. След епопеята на Шипка тежки загуби понася противникът в Северна България. Край селата Щръклево, Хайдър (дн. Кардам), Аязлар и Карахасан (дн. Зараево) се водят тежки сражения, завършили с овладяването от русите на важни стратегически позиции. Особено кръвопролитно протичат боевете за Кирчан баир и височината Ашика до с. Аязлар. Шест пъти бойци от 129-и пехотен Бесарабски, 131-ви пехотен Тирасполски, 2-ри пехотен Софийски и 1-ви пехотен Невски полк отблъскват с щиков удар многоброен неприятел. Без достатъчно артилерия, муниции и вода, при 39 градуса горещина, руските бойци спират движението на Мехмед Али паша към Велико Търново и така облекчават чувствително действията на руси и румънци край Плевен [42, с. 86].

Големи загуби в жива сила и техника търпят турците край селата Горско Абланово и Кацелево. С цел да стигне до гр. Бяла и така да се яви в тила на северната руска формация Мехмед паша изтласква русите към с. Острица, а при Горско Абланово достигат на 100—200 метра от позициите на 33-а пехотна дивизия. С цената на 1300 убити и двойно повече ранени ген. А. А. Тимофеев успява да задържи турския щурм и да спре противника край бреговете на р. Бели Лом.

След отстъплението на 13-и руски корпус от лагера край р. Черни Лом Мехмед Али паша продължава да държи инициативата в свои ръце. Сформирани са 2 нови военни групировки: Разградска начело с Ахмед Еюб паша, която трябва да проникне в пространството между реките Черни и Бански Лом, и Джумайска — със задача да разгроми 32-ра пехотна дивизия, за да превземе старата българска столица Велико Търново. След като претърпял несполука, този път Мехмед Али паша е сменен от поста главнокомандващ, който бил поверен на личния му съперник Сюлейман паша [42, с. 88].

Без да променя основния план, след бърза дислокация на бойните части Сюлейман паша предприема мощен удар срещу укрепената руска позиция при селата Мечка и Тръстеник. На 25 ноември 30 000 турски войници и 54 оръдия преминават р. Русенски Лом и атакуват предните части на 12-и корпус. Но с пристигналите навреме руски резервни части (45-и Азовски, 46-и Днепровски, 131-ви Тирасполски и 132-ри Бендерски полк) неприятелят е принуден да отстъпи на първоначалните си позиции [113, вып. 70, 213—217].

С неуспех завършва и опитът на Сюлейман паша да разгроми руския Еленски отряд и да настъпи по направлението Велико Търново — Плевен. В края на ноември и първите дни на декември 1877 г. в Еленския Балкан за овладяването на т.нар. Марянска позиция турците съсредоточават над 30 000 души редовна войска и башибозук. Без оглед на жертвите Сюлейкановите войски настъпват крачка по крачка, но въпреки превземането и опожаряването на Елена те не успяват да изпълнят своя план. След едно тежко и кръвопролитно сражение при Златарица предвожданите от Керим паша предни части са заставени да отстъпят и заедно с останалите край Елена табори да се изтеглят край селата Беброво и Константин [42, с. 94].

Пропада и старата Сюлейманова идея да разгроми левия фланг на Източния отряд недалеч от бреговете на Дунав. Привличайки нови войскови съединения от Тутракан, Силистра и Разград, на 12 (26) декември 1877 г. той започва ново кръвопролитно сражение край селата Мечка и Тръстеник. „Към 10 часа на 12.XII. т.г. противникът разположи по височините край с. Пирогово около 20 оръдия и артилерийският бой започна с пълна сила — четем във военно донесение. — Пехотата тръгна в атака, но нашите войски я отблъснаха със силен пушечен огън.“ В действие влизат и палубните батареи на някои руски кораби по Дунав. В същото време от позициите при Тръстеник русите успяват да минат в тила на противника, атакуващ при с. Мечка. Така, притиснати от две страни, турците са принудени да отстъпят безредно, оставяйки на полесражението над 800 убити и ранени войници. В това сражение в плен едва не попада и самият Сюлейман

паша [23, с. 286]. И неслучайно в оценка на Главната квартира за тези паметни сражения четем: „Немалка слава и признателност заслужава войската от Русчушкия отряд, на която се падна тежката задача — охрана на левия фланг на заетото от нас в началото на кампанията огромно пространство. Тази задача беше изпълнена блестящо независимо от трудностите, произтичащи от задържането на значително по-силния неприятел на голямо протежение, при непрекъснатото отхвърляне на опитите му да пробие нашите линии“ [42, с. 95].

От голямо значение за овладяването на Плевен се оказва и второто победоносно сражение за Ловеч. Ограден от почти всички страни с високи хълмове, градът е превърнат в истинска крепост от турските войски. Под командването на Рифат паша 8000 войници отбраняват две солидни позиции (на източния и на западния бряг на р. Осъм) от окопи, траншеи и специални заграждения.

Проучил с помощта на български разузнавачи разположението на противниковите сили, ген. А. И. Имертински решава да насочи удара на своя отряд към т.нар. Рижа планина. За тази цел е проведена демонстративна атака по левия турски фланг. В същото време лявата руска колона под ръководството на ген. Скобелев нанася главния удар. Към 5 часа на 22 август (3 септември) 1877 г. атаката започва с артилерийска подготовка от 68 оръдия, която за съжаление няма желания ефект. Макар и с по-малки части, в 7,30 часа турците неочаквано контраатакуват. Но още преди да получи заповед, храбрият генерал Доброволски нарежда атака на нож. Хиляди руски и турски войници се счепкват в тежка кървава схватка. На места боят се води гърди срещу гърди. Не издържали на твърдия руски натиск, турците отстъпват на левия бряг на р. Осъм. Но малцина са доволни от постигнатия успех. На полесражението остават да лежат завинаги десетки убити и тежко ранени руски войни [112, 136—137].

Към обяд на същия ден с подкрепата на артилерията лявата руска колона преминава в стремително настъпление. За кратко време (този път с цената на малко жертви) русите помитат противниковата защита на Рижа планина и овладявайки десния бряг на реката, превземат гр. Ловеч. С изненада обаче в щаба на отряда установяват, че турците се оттеглят на север от града, където ги очакват нови добре укрепени позиции. За да затвърди постигнатия успех, ген. Скобелев решава да атакува в движение. Първи под турския обстрел попадат бойците от Калужкия и Либавския пехотен полк. И тъй като на десния фланг местността е лишена от гори и други естествени укрития, загубите са твърде големи. Въпреки това руската атака не спира нито за миг. Към 17,30 часа турските табори не издържат на силния огън и панически напускат отличните си укрития, преследвани до падането на нощта [112, с. 137].

Превземането на Ловеч е свързано и с един любопитен епизод от развитието на войната. В желанието си да помогне на своя любимец Рифат паша обсаденият в Плевен Осман паша насочва неочаквано към Ловеч военна част от около 12 000 войници. С помощта на артилерията русите успяват да спрат настъпващата турска войска. Но за съжаление командирите на 4-ти и 9-и корпус ген. П. Д. Зотов и ген. Н. П. Криденер не използват случая да унищожат противника в открит бой и да навлязат в обсадения град или поне да облекчат максимум предстоящата атака. „По този начин — отбелязва в дневника си Д. А. Милютин — и този път, когато неприятелят се осмелява да атакува с 25 хил. (?) двата корпуса, нашите стратези не съумяват да се възползват от благоприятния случай да разбият противника, а останали удовлетворени, че са го принудили да отстъпи“ [52, т. 2, с. 209].

Положението на турската армия се утежнява и от включването на Румъния във войната. Още по времето на руското дебаркиране през р. Дунав румънската

крайбрежна артилерия обстрелва важни опорни пунктове на общия неприятел. Но пълноценното включване на румънците във войната датира от 24 юни (6 юли), когато 4-та дивизия преминава Дунав и един полк кавалерия и полк доброволци сменят руския гранизон в Никопол. Други части на дивизията са насочени към Плевен и вземат участие във втория щурм срещу Осман паша. Месец по-късно в Главната квартира на Дунавската армия руският император Александър II и румънският княз Карол вземат решение князът да оглави Западния отряд, руският генерал П. Д. Зотов да бъде назначен за негов началник-щаб. Така в края на август 1877 г. действащата на Балканския боен театър румънска армия достига 211 000 плюс 30 000 румънски войници, съсредоточени в Никопол, северозападно от Плевен, във Видинската крепост и укрепения четириъгълник. В същото време Турция можела да разчита на около 315 000 войници, над 100 000 от които в земите на юг от Балкана [112, с. 134].

При такава сравнително благоприятна обстановка руското командване се заема трескаво с подготовката на новата атака срещу Плевен. По време на нейното осъществяване се оказва, че обединените руско-румънски сили възлизат на 84 000 души и 424 оръдия, докато Осман паша можел да разчита на 32 000 войници и 70 оръдия. Въпреки това превъзходство в жива сила и техника на обединените войски се налага да решават сложни проблеми, свързани преди всичко със здравите и ефективни турски укрепления. Според сътрудниците на ген. Зотов налага се предварителна мощна артилерийска подготовка, която да разстрои противника и да разруши част от здравата му отбранителна система. Едновременно с това според щаба на обединените руско-румънски войски урганният артилерийски огън ще позволи на пехотата да се придвижи близко до турските укрепления и едва ли не незабелязано да заеме нови позиции.

Точно по приетия план рано сутринта на 26 август (7 септември) от гърлата на около 130 оръдия турските окопи и траншеи са засипани с хиляди огнени гюлета. Тук-там по укрепената противникова линия пламват пожари, с просто око се вижда как турски войници откарват повредени топове към вътрешността на града. Използвайки изненадата и слабия ответен огън на противника, първите пехотни части от отряда на ген. Имертински и почти цялата румънска пехотна дивизия се доближават на 200—300 м до противниковите траншеи [113, вып. 41, 67—68].

На 28 август (9 септември) пехотните части предприемат първите набези към добре укрепилия се противник на Зелените височини. Противно на очакванията тези сражения и от двете страни се водят твърде предпазливо. Затова и загубите са все още малки и не могат да повлияят на по-нататъшния ход на борбата. Недоволен от развитието на боя, ген. Зотов свиква военен съвет, който констатира, че и пораженията от артилерийския огън са повече от скромни. Всичко разрушено през деня, свидетелстват пленени турски войници, се поправя през нощта и на следващия ден възможностите за отбрана се възстановяват почти напълно. По предложение на висши руски и румънски офицери се взема решение канонадата срещу турските окопи да продължи, но от по-близко разстояние, което ще позволи да се нанесат далеч по-големи загуби на противника [113, вып. 41, с. 188].

В последна сметка се оказва, че четиридневната артилерийска бомбардировка не донася очакваните резултати. При това положение ген. Зотов се обявява за артилерийската подготовка и даване на сигнал за всеобщ щурм. Тази стъпка се налага и от обстоятелството, че все пак под грохота на оръдията обединените сили от север, изток и юг успяват да се приближат твърде близко до противниковата защита. Търсейки най-удобното разположение на силите, обедине-

ният руско-румънски щаб разполага на височините северно и североизточно от Гривица 3-та и 4-та румънска пехотна дивизия, а 2-ра дивизия задържа като резерв в близкия тил.

В центъра на проектираната атака, между селата Гривица и Радушево, е насочен 9-и корпус, а между Радушево и р. Тученица — 4-ти корпус. Лявото крило, на което се възлагат големи надежди, съставлява покрилия се вече с бойна слава отряд на княз Имертински. Южно от с. Радушево е насочен почти целият резерв на Западния отряд — 1 пехотна бригада, 1 пехотен и 1 хусарски полк и 4 батареи, окопали се зад частите на 4-ти корпус [112, с. 141]. Залагайки и този път на изненадата, ген. Зотов нарежда масираната атака срещу Плевен да започне точно в 15,00 ч. на 30 август (11 септември). И този път първата заповед е отправена към артилерийската част: „С разсъмването от всички батареи да се открие най-силен огън по неприятелските укрепления и той да продължи до 9 часа същия ден — четем в заповедта. — В 9,00 часа едновременно и изведнъж да се прекрати всяка стрелба по неприятеля. В 11,00 часа през деня да се открие отново усилен артилерийски огън от всички батареи. Един час до 2,50 ч. отново да се прекрати огънят от всички батареи, а в 2,50 часа отново да започне усилена канонада, прекратявайки стрелбата само на тези батареи, действията на които могат да възпрепятстват настъплението на войските“ [95, т. 5, с. 165]. Очевидно и този път ген. Зотов залага на любимия си маньовър — страх у противника, че след всяка масирана бомбардировка ще последва руска атака на нож. Както ще видим обаче, оказва се, че нервите на неприятеля понасят лесно и психологическата страна на грозния оръдеен тътен.

За съжаление, преувеличавайки числеността на турската армия и осланяйки се преди всичко на сведения от пленени турски офицери, генералът избира погрешно посоката на главния удар. Вместо атака от запад, където турските укрепления са или най-слаби, или въобще липсват, началник-щабът на обединените сили избира посочените по-горе 3 направления, от които Осман паша през цялото време очаква тежкия масиран удар на многобройния неприятел. В деня на щурма завалява продължителен дъжд, който не само че затруднява видимостта, но прави особено мъчно придвижването на войските по разкаляните пътища. За жалост нито един военачалник не смее да поиска отлагане на щурма, тъй като с него се отбелязва рожденият ден на императора, а на ген. Зотов повече от всичко се иска да поднесе на своя господар тъкмо в този ден големия си подарък — падането на Плевен.

Както много пъти дотогава, и сега артилерийската бомбардировка, започнала в 6,00 часа сутрина, не носи желания резултат. Но въпреки това точно в 15,00 часа румънски части атакуват десния фланг на Гривицките редути. Много скоро на помощ пристига 1-ва бригада от 5-та руска пехотна дивизия, командвана от ген. М. В. Радинов. Почувствали здравото рамо на руските батареи, румънците се хвърлят в четвърта смела атака, която им донася голям успех — изтласкването на неприятеля от Гривицкия редут № 1. За пореден път съзниците не успяват да развият своя успех и позволяват на турците да насочат свежи подкрепления към тази част на фронта. Съвсем логично Гривицки редут № 2, намиращ се на 400 м от първия, остава в турски ръце, а на полесражението намират смъртта си 793 румънски войници. Тежко ранените са значително повече — 1182 души [112, с. 144].

Поради недоразумение щурмът на централния участък започва по-късно от определеното време и здраво укрепената Омар бей табия остава в турски ръце. Този неуспех на русите им струва твърде скъпо — над 4500 убити и ранени войници. Вместо масиран фронтален удар тук командването вкарва в боя последователно полк след полк, нещо, което позволява на защитниците да отблъснат атаката с най-малко жертви.

В сравнение с десния фланг и с настъплението в центъра най-успешно протичат действията по левия фланг. Въпреки наличието на двата силни редута № 1 (Кованлък) и № 2 (Иса ага) отрядът на ген. М. Д. Скобелев успява да пречупи твърдата турска отбрана и да заеме третия гребен на Зелените височини. Успехът на Скобелев изглежда още по-голям, ако добавим и това, че бойците му преодоляват силно пресечена местност, прорязана от дълбок ручей, затрудняващ силно придвижването им към турските укрепления. Освен това оказва се, че редут № 1 е свързан в северно направление с друго укрепено съоръжение (Баглар баши), откъдето по дълбока траншея противникът прехвърля свежи сили и муниции [113, вып. 41, 219—223].

Тежкият терен и здравите противникови укрепления не са в състояние да спрат щурма на първия руски ешелон, състоящ се от двата елитни полка — Владимировски и Суздалски. Силният турски огън обаче заставя бойците да залегнат и минути след това да дочакат втория ешелон — Ревелския полк. Атаката бива подновена с нова сила. Но и този път невероятно силният пушечен огън на зелия отлични позиции неприятел спира настъплението. Настъпва решителният момент. В невъзможност да стори друго ген. Скобелев хвърля в боя последния си резерв — Либавския полк и два стрелкови батальона. От този миг насетне сражението се превръща в ръкопашна схватка. Грозният вик на хиляди мъжки гърла се смесва с предсмъртния стон на стотици убити войници и от двете страни. В критичния момент обаче, когато дошлите турски подкрепления вещаят нов руски неуспех, яхнал белия си кон, в центъра на сражението, с гола сабя в ръка се появява самият ген. Скобелев. Окрилени от неговата храбра постъпка, хиляди руски богатири тръгват на последна атака. В 16,30 часа в руски ръце попада Кованлъшкият редут, а малко по-късно — и редутът Иса ага. Пътят за всеобщо настъпление към Плевен най-сетне е открит. Но смятайки, че и този щурм завършва с неуспех, от щаба на съюзните войски не дават сигнал за всеобщо настъпление. И тази възможност, извоювана с кръвта на хиляди убити войници и офицери, е пропиляна с лека ръка.

Като се възползва от грешката на съюзното командване и давайки си сметка за надвисналата смъртна опасност над града, Осман паша насочва към Зелените възвишения почти целия си резерв. Едновременно с това към този участък на фронта са изпратени подкрепления от други райони на защитата. Рано сутринта на 31 август (12 септември) 1877 г. турците предприемат мощна атака. Четири пъти хиляди низами стигат до руските укрепления, но задружният им огън ги принуждава да отстъпят. Едва на петия път, когато в боя геройски загива и комендантът на Кованлъшкия редут майор Горталов, защитниците на превзетите укрепления остъпват на старите си позиции. Подобно на първите два и третият щурм на Плевен завършва без успех [114, 170—171].

В това най-кръвопролитно сражение по време на войната загиват 13 000 руски и 3000 румънски войници. Жертвите сред турските войски са далеч по-малки — едва 3000 души. Оказва се, че при наличието на толкова командири ефектът от бойните заповеди е чувствително накърнен. Нека още веднъж припомним, че формално начело на Западния отряд стои румънският княз Карол, а фактическото ръководство се осъществява от началника на Генералния щаб ген. Зотов, който командва и руските части. В същото време в лицето на ген. Чернат румънските дивизии имат своя пряк началник. Не стига това, но по време на целия бой всички те твърде често се консултират с дошлите там император Александър II, с военния министър Д. А. Милютин и с главнокомандващия Дунавската армия велик княз Николай Николаевич.

Наред с големия неуспех вероятно и това обстоятелство стават причина в лагера на съюзниците да се заговори за оттегляне от Плевен и прехвърлянето на

войските обратно в Румъния. И този път намесата на военния министър охлажда разгорещените спорове и съюзният военен съвет взема правилно решение — блокада на Плевен.

На първо време са извършени промени в командването на Западния отряд. За помощник на княз Карол е назначен извиканият от Петербург инженер генерал Е. И. Тотлебен, а ген. Зотов заема своето предишно място като командир на 4-ти корпус. Спечелилият си вече популярност в армията ген. И. В. Гурко оглавява и веднага се заема с реорганизирането на всички кавалерийски части [111, т. 6, с. 38].

Опитът на турците да попречат на руските планове за пълно блокиране на Плевен са провалени един след друг. След неуспеха на конните отряди, ръководени от генералите Крилов и Лошкарьов, да прекъснат снабдяването на турските войски по пътя София — Плевен новосъздаденият Западен отряд (наброяващ заедно с частите на гвардията 50 000 души) начело с ген. Гурко успява да изпълни първото начертание на ген. Тотлебен. Край селата Гривица, Телиш, Горни и Долни Дъбник турците търпят тежки поражения и губят окончателно жизненоважната връзка с останалите султански сили. Окуражени от развитието на военните действия, през ноември Западният фронт заема Етрополе и Орхание (дн. Ботевград) — две от най-важните противникови средоточия. При това положение за обсадения в Плевен Осман паша остава един-единствен изход — разкъсване на блокадата и бързо отстъпление в западна посока. На 28 ноември (10 декември) 1877 г. при опит да форсира р. Вит армията на Осман паша е разбита, а самият той, ранен, попада в плен. „Костеливият орех на войната", както европейската преса назовава Плевен, е освободен. В ръцете на победителите попадат 10 паши, 21 280 офицери, 40 000 войници и 77 оръдия. След тази голяма руско-румънска победа на страната на съюзниците влиза и Сърбия. От този момент насетне обединените християнски сили преминават към дългоочакваното настъпление.

РАЗГРОМ НА ТУРСКАТА АРМИЯ

На 30 ноември (12 декември) в с. Пордим, Плевенско, под ръководството на император Александър II се провежда военен съвет. Присъстващите там първи ръководители на Дунавската армия трябва да решат важния въпрос за зимното преминаване на Балкана. За разлика от тогавашната теория и практика на бойните действия ген. Д. А. Милютин предлага неочаквано за противника форсиране на планинските проходи и стремително напредване на войските в Тракия. Смутен от дръзкото предложение, императорът демонстрира колебливо поведение, но аргументите на военния министър ген. Н. Н. Обручев и други висши офицери го убеждават в правилността на идеята.

Според взетите на съвещанието решения общият замисъл на зимния поход се заключава в нанасянето на съкрушителен удар в центъра и левия фланг на турската отбрана и бързо напредване към заветната цел — Цариград. Що се отнася до Източния отряд на престолонаследника Ал. Александрович, той както и досега ще продължи да държи под обстрел турските военни части в четириъгълника Силистра, Русе, Шумен и Варна. Тежката задача по прехвърлянето на войските се възлага на 3 отряда, командвани от генералите Й. В. Гурко, П. П. Карцов и Ф. Ф. Радецки.

След това паметно решение са очертани по-нататъшните операции на румънските войски. Прочистили пространството между реките Вит и Искър, до този момент смесени румънско-руски отряди успяват да превземат Оряхово и Лом и така се подготвят условия за по-нататъшно напредване в северозападна посока.

От началото на декември 1877 г. войските на княз Карол — четирите румънски дивизии, са разположени в следния ред: една дивизия на румънския бряг срещу Русе и Силистра, друга — на гранизон в градовете Никопол, Плевен и Оряхово, трета под наименованието Западен корпус е ориентирана в посока Белоградчик — Видин. Този корпус е поддържан от резервна дивизия, стационирана в гр. Калафат, но и без нейната намеса руските и румънските бойни части успяват да изпълнят поставената им задача.

Така още в първите дни на декември 1877 г. освободените значителни руско-румънски сили край Плевен се заемат с изпълнението на смятаното за невъзможно зимно форсиране на Балкана.

Усилен с три дивизии на 2 (14) декември 1877 г. Западният отряд, командван от ген. Гурко, достига 71 383 души и 318 оръдия [113, вып. 61, с. 83]. Със специална заповед на княз Николай Николаевич е определена и главната задача на военното съединение: от линията Охрание—Етрополе—Златишкия превал да премине Стара планина през прохода Арабаконак, да разбие армията на Шакир паша и след като превземе София, по долината на р. Марица към Пловдив да излезе в тила на турските войски [113, вып. 61, с. 212].

Що се отнася до турските сили, според разузнаването те са разпределени по следния начин: на Арабаконак и Ташкесен (дн. Саранци) около 20 000 души, край с. Литаково — 3000 души, в Златица около 6500 души, в София — 8000 души и по протежението Берковица—Пловдив — още 10 000 души, или общо 47 000 души. Съдейки от разположението на войските, не е никак трудно да се види, че най-голямо внимание турският щаб отделя на Арабаконашкия проход — нещо, което кара ген. Гурко да се откаже от фронталния удар и да предприеме действия по фланговете на противника.

Първата заповед за движение на войските е дадена на 11 (23) декември. Наред с конкретните указания за начина, по който трябва да се построят частите, тяхното осигуряване с оръжие (в това число артилерия), боеприпаси и храна, в заповедта са посочени и трите основни колони за настъпление. Според разпореждането колоната на главните сили се състои от авангард и 2 ешелона, наброяващи 35 000 души. Те трябва да се придвижват по направлението с. Врачеш — с. Чурек — с. Потоп — с. Елешница и така да излязат в тила на основните турски сили при Арабаконак.

Напредването на основното съединение войски е подкрепено по двата фланга от колоните на генералите Н. Н. Веляминов и В. Д. Дандевил. Първата колона, състояща се от 6 батальона, 16 ескадрона и 16 оръдия, получава заповед да настъпи от с. Врачеш към връх Мургаш и с. Желява, втората (9 батальона, 6 ескадрона и 14 оръдия) — през Етрополе към връх Баба и с. Буново.

В същото време за задържане на турските части на Арабаконак са определени отрядите на ген. Шувалов и ген. Олденбургски, общо около 6000 души. Те ще действат фронтално срещу прохода и при евентуално турско отстъпление трябва незабавно да се заемат с преследването на противника. Към тях следва да се присъедини отрядът на ген. Шилдер-Шулднер, оставащ на позиция при селата Врачеш и Скравена. Общото командване на трите отряда се възлага на командващия 9-и корпус ген. Н. Криденер [113, вып. 61, с. 274].

Ден преди похода войниците получават строго определени количества боеприпаси, храни и фураж. Оказва се, че на места един войник разполага с не повече от 50—60 патрона, с тридневен запас от сухар и храни за обозните животни, но никой не се оплаква от недоимъка. Мъжествено посрещат войните на ген. Гурко

и страшните студове, които сковават планината дни наред. Средно за денонощие при крайно трудни условия, носейки на ръце част от разглобените оръдия, личното оръжие и боеприпасите, частите преминават по десетки километри. Нощуват там, където ги настигне тъмнината, и много често се събуждат затрупани от 15—20 см сняг. В продължение на 6 дни от 13 (25) до 18 (30) декември 1877 г. главните сили на Западния отряд и дясната колона на ген. Веляминов освобождават селата Чурек, Потоп, Елешница, Негушево, Яна, Желява, Бухово. Навсякъде руските богатири са посрещнати с неописуема радост от признателните българи, приели в домовете си премръзналите и изморени герои.

Все пак бавното придвижване на войските по заснежените планински пътеки дава възможност на противника да се ориентира в обстановката и в последния момент да се отскубне от обкръжение. За да прикрие отстъплението, Шакир паша заповядва на Бекир паша да заеме позиция западно от Ташкесен и така да попречи на руското преследване.

Голям героизъм при преминаването на планината показват и частите на ген. Дандевил. На 16 (28) декември, когато колоната доближава връх Баба, над нея връхлита грозна буря. Снежната виелица изтръгва дървета, а снежните навеи заличават следите на планинските пътеки. Само за няколко часа през тази страшна нощ измръзват повече от 800 души, около 15% от личния състав на колоната. Всичко това заставя генерала да върне частта си към Етрополе, откъдето 3 дни се насочва към Златишкия проход [112, 189—190].

Така, преодолели огромни трудности, в навечерието на новата 1878 г. войските на ген. Гурко заемат важен оперативен простор от Софийското поле. При това положение той решава да разгроми първо турската групировка при с. Ташкесен и едва след това да се заеме с основните сили на Шакир паша и с освобождаването на София. На 19 (31) декември разпределени в 6 колони (общо 40 батальона, 16 ескадрона и 40 оръдия) започват атака срещу Ташкесенската позиция. Непрогледната мъгла, пресечната местност и дълбокият сняг затрудняват твърде много движението на войските. Открила навреме руското напредване, турската тежка и планинска артилерия открива убийствен огън. Независимо от това руските батальони настъпват и авангардът им достига предните турски части. Към 15,00 часа е даден сигнал за атака на нож. С мощно „ура“ русите успяват да изтласкат противника от окопите и той се вижда принуден да напусне здраво укрепените си позиции северно от с. Ташкесен [113, вып. 62, с. 424].

В същото време щабът на Шакир паша стига до извода, че най-вероятната следваща стъпка на ген. Гурко ще бъде пълно обкръжаване и унищожаване на Арабаконашката позиция. Ето защо час преди освобождаването на с. Ташкесен от русите Шакир паша дава знак за оттегляне на войските без бой. В пълен безпорядък десетки табори, между които и бягащото мирно турско население, се насочват към с. Стъргел, с. Петрич и гр. Пазарджик. Енергично преследван от руските бойни части, Шакир паша не успява да дочака помощ от София. Предвожданите от ген. Веляминов войски в района на с. Долни Богров разгромяват отлично екипираната турска част, заставяйки я да се върне обратно към София.

След успешните сражения при селата Ташкесен и Долен Богров и отстъплението на Шакир паша пред Западния отряд се откроява задачата за освобождаването на София. С умели действия отрядът на ген. Раух (15 000 души), подкрепен от 5000 войници на ген. Веляминов, успява да сломи турската съпротива и на 23 декември 1877 г. (4 януари 1878 г.) навлиза по улиците на София. Посрещнат възторжено от ликуващите българи, същия ден в града заедно със своя щаб пристига в легендарият Й. В. Гурко. В благодарствена заповед към войниците и офицерите от Западния отряд той не скрива възторга си от блестящата им храб-

рост, проявена както при преминаването на Балкана, така и в сраженията срещу турския неприятел: „Със заемането на София се завърши този блестящ период от настоящата кампания — преминаването на Балкана, — при което не зная на какво повече да се удивлявам; дали на вашето мъжество и храброст в боевете с противника или на твърдостта и търпението при понасяне на тежките трудности в борбата с планините, студовете и дълбоките снегове.

Ще минат години и нашите потомци, посещавайки тези диви планини, с гордост и тържество ще кажат: „Тук е преминала руска войска и е възкресила славата на Суворовските и Румянцевските чудо богатири. . .“ Благодаря ви, храбреци, за вашата героична служба“ [113, вып. 62, с. 407].

Така Западният отряд въпреки тежките зимни условия успява да разгроми отлично екипираните и снабдени с най-модерно оръжие турски отряди и да премине Стара планина. Овладял линията Златица — София на фронт около 80 км, той заема отлично положение за преследване на разколебаните турски войски и за бързо настъпление по долината на р. Марица.

Възползвайки се от успехите на ген. Гурко, командирът на Троянския отряд ген. П. П. Карцов се заема с трудната задача да премине Балкана през Троянския проход. Намиращ се по средата между Арабаконашкия и Шипченския проход, той не без основание е назоваван „Троянска пътека“. Добър познавач на Балканите, големият германски военен специалист фелдмаршал Фон Молтке намира за истинска лудост форсирането на Троянския Балкан дори при най-благоприятни климатични условия. „Достатъчни са два батальона — пише той, — за да задържат настъплението на цял корпус“ [112, с. 164]. След като организира отлично разузнаване и използва подкрепата на местното християнско население, ген. Карцов пристъпва към решаване на тежкия проблем.

Разделен в 3 колони, Троянският отряд, в чийто състав влизат 28 роти, 10 сотни и 24 оръдия (общо 6500 души), започва форсирането на планината на 23 декември 1877 г. (януари 1878 г.). Според приетия план първият ешелон трябва да разчисти пътя от дебелия сняг и нападалите дървета и достигайки района на превала, да се спусне според обстановката към село Текия (дн. Христо Даново) или към с. Кърнаре. Останалите два ешелона през следващите два дни трябва да преминат по същия маршрут и в зависимост от разположението на противниковите сили да проведат демонстративни действия на широк фронт. Подобна стъпка се налага от факта, че за разлика от турците ген. Карцов разполага с малки сили и всеки опит за реална атака би подхвърлил войските на опасни изненади.

С най-трудните задачи се справя първият ешелон от главните сили. Освен ниските температури, дебелия сняг и мъглата най-големият враг се оказват връхлитащите една след друга зимни виелици. Малко преди падане на нощта войници, предвождани от храбрите юнаци на войводата Цеко Петков, достигат близко до планинския превал. Но проведената в движение атака завършва с неуспех. Оттеглили се да изчакат зазоряването в близката гора, русите дават много повече жертви от измръзванията, отколкото от противниковия огън [114, с. 202].

Разучили точното разположение на турските сили (4 табора, пехота и част от султанската гвардия), русите решават да изчакат пристигането на останалите 2 ешелона. И когато на 25 декември (6 януари) 1878 г. се събират частите на целия Троянски отряд, командването решава да завладее непристъпната турска позиция с обход отляво. На следващия ден ген. Карцов дава заповед за общо настъпление. След кратка артилерийска подготовка руските батальони се разгръщат в боен ред. За да отвлече вниманието на турците от действията на обходната колона, полк. Татишчев дава сигнал на един батальон да атакува фронтално заетата от турците непристъпна скала Орлино гнездо. Използвайки умело мърт-

вото пространство под огромната скала, русите придвижват в дебелия сняг рота след рота и с цената на нищожни загуби заемат удобни позиции до турските окопи.

В същото време втората обходна колона, водена от полк. Греков, достига до турските укрепления на десния фланг. Неуспели с огън да спрат руското напредване, турците се хвърлят в яростна атака на нож. Много скоро техният напор е спрян и част от низимите отстъпват по южния скат на планината към с. Кърнаре.

След този успех 3 батальона от обходната колона се насочват към тила на укреплението Орлино гнездо. Участник в това ожесточено и кърваво сражение си спомня: „Със замрели сърца наблюдавахме как веригата на стрелците и резервът без разстояния и интервали, залавяйки се за стената, подкрепяйки се взаимно, се катереха по нея. . . Още минута и челните батальони. . . вече бяха на бруствера и знамето на втори батальон се развя на най-голямата височина на непристъпния Троянски проход. Тържествено беше в тази минута! Офицерите се хвърлиха да поздравяват началника на отряда с победата. Те се прегръщаха и целуваха, войници и казаци, смесили се с българите, правеха същото и хиляди калпаци летяха във въздуха“ [7, с. 337].

Само минути след тази заслужена радост руската пехота, поддържана и водена от стотици български доброволци, се понася през заснежените урви на Балкана към селата Текия и Кърнаре. По своя път, който се оказва толкова труден, колкото и изкачването към върха на прохода, освободителите пленяват храни, оръжие и муниции. Край село Кърнаре те разгромяват в движение турски табор, идващ от Карлово, и попълват запасите си от голям военен обоз, наброяващ повече от 80 волски коли [112, с. 203].

След тази успешна акция, увенчала преминаването на Троянския проход, ген. Карцов получава заповед да настъпи с войските си към гр. Чирпан. Според предварителния план на Главната квартира неговият отряд трябва да се вреже като острие в турската отбрана и да не позволи обединяването на противника в Тракийската долина. При това положение турците се виждат принудени да изоставят позициите си при Клисура, Карлово и с. Чукурлии (Песнопой) и да отстъпят към Пловдив. След освобождението на Карлово и Чирпан Троянският отряд бива разформирован, а частите му преминават под ръководството на ген. Гурко.

През студената зима на 1878 г. задача за настъпление получава и Шипченският отряд на ген. Ф. Ф. Радецки. С получените подкрепления след падането на Плевен отрядът възлиза на 48 000 души със 199 оръдия. С по-малко сили разполага противостоящата турска групировка — на позиция в началото на Шипченския проход — 30 табора и 54 оръдия, а в лагера край с. Шейново — 11 табора и 29 оръдия, или общо с резерва 26 000 души със 103 оръдия [113, вып. 5, с. 216].

Според плана на Главната квартира Шипченският отряд трябва да напусне незабележимо своите позиции на Балкана и след разгромяване на Вейсел паша да напредне по най-прекия път за овладяването на Одрин. За тази цел ген. Ф. Ф. Радецки разделя войските на 3 отряда: лявообходна колона, командвана от ген. Скобелев, и централна група начело със самия Радецки. Основната част от Българското опълчение — 7 дружини, е включена в състава на дясната колона, а 9-а дружина е поставена под командването на ген. Н. И. Святополк-Мирски. Останалите опълченци, организирани в 4 дружини, трябва да изпълняват охранителна служба на север от Балкана.

Заповедта на ген. Скобелев за предстоящото настъпление е прочетена пред Опълчението на 24 декември 1877 г. (5 януари 1878 г.). „Български опълченци — се казва в нея. — Вам е известно защо Русия опълчи своите полкове против Турция . . . Вий, юнаци, още в първите дни на формиране на Опълчението се показахте достойни за онова участие на руския народ, което той приемаше в съдбата

на вашето поробено отечество. В битките при Стара Загора и на Шипка вие се показахте достойни за по-добра участ и заслужихте любовта и доверието на вашите бойни другари — руските солдати. Аз напълно се надявам, че вие и в бъдещите битки ще покажете вашата храброст и самоотверженост — качества, с които се отличихте досега. Надявам се на това, още повече че вие, българите, се биете за свободата на поробеното си отечество, за отмъщение на поруганата чест на вашите майки и сестри“ [56, с. 168].

Подготовката за предстоящия поход в лагера на Опълчението завършва за няколко часа. Въпреки увещанията на полк. Ф. Е. Кренке в редовете на строените дружини застават и болните. Вестта за предстоящия поход раздвижва и ранените опълченци в габровската болница. До сутринта на 25 декември (6 януари), когато започва настъпление, в нея не остава нито един опълченец. Всички заедно с медицинския персонал се отправят към опълченския бивак, за да се влеят в напредващите колони.

Не остава безучастно и мирното население. В помощ на двете флангови колони се притичват над 2500 българи, които разчистват пътищата, помагат да се придвижи артилерията или застават начело като водачи в авангарда на войските. На 27 декември (7 януари) лявата колона под командването на ген. Н. И. Святополк-Мирски преминава Тревненския проход и достига до долината на р. Тунджа. В движение войските овладяват с. Горно Гюсово (дн. Горно Изворово) и с. Мъглиж (дн. гр.) и се насочват към укрепения турски лагер край с. Шейново, където са съсредоточени силите на Вейсел паша — 41 табора, 83 оръдия и 26 ескадрона. Възможностите на руската колона обаче са твърде ограничени. Налага се след превземането на Казанлък и първите турски отбранителни линии около с. Шейново атаката да бъде преустановена.

През това време войските на ген. Скобелев започват преминаването на планината. Виелиците не престават нито за миг. На места пътят се превръща в тясна планинска пътека, по която се спускат трудно дори войниците, камо ли планинските оръдия. Ген. Скобелев издава заповед тежките оръдия да бъдат разглобявани и пренасяни на части, а колите и снарядите да се качват на шейни и с помощта на въжета да се спукат по скованите в лед планински склонове. На 27 декември (8 януари) от дясната колона успяват да достигнат равнината едва около 5000 души и 8 оръдия — сили, с които ген. Скобелев не посмява да атакува шейновските позиции.

Тревожните известия на ген. Н. И. Святополк-Мирски дават повод на ген. Ф. Ф. Радецки да предприеме атака срещу турските табори под връх Св. Никола по-рано от заплануваното време. Сражението се води с особено настървение от двете страни. За по-малко от два часа са убити или тежко са ранени 1706 руски войници и макар че руският натиск е спрян, атаката на ген. Ф. Ф. Радецки не позволява на противника да изпрати подкрепления към с. Шейново — там, където се решава изходът на борбата.

На 28 декември (9 януари) боевете за овладяване на турските отбранителни линии в района на шипченската позиция — с. Шейново, са подновени. След продължителна артилерийска канонада от турска страна срещу колоните на ген. Н. И. Святополк-Мирски към 10 часа сутринта частите на ген. М. Д. Скобелев предприемат общо настъпление. В авангарда на войските, поддържани от 1 планинска батарея, напредват 3 руски батальона и 2 опълченски дружини. Изведнъж, сякаш под напора на разгарящия се бой, мъглата над равнината се вдига и на няколкостотин крачки пред турските окопи се появяват разгънатите вериги на руси и българи. Врагът открива яростна пушечна стрелба и се приготвя за контраудар. Към тила на 11-и стрелкови батальон полетяват стотици турски конници,

ала с мощно „ура“ и непресекваща стрелба опълченците от 6-а дружина отблъскват надвисналата опасност. Вземайки инициативата в свои ръце, ген. М. Д. Скобелев хвърля в боя частите на легендарния Углецки полк. На 300 метра от турските окопи руските войни се вдигат на щикова атака. Последват ги опълченците от 5-а дружина. С неудържим устрем руси и българи нахлуват в окопите на силно укрепения турски редут № 2. Закипява ожесточен ръкопашен бой. Купища от трупове преграждат пътя на освободителите, ала нищо не е в състояние да спре стремителната им атака. Неизвестен опълченец се хвърля към едно от турските знамена и го пленява. Героичната му постъпка окуражава останалите бойци, които с щикове и приклади изтласкват от окопите обзетите от панически страх низами.

„Пета опълченска дружина — отбелязва в своите спомени Анастас Бендерев, — след като взе редут № 3 по заповед на майор Попов, преследва неприятеля отначало на три посоки: първа и трета рота тръгнаха надясно, очевидно към редут № 8, трета рота право в гората, вероятно към редута № 7, и сетне към гробищата, а четвърта рота — наляво към с. Шейново. От тях първа и втора рота участваха във вземането на редута № 9, след това те се съединиха с трета рота и обкръжиха един турски редут, вероятно № 8, от който взеха в плен една турска рота. Оттам трите роти влезнаха в Секерчовската гора, откъдето обстрелваха около два часа след пладне бягащите турска кавалерия и пехота“ [8, с. 312].

След около час опълченците се надигат за нова атака — този път срещу редут № 3. Получили подкрепления, турците откриват убийствен огън. Невъзможно е да се направи нито крачка напред. Турският огън смазва всеки опит за настъпление. В този момент двама офицери — полк. Б. Ф. Панютин и българинът поруч. Данаил Николаев (награден по-късно за геричната си постъпка с Георгиевски кръст за храброст), неустрашимо се понасят срещу многобройния неприятел. С мощно „ура“ и „Шуми Марица“ ги последват стотици бойци. Около 14 часà боят достига връхната си точка. Конниците на двете руски колони се съединяват и прегражда пътя на неприятеля за отстъпление.

Сам очевидец на тази блестяща победа, изкована с героизъм и с щедро пролятата кръв на руси и българи, Атанас Бендерев добавя: „Тя* взе енергично участие и в завладяването изобщо на тактическия ключ на позицията, където се реши съдбата на Шейновската операция и на турската армия на Вейсел паша. Не трябва да забравяме общата обстановка при Шейново. . . когато, макар и несполучливо. . . турците държаха инициативата и атакуваха колоната на княз Свято-полк-Мирски, а после несполуката на единадесети стрелкови батальон в началото на боя на Химитлийския отряд и ген. Скобелев почна да губи вяра в победата. При тази обстановка 5-а опълченска дружина начело с храбрия си командир майор Попов увлече наполовина вече унищожения девети стрелкови батальон и заедно с него завладя турския окоп. Тъй щото началото на победата на дясното крило на химитлийската колона бе положено от пета дружина, която оттук със своя огън улесни вземането от Углецкия полк на редута № 2 и сама взе участие в щурма на редута № 3, където бе решена съдбата на цялата Шейновска операция“ [8, с. 315].

Мощната атака на двата отряда и превземането на редут № 12 дават възможност на ген.-лейтенант М. Д. Скобелев да хвърли в боя целия резерв — 3 руски полка, 3-та и 4-та опълченска дружина. Армейската музика засвирва любимия Скобелев марш. Гръмовно „Ура!“ се изтръгва от хиляди гърди. Един след друг в руски ръце падат турските редути № 7 и 8. По заповед на обезумелия от гняв Вейсел паша в Главната могила турците се надигат за последен път в атака. Но

* 5-а дружина

от всички страни срещу тях откриват стрелба хиляди бойци. В този миг над редут № 1 се развява бяло знаме. Едно след друго бели знамена се развяват над цялата турска позиция. Корпусът на Вейсел паша капитулира. Турският военачалник сам връчва сабята си на легендарния ген.-лейтенант М. Д. Скобелев.

На следващия ден в околностите на с. Шейново е проведен военен парад. Вдигнал високо над глава фуражката си, „Белият генерал“ (така войниците назовавали с любов М. Д. Скобелев) поздравява героите с голямата и заслужена победа. „Юнаци! — обръща се той към напетите опълченски дружини. — Благодаря ви за добрата служба и юначество, което вий показахте във вчерашния бой. Вий, юнаци, се бихте не по-лошо от вашите другари по оръжие — войниците от руската армия, която армия съществува повече от двеста години“ [72, с. 452].

Влязло в боевете с по-голям боен опит, с присъщия си висок дух Опълчението заслужава високата похвала и горещата благодарност на руското командване. В сравнение с двете предишни сражения край Стара Загора и на Шипка сега жертвите сред доброволците са далеч по-малко, но затова пък успехите им са още по-големи.

По време на Шейновската операция и последните сражения на Шипченския проход противникът понася нови огромни загуби — около 22 000 войници и офицери падат в плен. Взети са 130 оръдия и много други трофеи. Така само месец след „плевенската катастрофа“ Османската империя се лишава от своята най-добра армия. Пътят за всеобщо руско настъпление към Одрин и Цариград е открит [51, с. 244].

След сраженията при Шипка—Шейново и стремително нападение на руската армия към Одрин и Цариград Опълчението получава нови задачи. Част от дружините поемат охраната по прехвърлянето на пленените турски войски към Велико Търново, а останалите доброволци са насочени в Еленско за отбиване на черкези и башибозушки нападения. От това време датират няколко успешни акции срещу разбойнически шайки около селата Тича и Марят. Към края на януари в Котел се съсредоточават и останалите опълченски дружини (от 1-ва до 6-а включително). Заедно с Нарвския хусарски полк те получават нова задача от командването — да прочистят целия район от разбойници и да осигурят всички условия за нормален стопански и политически живот на населението. За тази цел е сформиран нов българо-руски отряд начело с майор К. Б. Чиляев. Към него са придадени и четите на старите хайдушки войводи — Дядо Жельо и Панайот Хитов. Отрядът прогонва укрепилата се банда в с. Кадър факлии (дн. Везенково), Котленско. В разгара на боя опълченци и четници са поведени на последна атака от д-р Константин Везенков. Ранен на няколко места, смелият патриот е отнесен в един от лагерите на Опълчението, където по-късно умира. „Така загина от получената рана един от най-типичните представители на славното Българско опълчение, които създадоха традициите на възродилата се национална българска сила“ [8, с. 325].

През първите дни на януари 1878 г. русите предприемат ново стратегическо преследване на противника. За това спомага и цялостната обстановка на Балканите: пленената армия на Вейсел паша в района на Шипка—Шейново, началото на турското изтегляне от Североизточна България, паническото отстъпление на Сюлеймановата армия след освобождението на София, както и успехите на Румъния, Сърбия и Черна гора в Северозападна България и в посока на Адриатика.

Становището за незабавно напредване на войските се подхранва и от сведенията на разузнаването, според които турското командване няма ясен план за мястото и времето на решителното сражение. Според Сюлейман паша следвало русите да се задържат на Ихтиманските височини, докато войските му се обеди-

нят с главните турски сили в долината на р. Марица, а след това да се изгради непристъпната отбрана на Одрин. От Цариград обаче отказват да одобрят плана на своя главнокомандващ. Изричната заповед на султана повелява упорита отбрана да се води край Ихтиман, а на Одринската крепост да се гледа като на последна възможност за спиране на руското настъпление [112, с. 219].

Решен твърдо да не позволи обединяването на турските войски по долината на Марица, ген. Й. В. Гурко разделя войските си на 5 отряда, 4 от които настъпват към град Пазарджик. Избягвайки сериозни сражения, турците напускат без бой или след спорадични престрелки десетки тракийски градове и села: Ихтиман, Панагюрище, Стрелча, Пойници, Бошуля и т.н. Замисълът за обкръжаване на големи турски сили в прохода Троянови врата не се осъществява. Двете флангови колони на генералите Веляминов и Шилдер-Шулднер, които действат без връзка помежду си, поради силни студове и поледици не успяват да се доближат до отстъпващите турски сили. Все пак в района на Пазарджик се появява възможност за обкръжаване на неуспяла да се изтегли значителна турска сила – около 20 000 души. Но и този път неприятелят успява да се изплъзне. Сутринта на 2 (14) януари 1878 г., когато руските колони се готвят за решителен щурм, разузнаването донася, че турците са напуснали полуопожарения град [114, с. 224].

Без отдих за войските, както дотогава често става при освобождението на някои от големите български градове, ген. Шувалов продължава преследването на противника и още същия ден достига покрайнините на Пловдив. Все по същото време левият страничен отряд, командван от ген. Е. К. Делинхаузен, получава заповед да настъпи по линията Твърдица—Сливен—Ямбол и като отделя достатъчно сили да освободи до края на януари градовете Котел, Карнобат и Бургас [7, с. 367].

Важни задачи за изпълнение са поставени и на Източния отряд. За осигуряване на здрав тил през февруари 1878 г. новосформирани бойни колони на отряда прекъсват жп линията Варна—Русе и освобождават Разград, Осман пазар (дн. Омуртаг) и двете важни крепости Русе и Силистра [95, т. 9, ч. 1, 20—23].

Пред турското командване е поставен отново проблемът за общо настъпление и последен опит за задържане на руското напредване към Одрин. В изпълнение на този план югозападно от Пловдив Сюлейман паша реорганизира в 5 дивизии армията си, като за дивизионни командири назначава най-кадърните си офицери — Шакир паша, Бекир паша, Осман Нури паша, Сафет паша, а за командир на резерва Фуад паша. Но в тридневното сражение край Пловдив (2 (15) до 5 (17) януари 1878 г.) замисълът на ген. Гурко за обкръжаване на Сюлеймановата армия не се осъществява. Доброто маневриране на труските сили и слабата координация между основните руски колони позволяват на турците да се изтеглят към Станимъка (дн. Асеновград). Застигнати от частите на Сборната драгунска бригада и една бригада на Гвардейската пехотна дивизия, те правят отчаян опит да спрат русите край с. Караагач (дн. Брестник). Но и тук следващите на вълни руски атаки заставят неприятеля да продължи изтеглянето си на юг [113, вып. 69, с. 104].

Въпреки умората на войските главнокомандващият Николай Николаевич заповядва на ген. Гурко да ускори настъплението към Одрин. На (19) януари 1878 г. началник-щабът на Западния отряд ген. Д. С. Нагловски съобщава на ген. М. Д. Скобелев, че трябва да настъпи колкото е възможно по-бързо към Одрин и да влезе в града преди войските на Сюлейман паша. А след превземането на Търново—Сеймен, Харманли и Мустафа паша (дн. Свиленград) тази задача се оказва не така трудно изпълнима. С ускорен марш (за 40 часа руският авангард изминава 88 км) войските се приближават плътно до крепостта и на следващия ден 10 (22) януари 1878 г. с развети знамена навлизат по улиците на древния тракийски град. „Поздравявам верните ми храбри войски с превземането на втората турска столица Одрин — обръща се ген. Скобелев към поверените му бойни части. — Вашата жертвоготовност, търпение и храброст осигуриха този успех“ [112, с. 199].

На 17 (29) януари, след като Одрин се предава без бой, русите овладяват железопътната гара Чорлу, а 3 дни по-късно заемат и Чаталджа. На 21 януари (2 февруари) руските войски влизат в Родосто и Деде-Агач. Турция се вижда изправена пред пълен военен разгром.

Големият успех по време на стратегическото зимно настъпление се дължи преди всичко на руския героизъм и на умелото ръководене на войските. Но едва ли разгромът на отлично въоръжената турска армия би настъпил толкова бързо без помощта на съюзническите румънски, сръбски и черногорски армии, както и на разностранната българска подкрепа. Отвлекли значителна част от неприятелските войски, те позволяват на Дунавската армия да съсредоточи силите си, за да разгроми основната неприятелска групировка и край стените на турската столица да диктува сключването на победоносния мир.

ШЕСТА ГЛАВА

ОТ САН-СТЕФАНО ДО БЕРЛИН

В съответствие с традиционната си политика по Източния въпрос западните държави посрещат с голяма тревога царския манифест за война срещу Османската империя. Най-напред Франция, а след нея Австро-Унгария и Англия официално заявяват, че ще спазват неутралитет. Същевременно управляващите кръгове в тези страни още от самото начало на войната не само че не крият своето раздразнение, но ясно демонстрират симпатиите си в полза на султана. Дори нещо повече. Още в първите дни на войната в споменатите страни започва доста шумно дирижирана кампания в печата срещу Русия. По инициатива на Ватикана с благословията на папата и с подкрепата на Англия веднага е сформиран чуждестранен легион с участието на Англия, Франция и Австро-Унгария, който се присъединява към турската армия. Освен това тези държави оказват на Турция съществена материална подкрепа с оръжие, боеприпаси и военни специалисти. В това отношение най-активно се проявяват Англия и Франция.

Особено активно противодействие на Русия започва да оказва Англия. Още непосредствено след Царския манифест за обявяване на война на Турция Дизраели предлага Англия да окупира Дарданелите като гаранция против завладяването на Цариград от Русия. Кралица Виктория изцяло споделя войнствените настроения на своя пръв министър. По настояване на Дизраели в началото на май 1877 г. английското правителство решава Англия веднага да прекрати своя неутралитет, ако Русия застраши по някакъв начин Цариград, Дарданелите, Египет и Персийския залив. Въз основа на това решение лорд Дерби връчва на руския посланик Шувалов специална ултимативна нота. Той незабавно сигнализира в Петербург, че съществува голяма опасност от английска намеса на турска страна, ако руската армия не ограничи военните си действия до Стара планина.

Английското правителство дори предприема дипломатически постъпки пред Виена, Париж и Рим за организирането на колективни контрадействия против Русия. Виенският кабинет по принцип е готов да се солидаризира с Англия, но по понятни причини се въздържа от враждебни прояви срещу Русия. Френското правителство също споделя английската позиция, но и то предпочита да се въздържи. В своя отговор по повод царския манифест Деказ заявява, че Франция осъжда започналата война, но френското правителство ще съблюдава „най-абсолютен неутралитет. Това, разбира се, не попречва на Франция под различна форма да оказва съдействие на Османската империя.

Негативната позиция, заета от западните държави във връзка със започналата война, предизвиква големи опасения у руското правителство. На политическия хоризонт отново се очертават контурите на една враждебна коалиция срещу Русия. В този смисъл благосклонната реакция на Берлин придобива за Петербург изключително важно значение. В лицето на Бисмарк руските държавни ръководители виждат единствения възможен фактор, с чието съдействие се надяват да предотвратят опасността от евентуална нова Кримска коалиция.

Както би следвало да очакваме, решението на руското правителство да обяви война на Турция е посрещнато с голямо задоволство в Берлин. Във връзка с Царския манифест за обявяване на война на Турция немският посланик в Петербург Швайниц незабавно е упълномощен чрез специална тайна инструкция да връчи на руското правителство следната декларация: „Симпатиите на Негово Величество германския кайзер и крал на Прусия не могат да бъдат другаде, освен на страната на стария пруски боен другар, на страната на войската на неговия приятел и родственик. Кайзерът безусловно вярва в победата на руското оръжие, която ще донесе подобрение в положението на християните в Турция, а както е известно, кайзерът винаги е вземал присърце тяхното дело. Неспоколебимото решение на кайзера, към което неотклонно ще се придържа нашето правителство в отношението си спрямо предстоящите събития, се заключава в следното: През време на войната Германия ще съблюдава благожелателен неутралитет към Русия и ще постъпва винаги така, както подобава на една приятелска съседна държава“ [47, с. 147].

Горната декларация на Швайниц е фактически първото официално изразено становище на германското правителство по повод обявяването на войната. Няколко дни по-късно, на 28 април с.г., кайзерът изпраща лично писмо до царя в отговор на неговото послание. В своя отговор, поздравявайки го за неговата постъпка, Вилхелм I между другото пише: „Мой мили братовчеде! Вашето писмо от 7/19 април т.г. ме развълнува дълбоко. В момента, когато вземате това съдоносно решение, моите съчувствени мисли са изцяло с Вас — моя съратник. Никой не е в състояние по-добре от мен да разбере колко справедливо е Вашето решение. Аз най-добре знам, че Вие не искахте тази война, че решихте да воювате едва когато бяха накърнени Вашето достойнство и честта на Русия, след като изчерпахте всички възможни средства за постигане на помирение. Аз си позволявам да Ви уверя, че Вие няма да останете разочаровани в доверието, което изразявате спрямо позицията на Германия. Както вече неведнъж съм заявявал, Вие напълно може да разчитате на нашия благосклонен неутралитет като приятел и съсед. . . От цялото си сърце желая успех на Вашето оръжие за постигането на един здрав и продължителен мир, който ще гарантира най-после защитата на християните в Турция“ [47, № 234].

В края на април и през месец май 1877 г. Бисмарк лично се среща няколко пъти с Убри, пред когото отново потвърждава готовността на германското правителство за благосклонен неутралитет и съдействие. В един от разговорите канцлерът заявява: „Ние в никаква степен не сме заинтересовани от запазването на Османската империя. Така че вие можете спокойно да анексирате каквито искате територии. Най-важното за нас е да се запази традиционното руско-германско приятелство“ [2, 77—79).

Както се вижда, немският канцлер продължава да говори пред Убри по същия начин, както дотогава. При новата обстановка обаче думите на Бисмарк придобиват друга стойност, нов смисъл и значение за руското правителство. До обявяването на Руско-турската война неговите декларации от подобен род се посрещат в Петербург с известно раздразнение и са окачествявани като подстрекателство. А сега вече те звучат като подкрепа, поради което се приемат с голяма охота от почти всички руски държавници. През май 1877 г. барон Жомини например, изразявайки настроенията на висшите руски управляващи кръгове, в това число и на княз Горчаков, пише до Гирс: „Велика Германия е най-важното ни прикритие откъм Запад. Тя прави невъзможна старата коалиция срещу Русия от времето на Кримската война“ [60, с. 41].

ТРИУМФЪТ НА ИЛЮЗИИТЕ В САН СТЕФАНО

Надеждите на руското правителство за подкрепа от страна на Германия отчасти се оправдават. Най-напред подкрепата се проявява в готовността на берлинския кабинет да поеме защитата на руските интереси в Османската империя по време на войната. Откликвайки на руската молба по този въпрос, Бисмарк изпраща като нов посланик в Цариград принц Хайнрих фон Ройс, който е добре ориентиран във връзка със събитията около Източната криза. В края на май 1877 г. Ройс се озовава в турската столица и поема изпълнението на възложената му задача. От наличната документация, с която разполагаме, се вижда, че той твърде добросъвестно е изпълнявал Бисмарковите указания относно защитата на руските интереси по време на войната. Неговите многобройни и подробни посланически доклади са пълни с конкретни примери за оказано съдействие на Русия по един или друг повод. Прави впечатление, че Ройс влага голямо усърдие в своята дейност, проявявайки лично благосклонно отношение и отзивчивост не само към Русия и към руските граждани, но и към съдбата на местното българско население [75, с. 385].

Освен за защита на руските интереси в Турция Германия оказва на Русия известно съдействие и с участието на немски офицери като доброволци в руската армия, доставки на оръжие и военни материали, предаване на информация от разузнавателен характер за дислокацията на турските войски и т.н.

Колкото и скромно да е прякото военно съдействие, оказано от Германия на Русия по време на войната, то не е останало незабелязано за външния свят и предизвиква остри протести от страна на Високата порта и на Англия. На 14 ноември 1877 г. лорд Дерби връчва на немския посланик Мюнстер протестна нота, в която се казва, че английското правителство разполага с неопровержими данни за пряката намеса на Германия във войната на руска страна. По такъв начин, заявява Дерби, Германия нарушава обещания неутралитет и нейните действия ще се считат за нелоялни и враждебни спрямо Турция и Англия.

Най-важно значение за Русия има обаче дипломатическото съдействие от страна на Германия. Веднага след като руската армия преминава Дунав и започва настъпление, руското правителство се обръща към Берлин с молба Германия да не поема никакви ангажименти пред Високата порта или пред другите сили за мирно посредничество между Турция и Русия. Това искане цели да застави Високата порта, ако иска мир, да се обърне директно към руското главно командване. В този случай Турция неизбежно ще изпадне в положението да моли за мир, което пък ще я накара да бъде по-отстъпчива, а съответно Русия ще може да диктува и да налага своите условия като победителка. Евентуалното посредничество на трета сила в мирните преговори според руското правителство крие опасност да постави Русия и Турция в равностойно положение, което ще лиши Русия от предимствата на победителя. По-нататъшният развой на събитията напълно потвърждава смисъла и целесъобразността на това руско искане. Както Високата порта, така и Англия упорито се стремят да спрат настъплението на руската армия и да ограничат войната, колкото е възможно, чрез германското мирно посредничество. Това е единственият възможен начин и последният опит за спасяване на Османската империя от пълна катастрофа.

Още през лятото на 1877 г., когато руската армия преминала южно от Стара планина, Англия прави опит да спре войната, отправяйки молба до германското правителство да стане посредник за мирни преговори. Бисмарк обаче изобщо не реагира на английската молба. Вместо това през август с.г. германското правителство изпраща остра протестна нота до Високата порта с копия до останалите

европейски правителства срещу жестокостите на турската редовна армия през войната. Тези жестокости, се казвало в нотата, противоречат на Женевската конвенция от 1865 г., която е подписана и от Турция. Нотата е изготвена по сведения на майор Лингиц — участник в руската армия. По повод на тази нота Убри изказва на Бюлов голяма благодарност за демонстративно проявеното „съчувствие и приятелство“ към Русия [2, № 47, с. 19].

Тази постъпка на германското правителство обаче предизвиква истинска ярост у Дизраели. Пред австро-унгарския посланик в Лондон английският премиер споделя по адрес на Бисмарк: „Не, неговото нахалство трябва да има граници. Той винаги се изпречва на пътя ми. Какво си въобразява този надменен тип, това тайнствено и противно същество? Той е едно истинско европейско чудовище. Аз имам много по-малко ядове с Русия, отколкото с Бисмарк. Твърдо съм решен да му се противопоставя“. В същия доклад Бойст добавя: „Биконсфилд има една-единствена цел: колкото може по-скоро да спре войната. Той е убеден, че княз Бисмарк иска война в Ориента по същите съображения, които карат Франция да се страхува от нея. Биконсфилд е убеден, че германският канцлер умишлено насърчава Русия срещу Турция, за да си разчисти сметките с Франция“ [27, т. 3, с. 49].

След падането на Плевен, когато руската армия преминава в общо настъпление, Турция се оказва в критично положение. Турското правителство се обръща с отчаян апел към европейските сили за помощ — помощ за посредничество. Естествено, и този път най-голяма надежда се възлага на Германия. Турският посланик в Берлин Сабдулах бей се явява на 15 декември 1877 г. при Бюлов и му връчва специална нота молба за германска посредническа намеса. Подобна нота Високата порта изпраща в Лондон, Виена и Париж. Откликвайки на турската молба, английското правителство от своя страна се обръща за ходатайство към Берлин. Английският посланик О. Руссел заявява пред Бюлов, че в „сегашния критичен момент само Германия може да спаси Османската империя от пълен разгром, като стане инициатор и посредник за сключване на незабавно примирие“ [107, № 125, с. 2].

Във връзка с натиска върху берлинския кабинет за посредничество между Русия и Турция на 14 и 15 декември Бисмарк изпраща две инструкции до своя държавен секретар, в които формулира официалното германско становище така: „При всички случаи ние трябва да запазим нашето лоялно отношение към Русия. Сегашното политическо положение, след руската победа при Плевен, ми напомня за Седан. Сега ние сме длъжни да услужим на Русия по същия начин, както тя на нас през 1870 г. Това е абсолютно наложително, ако искаме да запазим доброто разположение на царя към Германия. Ние трябва да откажем всякакво мирно посредничество. Нашето посредничество, при съществуващата обстановка, би означавало да застанем на страната на Турция“ [107, № 125, с. 2].

От всички услуги, които Бисмарк оказва на Русия по време на войната, безспорно най-съществено значение има въздържащото въздействие, което Германия упражнила във Виена, предотвратявайки евентуални враждебни действия в тила на руската армия. А както е известно, в хода на войната, особено когато руската армия преминава на юг от Балкана, в Австро-Унгария не липсват враждебни помисли за вмешателство.

През лятото на 1877 г., след преминаването на руската армия южно от Балкана, във Виена възниква голямо безпокойство. Австро-унгарското правителство обмисля въпроса дали Австро-Унгария не трябва да се намеси във войната, за да защити своите европейски интереси. На първо време е решено да се проведе мобилизация и да се постави армията в бойна готовност.

Около средата на септември 1877 г. се състои среща между Бисмарк и Андраши в Мюнхен—Залбург, на която двамата държавници обсъждат международното положение във връзка с Руско-турската война. На 21 септември, уведомявайки Бюлов за разговора си с Андраши, Бисмарк пише: „Настоях пред Андраши Австро-Унгария да запази мирна неутрална приятелска позиция спрямо Русия и през следващата година в случай на второ руско настъпление срещу Турция“ [107, с. 114]. Естествено, Андраши е принуден да се съобрази с препоръките на Железния канцлер. Той заявява, че Австро-Унгария няма намерение да се намесва във войната нито срещу Турция, нито срещу Русия.

Победоносното настъпление на руската армия към столицата на Османската империя предизвиква отново напрежение в отношенията между силите съперници. Високата порта, обзета от паника, се обръща този път направо към руското главно командаване с молба за незабавно сключване на примирие. На 31 януари 1878 г. в Одрин е подписан протокол за т.нар. „Основания на мира“ между Русия и Турция. По отношение на България в протокола се казва: „България се създава като автономно княжество в пределите, където мнозинството от населението е българско. Нейните граници в никой случай не могат да бъдат по-малки от границите, определени на Цариградската конференция. Тя ще плаща данък, ще има народно християнско правителство и местна полиция“.

Сключеното примирие в Одрин и приетите „Основания на мира“ санкционират успехите на руската армия във войната. Те очертават в основни линии условията на предстоящия мирен договор, чиято подготовка е възложена на пълномощници от двете страни.

След подписването на Одринското примирие военните действия са прекратени. Условията на примирието обаче предизвикват силна реакция на недоволство в Англия и Австро-Унгария, които се обединили в общ антируски фронт. Откритите заплахи и предприетите действия от страна на тези държави окуражават Високата порта, която започва да усложнява и протака мирните преговори, надявайки се на английска и на австро-унгарска военна подкрепа. Тази позиция на Турция принуждава руските пълнопомощници да предприемат мерки за ускоряване на преговорите, като сломят упорството на противника и не му позволят да печели време. Главният руски пълномощник Игнатиев отправя строг ултиматум, че ако Турция не приеме незабавно руските условия, настъплението на руската армия ще продължи. Връчването на ултиматума е съпроводено с една военна демонстрация. На 1 март точно в 10 часа преди обяд руските войски в Сан Стефано и околността заемат изходна позиция за настъпление към Цариград. В момента, когато последва заповедта за атака, турските пълномощници, присъстващи на демонстрацията, обявяват, че приемат руските мирни условия. Така преговорите са възобновени. На 19 февруари (3 март) 1878 г. привечер мирният договор най-сетне е подписан.

Този договор предвиждал създаването на автономно трибутарно княжество България със свое правителство и войска. Границите на българското княжество обхващат: цяла Северна България без Северна Добруджа, която минава към Румъния, цяла Тракия без Гюмюрджинско и Одринско, които остават в Турция, и цяла Македония без Солунската област и Халкидическия полуостров. По такъв начин новата българска държава с малки изключения включва земите, населени предимно от българи. В нейните граници влизат приблизително същите територии, които съгласно с решенията на Цариградската конференция фигурират в двете области. Княжеството получава излаз на Бяло море. Според договора Турция няма право да държи войска в България. Предвижда се до изграждането на местна милиция — за срок от 2 години, в страната да останат руски военни части със задача да охраняват вътрешния ред и държавните граници.

Същевременно Санстефанският договор санкционира редица придобивки и за другите балкански народи. Румъния, Сърбия и Черна гора получават пълна независимост и известни териториални разширения. На Румъния е дадена Северна Добруджа в замяна на Югозападна Бесарабия, която пък се връща на Русия, а Сърбия получава Нишката област, която предварително е окупирала.

Санстефанският мирен договор, макар че не решава радикално Източния въпрос, е голяма и решителна крачка напред в многолетната борба на потиснатите балкански народи в Османската империя за премахването на феодалните окови и националния гнет. Той открива пътя за тяхното свободно развитие и прогрес.

Особено голямо значение има този договор за българския народ, който след близо 5 столетия отново, за трети път в многовековната си история, получава възможност да създаде своя държава. България заема мястото си върху европейската политическа карта. Санстефанският мирен договор увенчава с успех делото на българската национална революция и по този начин потвърждава справедливия и прогресивен характер на Руско-турската война, която напълно основателно е наречена освободителна.

* * *

Дипломатическите преговори, свързани с Одринското примирие и Санстефанския мирен договор, протичат, както вече стана дума, при крайно напрегната обстановка. В Лондон и Виена през тия дни се обсъждат съвсем конкретни планове за военна намеса в полза на Турция. Така например, когато виенското правителство узнава за руските мирни условия, веднага възприема крайно войнствена позиция. На 15 януари 1878 г. виенският кабинет под председателството на Франц Йосиф започва да обсъжда въпроса за военната намеса на Австро-Унгария срещу Русия. Най-активен застъпник на предложението за война против Русия е граф Андраши. Той прави обстоен доклад, изтъквайки, че в момента съществуват много благоприятни политически и военни условия за успешна война срещу Русия, която е изтощена до краен предел. Според него Австро-Унгария трябва да действа решително, защото Русия е нарушила Райхщадското споразумение и Будапещенската конвенция. Накрая, аргументирайки мнението си, Андраши заявява: „Искам да изразя убеждението си, че Германия няма сериозно и опасно да ни попречи. Сигурен съм, че с изключение може би на кайзер Вилхелм I германското правителство и германският народ ще бъдат доволни, ако нанесем поражение на Русия“ [27, т. 3, с. 61].

След бурни и драматични дебати във виенското правителство по този въпрос в края на краищата надделява противното мнение — Австро-Унгария да запази неутралитет.

Срещу мнението на Андраши се противопоставят генерал Фрайхер фон Бек от военната канцелария в двореца и личен съветник на императора, неговият заместник генерал Фон Краус, военният аташе в Петербург барон Бехтолсхайм и други висши офицери. Въпросните военни лица са противници на Германия и лично на Бисмарк. Те изразяват своето пълно недоверие към неутралитета на Германия в случай на война срещу Русия. Особено ревностно застъпва това становище барон Бехтолсхайм, който претендира, че най-добре познава курса на Бисмарковата политика по отношение на Русия. Той твърди с абсолютна увереност, че благосклонността на Бисмарк към Австро-Унгария има строго определена граница и че немският канцлер никога не ще се реши да пожертва отношенията си с Русия. Според него Германия непременно ще попречи на Австро-Унгария да защити своите интереси в Изтока, ако това трябва да стане чрез война

тика — обстоятелство, което само по себе си означава засилване позициите на Германия като първостепенна велика сила на континента. Чрез ролята си на посредник немският канцлер получава много съществени предимства, които му дават възможност още по-успешно да регулира отношението на Германия с другите сили в духа на немската външнополитическа стратегия.

При създалата се конкретна международна политическа обстановка в края на Руско-турската война Бисмарковата тактика е подчинена на следните основни изисквания: 1. Споровете между силите, претенденти за султанското наследство, да продължат колкото може по-дълго, но така, че конфликтът между тях да се локализира в сферата на дипломацията, без да прераства в открито военно сблъкновение; 2. Да се дискредитира политиката на княз Горчаков, като се предизвика замяната му в руското държавно ръководство с друго, по-благосклонно към Германия лице; 3. Да не се допусне изграждането на единен фронт между Англия и Австро-Унгария. Прекаленото сближение на тези две страни, макар и на антируска основа, било нежелателно за Германия.

За постигането на горните цели Бисмарк решава чрез тактиката на активен неутралитет да лавира между Русия и Австро-Унгария, оказвайки съдействие и на двете, а същевременно да контролира техните действия така, че те да не прераснат във военна конфронтация. При това положение както в Петербург, така и във Виена постоянно ще се нуждаят и търсят съдействието на Германия, а последната чрез демонстративна, но умерена подкрепа и на двете страни ще прояви добрата си воля към тях, ще подхранва техните надежди, ще ги държи под своя зависимост и контрол. Фактически точно такъв е смисълът на поетия от Бисмарк ангажимент като „честен посредник". Ролята на „честен посредник" е в пълно съзвучие със старите предложения на немския канцлер за подялба на султанските владения в Европа между държавите — съперници в Източния въпрос. Тези предложения отново излизат на преден план. Бисмарк съветва Виена и Петербург да си поделят Балканския полуостров. На Русия той щедро предлага източната половина, а на Австро-Унгария — западната. Това означава едновременно мирно решение на конфликта, но и безкрайни спорове между съперниците — точно в духа на немската политическа стратегия.

Що се отнася до другото изискване, свързано с компрометирането на Горчаков като ръководител на руската външна политика, сметката на Бисмарк е съвсем проста. Горчаков е известен като противник на Руско-турската война, а когато тя става неизбежна, той застъпва тезата за т.нар. малка война. Като ръководител на руската дипломация Горчаков действа в това направление. Руското правителство взема мерки за политическото осигуряване на малка война срещу Турция, която трябва да завърши с един умерен мир. Но както знаем, в хода на войната в Петербург надделяват други политически сили и въпреки несъгласието на Горчаков Русия започва голяма война, която завършва със Санстефанския договор. Този резултат обаче не е предварително обезпечен от руската дипломация, поради което Русия е заставена да направи редица отстъпки на своите съперници в духа на по-ранните споразумения с тях и по този начин се лишава от плодовете на трудно извоюваната победа. Бисмарк се надява, че в Русия непременно ще възникне недоволство от неизбежното дипломатическо поражение в преговорите около ревизията на Санстефанския мирен договор, а острието на това недоволство ще се насочи към този, който не е обезпечил своевременно успеха на руското оръжие — т.е. цялата отговорност ще падне върху Горчаков. По такъв начин той разчита, че ще успее най-после да си разчисти сметките със своя политически противник в Петербург. Съображенията и надеждите на Бисмарк в това отношение имат известни основания.

Както вече бе посочено, още в началото на войната в руското държавно ръководство възникват сериозни разногласия, що се отнася до нейните цели и задачи. Тези разногласия продължават и дори още повече се задълбочават в хода на самата война. Докато продължават военните действия, привържениците на тезата за малка война, т.нар. политици дипломати, мълчаливо наблюдават събитията без всякакво влияние върху политическите решения и действия на правителството. Думата имат военните, от които главно зависи решаването на всички въпроси, свързани с войната срещу Турция. По този повод Жомини, който изцяло споделя мнението на канцлера Горчаков, отбелязва: „Цялата политика в момента (по време на войната, б.а.) се прави от царя, княз Николай, Милютин, Непокойчицки и Хамбургер. Ние нямаме никакво участие. . . Начинът, по който ни третират в Главната квартира, парализира всяка наша инициатива. . . Всичко се решава на място от военните заедно с Игнатиев, Нелидов и Хамбургер. . . Ние не можем да бъдем считани за отговорни, защото всичко се върши без нас, далеч от нас, без дори консултация и информация. Това е една пълна анархия. При тези обстоятелства не ни остава нищо друго, освен да стоим със скръстени ръце. Това неизбежно ще доведе до края, до един тъжен край. . . Нашите военни искат мир директно с Портата, мир, диктуван от нас. Те не искат да чуват гласа на Европа. Но никой в Европа няма да се съгласи с такъв мир. . . Огънят на войната може да се разшири в европейски мащаб, а ние нямаме пари, за да понесем това бреме."

Когато обаче войната приключва и оръдията замлъкват, на дневен ред изниква въпросът за мирен договор с Турция. В започналите мирни преговори т.нар. дипломати отново постепено излизат на преден план. Те обаче, макар да се съобразяват с успешните резултати, постигнати чрез войната, продължават да действат в духа на старите си схващания за умерен мир в съгласие с Европа и с подписаните по-рано споразумения. Инструкцията на Горчаков до Игнатиев във връзка с мирните преговори гласи, че договорът, който предстои да бъде подписан в Сан Стефано, трябва да има характер на „обикновен прелиминарен протокол" [133, с. 146]. По същия повод Ройс съобщава на Бисмарк, че новоназначеният руски дипломатически представител в Цариград княз Лобанов му прочел едно писмо от Горчаков, в което се казвало: „Санстефанският мир ни създаде големи затруднения. Сега ние трябва да отстъпваме и без жертви едва ли ще намерим изход от положението". В едно писмо до Гирс Жомини отбелязва: „Горчаков настоява да сключим мир, съобразен със силите. Мисля, че той има право. . . Ние очевидно трябва да избираме: или нова Кримска коалиция, или конгрес. Аз не виждам в името на какво трябва да рискуваме. . . Ако успеем на конгреса да получим Молдавска Бесарабия, според мен ще имаме основания да сме доволни въпреки корекцията на Санстефанския мир. Лошото е само, че военните и журналистите не си дават сметка за нашето критично политическо положение и безотговорно настройват общественото мнение против дипломатите" [60, с. 147]. Още по-рязко реагира срещу Санстефанския мир граф Шувалов. Пред Андраши той споделя: „Санстефанският мир е едно нещастие за нас, а не за Австрия. Това е най-голямото недоразумение, което ние можем да направим. В края на краищата сега ние ще бъдем принудени да отстъпим пред очите на цяла Европа" [100, с. 123].

Действията на руската дипломация начело с Горчаков в хода на преговорите между Великите сили след войната за сключване на компромисен мирен договор, съобразен с предишните споразумения и контрапретенциите на страните съперници, предизвикват остри протести от страна на редица руски влиятелни държавници от групировката на военната партия и на някои дипломати начело с

Игнатиев. Особено показателна е реакцията на Игнатиев. Последният по частен път своевременно научава за сключената тайна конвенция с Австро-Унгария от януари—март 1877 г., но не бил официално уведомен за нея. По този повод Игнатиев бележи: „Интересното е, че съдържанието на конвенцията, сключена през януари 1877 г. между граф Андраши и Новиков, бе държано в тайна от мене в Министерството на външните работи по молба на Андраши. Горчаков призна това пред мен в присъствието на царя. . . Текстът на този нещастен договор ми бе показан по заповед на императора едва на 12 януари 1878 г. Тогава получих и копие от картата на Балканския полуостров, съставена от ген. Обручев въз основа на австро-руското споразумение. . . Между мен и Горчаков ще съществува винаги пропаст. . . Докато аз водех в Цариград политика за освобождението на всички славяни от турско иго, в Петербург охотно раздаваха славянски земи на Австрия. . . Горчаков възразяваше срещу Санстефанския мир. . . В неговите разсъждения сякаш се отразява влиянието на английската камарила. . . Горчаков ми нареди със специална инструкция да придам на Санстефанския мир прелиминарен характер, защото Австрия възразявала срещу него и имала намерение да свика общоевропейска конференция за окончателно уреждане на въпроса. . . Това робско раболепие пред Европа ще струва скъпо на Русия“ [75, с. 404].

Могат да се изброят още много примери за обвиненията срещу действията на руската официална дипломация и лично по адрес на Горчаков. Остри упреци срещу канцлера отправят Милютин, Гирс, Валуев, Нелидов, членове на императорското семейство начело с царицата и престолонаследника, а най-непримирими са лидерите на славянофилската групировка. Много горчиви упреци и лични обиди трябвало да преглътне Горчаков от своите опоненти, обзети от политически страсти и от патриотичен ентусиазъм. Във връзка с това обаче нека не забравяме, че в качеството си на държавен канцлер и министър на външните работи Горчаков най-добре от всички познава съотношението на силите на международната арена и опасността, която застрашава Русия. Освен това той си дава съвсем реална сметка за вътрешната военнополитическа слабост на страната и невъзможността да се защитят завоеванията, постигнати във войната. Едва ли е възможно дори да допуснем, че руският канцлер е имал нещо против Санстефанския договор, ако е бил достатъчно убеден, че Русия има необходимите сили и възможности да го защити докрай. Известно е, че изходно начало на цялата му политика по Източния въпрос е да се придържа към националния принцип при оказваната помощ на християнските народи в Османската империя за автономия или независимост. В този смисъл Горчаков смята дори Санстефанския мир въпреки неговата временност за една полезна тактическа стъпка, която отговаря на руската стратегия по Източния въпрос. Защото според него смисълът на този договор, макар и кратковременен, се заключава в това, че Русия още веднъж ще демонстрира добрата си воля пред балканските народи и специално пред българския като защитник на техните интереси. По този начин Русия запазва своята репутация като техен покровител и съюзник.

Ако Санстефанският мир бъде унищожен под натиска на западните съперници, това според Горчаков само ще навреди на тяхното влияние на Балканите и още повече ще издигне престижа на Русия. Тази презумпция на Горчаков е възприета и от Жомини, който по този повод пише до Гирс: „Въпреки ограничението на Санстефанския мир ние правим една голяма крачка за освобождението на християните в Изтока и цялата наша заслуга за това несъмнено ще бъде оценена и призната от тях“ [60, с. 147].

Така според Горчаков Санстефанският мир имал значение и смисъл, но именно като тактически ход. Затова той не възразява срещу него изобщо, но не

вижда в него и решението на въпроса. Поради това Горчаков продължава предишните си усилия за постигане на компромисен мир, съобразен с по-раншните споразумения с държавите съперници. Действайки в това направление, той фактически неотклонно се придържа към стратегията на руската външна политика по Източния въпрос, начертана още в началните години на неговото управление. Този политически курс според дълбокото му принципно убеждение е най-добре съобразен с интересите на Русия в общоевропейски мащаб. А главното в руските интереси било да не се допусне нарушение в европейското равновесие на силите чрез прекомерното засилване на Германия. Когато по-късно след Берлинския конгрес запитват Горчаков дали съжалява за Будапещенската конференция с Австро-Унгария, която не дава възможност на Русия да се възползва от победата си във войната срещу Турция, Горчаков отговаря: „Винаги съм считал и продължавам да считам, че за нас е по-добре едно спразумение и компромис с Виена по Източния въпрос, отколкото да предадем Франция връзана на Бисмарк. Ето кое наложи Будапещенската конвенция“ [75, с. 406].

Естествено, Бисмарк прекрасно разбира какви са намеренията на Горчаков в политиката му по Източния въпрос. Антинемската насоченост на тази политика за Бисмарк била вън от всякакво съмнение. Ето защо немският канцлер полага всички усилия да дискредитира Горчаков и неговата политика в руското държавно ръководство. Особено благоприятна възможност в това отношение се създава в края на Руско-турска война, когато в Русия започват дебатите около сключването на мирен договор с Турция. Бисмарк своевременно забелязва несъгласуваността и разнопосочността в действията на руското правителство около сключването на мирния договор и незабавно решава да се възползва от това обстоятелство. В хода на преговорите немската дипломация постъпвала така, че ръководителят на руската външна политика да се злепостави колкото може повече пред неговите опоненти в Петербург, пред царя и цялата руска общественост като главен и единствен виновник за дипломатическия неуспех във връзка с ревизията на Санстефанския мир. Именно това е едно от най-важните съображения, поради което Бисмарк така шумно и бързо изразява своето безрезервно одобрение на Санстефанския мир.

Впрочем нека проследим по-конкретно хода на драматичните преговори между Великите сили във връзка с мирния договор.

Още през втората половина на януари 1877 г. виенският кабинет изказва своето отрицателно становище относно руските „Основания на мира“ с Турция. Във Виена остро реагират срещу нарушението на Райхщадското споразумение и Будапещенската конвенция, съгласно с които Австро-Унгария също има право на глас при определяне условията за мир с Турция. Виенското правителство уведомява Петербург, че ще признае за действителни само такива условия за мир, които са съгласувани с австро-унгарските интереси. И понеже тези условия засягат общите интереси на Европа, те трябвало да получат санкцията на всички Велики сили. Във връзка с това Андраши предлага да бъде свикана международна конференция във Виена, която да обсъди мирния договор на Русия с Турция.

Тази позиция на виенския кабинет намира пълна подкрепа в Лондон. Както австро-унгарското правителство, така и английското също смята, че уреждането на Иточния въпрос е дело на всички Велики сили, поради което веднага се присъединява към предложението на Андраши за европейска конференция.

Обезпокоено, руското правителство прави опит да противодейства срещу започналото сближение между Лондон и Виена. В Петербург разбират, че за да могат успешно да противодействат на английския натиск, трябва да се постигне компромис с Австро-Унгария. В този смисъл са и съветите на Бисмарк. Към

края на януари 1878 г. Горчаков изпраща послание до Андраши, в което се дават някои разяснения около руските условия за мир с Турция. По-специално Горчаков изтъква, че мирът, който Русия възнамерява да сключи, ще има прелиминарен характер. Освен това руското правителство заявява, че е съгласно с предложението на Андраши за свикване на международна конференция. Единственото възражение на Горчаков е относно мястото за нейното провеждане. Той предлага вместо във Виена тя да се проведе в Берлин.

С оглед постигане на споразумение с Австро-Унгария Горчаков търси съдействието на Бисмарк, апелирайки за сътрудничество в името на единството между страните от Съюза на тримата императори.

Отначало Бисмарк реагира срещу предложението на Андраши за свикване на конференция твърде скептично. Неговият син — легационният съветник Херберт Бисмарк, изразява мнението на баща си в писмо до Бюлов: „Той (княз Бисмарк — б. а., К. К.) е много загрижен по повод предложението на граф Андраши за конференция. Според него предложението на Андраши е необосновано и непрактично. Баща ми се страхува, че една подобна конференция може да докара големи усложнения дори и за самия Андраши.“ Два дни по-късно, когато научава, че руското правителство е дало съгласието си за такава конференция, княз Бисмарк пише на Бюлов: „Естествено, ние не можем да се противопоставим срещу исканата така енергично от Андраши европейска конференция, още повече щом и Русия е съгласна. Но ние трябва да бъдем наясно относно нейните цели. Ако Австрия иска тази конференция, за да търси мост за сближение с Англия, то аз съм решително против този шахматен ход. Както изглежда... той има възражения главно срещу големината на България и срока за руската окупация... Подобна аргументация за конференция от страна на нашите виенски приятели прави едно досадно впечатление и направо ми действа на нервите... Що се отнася до предложението конференцията да се проведе във Виена, това ми се струва неразумно. Австрия би била много по-благоразумна, ако отстъпи по този въпрос. Разбира се, ние също не трябва да се обременяваме със задачата да бъдем домакини на подобна конференция“ [47, № 305].

Чрез своя посланик руското правителство прави постъпки в Берлин да склони Германия да не възразява срещу конференцията и дори да стане неин домакин. Като евентуално място за конференцията са визирани градовете Баден-Баден, Бреслау (Вроцлав) и Дрезден. Предявено е също искането конференцията да бъде председателствана лично от Бисмарк. Германското правителство се съгласява да участва в конференцията, но прави опит да отклони нейното провеждане в Германия и председателството ѝ от Бисмарк. Като претекст за тези възражения Бюлов посочва недоброто здравословно състояние на райхканцлера. След известни колебания по този въпрос и след енергичните настоявания от руска страна Бисмарк най-после се съгласява Германия да бъде домакин, но отказва да я председателства. Щял да бъде заместен евентуално от Бюлов, Хоенлое, Радовиц или Хатцфелд. Това предизвиква разочарование в Петербург. По този повод Гирс пише до Игнатиев: „От дипломатическата преписка ще се убедите, че даже Германия започва да се отнася с нас твърде хладно. Тя не се отказва да ни помага, но само със съвети, а преди всичко мисли как да подкрепя Андраши, чието падане от власт се счита в Берлин за много неизгодно. Бисмарк, който би могъл и е длъжен да ни услужи, отказва даже да присъства на конференцията, преструвайки се на болен.“ От Петербург последват нови настойчиви молби Бисмарк лично да председателства конференцията. Последният се съгласява и дори предлага тя да се проведе в Берлин, Мюнхен или Щутгарт. Той възразява само срещу Дрезден. Няколко дни по-сетне обаче Бисмарк отново се отмята от дадената дума под предлог, че не се чувства добре, за да пътува на далечни разстояния. Във връзка с тези опити на немския канцлер да се изплъзне от ангажименти към Русия Убри пише: „Бисмарк отново създава трудности... Бях принуден пак да го моля. Изтъкнах му, че ако се съгласи да председателства конференцията, той ще стори голяма услуга на Русия, от която ще зависи европейският мир. Аз му предложих конференцията да се проведе в Гьорлиц, който е само на 3 часа път от Берлин. Казах му, че дори имам съгласието на тамошния кмет, който сам си предложи услугите да бъде домакин. В резултат на моите настойчиви молби Бисмарк склони да председателства конференцията и предпочете тя да бъде в Берлин. От Петербург веднага последвал следният отговор на Горчаков: „Вчера предложих Берлин за място на конгреса, понеже Бисмарк заявява, че не можел да пътува. По този начин се отстранява причината за неговото отсъствие. Ние разчитаме най-много на неговото умело председателство и лоялно отношение, в което не се съмняваме“ [96, т. 2, с. 540].

Междувременно в тези напрегнати февруарски дни Убри почти ежедневно се среща и разговаря с немския канцлер. „Отново разговарях с Бисмарк, съобщава Убри в един от докладите си. — Той обещава, че що се отнася до него, щял да направи всичко възможно, за да ни услужи. Но той не скрива, че Германия се намира в деликатно положение между Русия и Австрия. Затова ни казва: Разберете се с Виена. А ние сме готови да се съгласим с всичко... Германия, заявил Бисмарк, се стреми да запази добри отношения с Русия и Австрия. С Русия тя има династически исторически и традиционни връзки, а с Австро-Унгария я свързват стари спомени, търговски и научни интереси, обща литература и език. Никой в Германия не ще одобри една война срещу Австро-Унгария. Тя би била крайно непопулярна“ [2, № 78, с. 18].

През февруари с. г. английското правителство предприема дипломатически сондажи в Берлин с цел да изясни германската позиция в случай на война между Англия и Русия. О. Руссел се явява при Бисмарк и поставя ребром въпроса как ще реагира Германия в случай на англо-руска война. Отговорът на немския канцлер не звучи много утешително за Лондонския кабинет. Бисмарк твърде троснато конфронтира събеседника си с контравъпрос: „А защо ми задавате такъв въпрос — за да ме ангажирате във Ваш интерес, или за да се застраховате от евентуална враждебност от наша страна?“. По-нататък Бисмарк започва да убеждава английския посланик, че за Англия няма да е опасно, ако Русия временно окупира Цариград, и не си струвало заради това да се воюва. Бисмарк веднага информира Убри за английското запитване и по този повод казва: „Аз не вярвам, че Австрия сериозно мисли да воюва. Англичаните са по-опасни, но Англия също няма да се реши сама да води война. Ето защо ви препоръчвам на всяка цена да се споразумеете с Виена... Що се отнася до нас, ние без възражение приемаме всички руски искания. В Източния въпрос Германия желае само да си осигури свободно търговско корабоплаване по р. Дунав и през проливите“ [2, № 78, с. 18].

Тези думи на Бисмарк предизвикват в Петербург едновременно задоволство и недоумение: „Ние знаем истинската цена на германското посредничество, което върши Бисмарк най-успешно в интерес на Съюза на тримата императори, отбелязва Горчаков в писмо до Убри. — Но това посредничество би следвало да се поддържа по-настойчиво във Виена... Изказванията на Бисмарк са справедливи и безпристрастни. Но не можем да разберем защо той толкова се колебае да упражни натиск върху Виена... Съгласието, което той иска да постигне с Андраши, зависи в най-голяма степен именно от Бисмарк“ [96, т. 2, с. 500].

Разчитайки на германската дипломатическа подкрепа, в средата на февруари руското правителство предлага на Виена и Берлин преди общата конферен-

ция на Великите сили да се проведе предварително съвещание между правителствата от Съюза на тримата императори за съгласуване на мненията. В Петербург се надяват, че на тази предварителна конференция с помощта на Германия ще могат да постигнат по-голяма отстъпчивост и умереност във възраженията на виенския кабинет. Отначало Бисмарк не се съгласява с руското предложение, опасявайки се, че ще трябва да вземе страна в спора, а точно това той искал да избегне. Впоследствие обаче след многократните руски молби той дава своето съгласие за провеждане на подобно съвещание във Виена на нивото на посланици.

Виенският кабинет се отнася още по-резервирано спрямо руското предложение за предварително съвещание между трите двора. Андраши правилно отгатва интимната мисъл на Горчаков, че с това се цели да бъде упражнен натиск върху Виена. И тъй като Австро-Унгария не била уверена в германската подкрепа, отговаря отрицателно. Междувременно Андраши се опитва да спечели Германия на своя страна. Той усърдно убеждава немския посланик Щолберг, че Германия е задължена да застане твърдо на австро-унгарска страна, защото това е в интерес на германизма в борбата му срещу засилващата се славянска опасност. Бисмарк обаче не се поддава на тези внушения и заема спрямо Австро-Унгария същата неангажираща позиция, както и към Русия. На 13 февруари в доклад до Петербург Убри съобщава: „Преди да даде съгласието си за предварително съвещание, Андраши иска да се увери в съдействието на Германия по два пункта: размерите на България и срока на руската окупация в България." На това място Александър II в приписка отбелязва: „Надявам се, че германското правителство, знаейки нашето становище, няма да отстъпи." По-нататък Убри съобщава, че Бисмарк се отнесъл резервирано към австро-унгарските искания и ги приел „ад референдум". По повод на това пак в приписка към писмото царят отбелязва: „Той би могъл да се изкаже по-решително."

Андраши основателно не е удовлетворен от отговора на Бисмарк. Немският канцлер изтъква пред австро-унгарския посланик Кароли, че „са нужни оценки, основани на действителността, а не на миражи". Във връзка с границите на България, станали предмет на дискусия между него и Кароли, съобщава Убри, Бисмарк заявил, че не разбира колебанията на Виена относно големината на България. А що се отнася до срока на нашата окупация, тя му се струва неизбежна и необходима. Според него срокът на окупацията трябва да бъде от 3 месеца до 3 години в зависимост от организацията на българската държава и компенсацията на загубите, понесени от нас във войната" [96, т. 2, с. 495].

Любопитно е, че същите съвети, които Бисмарк дава на Кароли на 17 февруари за по-голяма отстъпчивост от австрийска страна, няколко дни по-късно, на 21 февруари, повтаря пред Убри, но този път като съвети към Русия. В разговора си с руския посланик канцлерът характеризира политическото положение в мрачни краски и между другото казва: „Може би Англия не ще се реши да воюва. Наистина тя дава пари, но иска другите да воюват вместо нея. Затова Вие трябва обезателно да дезинтересирате Австрия, като ѝ направите някои отстъпки и я задоволите. Всъщност резултатите, които постигнахте от войната, са толкова значителни, че не бива да ги рискувате с една нова война. Германия ще бъде принудена да стои неутрална. Според мен едва ли си струва да се воюва за една по-голяма или по-малка България" [2, № 78, с. 18].

Най-сетне чрез ходатайството на Бисмарк Андраши дава съгласието си за провеждане на предварително съвещание на страните от Съюза на тримата императори. Съвещанието се състои във Виена към края на февруари 1878 г. В него участват Андраши, Новиков и Щолберг. Резултатите, които руското правителство очаквало от това съвещание, не били постигнати. Надеждата, че Германия

ще помогне за оказване натиск върху виенското правителство, не се оправдават. Спорът се води главно между Андраши и Новиков, а Щолберг стоял безучастно съгласно с дадената му от Берлин инструкция.

Руският посланик Новиков излага условията на подписаното примирие с Турция, като обосновава руските искания за създаване на автономна България, за временната окупация на освободените земи и за присъединяването на Бесарабия към Русия. Адраши не възразява за Бесарабия, но решително се противопоставя на искането за голяма България. Той се позовава на Райхсщадското споразумение и Будапещенската конвенция и въз основа на тях изказва следните контрапретенции: Българското автономно княжество да се ограничи на юг от Стара планина, а от останалите земи южно от Балкана да се образува „една гръцка провинция", която да бъде организирана като самостоятелна държава. България по никакъв начин не бива да достига до Бяло море. Що се отнася до временната руска окупация в освободените земи, Андраши дава съгласие, но при условие, че срокът ще се ограничи най-много до 6 месеца. След продължителни пререкания между Андраши и Новиков и при пълната индиферентност на германския пълномощник предварителното съвещание на силите от трите двора завършва с неуспех.

В хода на драматичните февруарски преговори между силите по повод Одринското примирие особено важен момент представлява известната реч на Бисмарк пред Райхстага от 19 февруари 1978 г., в която немският канцлер оповестява пред цяла Европа ролята си на „честен посредник". Тази реч произвежда голямо впечатление като израз на официалното германско становище по Източния въпрос. С най-голямо нетърпение очакват да чуят мнението на Железния канцлер по спорните въпроси на деня в Петербург, Виена, Лондон, Цариград и Париж. От неговата дума до голяма степен зависело в каква насока ще бъдат по-нататъшните действия на държавите съперници. Позицията на Германия била от решаващо значение за това дали конфликтът ще прерасне във военно стълкновение от европейски мащаб, или ще се ограничи с борба на дипломатическата арена.

Речта на Бисмарк била провокирана от интерпелацията на опозиционните партии в Райхстага, които искат да чуят какво е становището на германското правителство по Източния въпрос и как то защитава германските интереси в борбата на германизма срещу растящата славянска опасност. Интерпелацията по своя замисъл е насочена срещу проруската ориентация на правителството и целела да пренасочи германската външна политика към курс на единодействие с Австро-Унгария с оглед интересите на пангерманистичните политически кръгове.

Когато научава за интерпелацията в Райхстага, Бисмарк реагира с голямо раздразнение. В писмо до Бюлов той посочва, че интерпелацията е крайно ненавременна, защото поставя германското правителство в затруднение. „Аз не желая тъкмо сега да правя официални изявления, които биха навредили на нашата политика." В един от докладите си Убри отбелязва: „Бисмарк е буквално разярен по повод запитването в Райхстага за германската политика по Източния въпрос."

Въпреки нежеланието си обаче немският канцлер е принуден да изрази публично становището на правителството. На 12 февруари Убри докладва: „Бисмарк ще говори пред Райхстага. Той възнамерявал да акцентира, че политиката му е стриктно национална и се ръководи само от една цел — да отстоява интересите на Германия. Той иска от нас повече сведения за нашите намерения, за да ги защитава по-добре... Интересът тук към неговата реч е огромен. Всички очакват с нетърпение какво ще каже" [2, № 78, с. 18].

С още по-голям интерес речта на Бисмарк е очаквана в Петербург. „Княз Бисмарк — пише Горчаков до Шувалов, — изглежда, има намерение лично да отговори на запитванията в Райхстага. От неговата реч ще разберем за политиката,

която той възнамерява да следва. Засега той иска да знае точно какви са нашите намерения, за да може колкото е възможно по-добре да ги поддържа." В инструкция до Убри Горчаков добавя: „Г-н Бисмарк се готви да каже думата си. Това чака цяла Европа. Неговата дума ще бъде решаваща. Само от него зависят мирът и съдбата на Съюза (на тримата императори — б. а., К. К.). Постарайте се да го въведете по-добре в течение на нашата позиция и нашите желания. Ние ще чакаме какво ще му подскажат чувствата и убежденията, от които ще зависят нашите бъдещи отношения."

Чрез Убри руското правителство иска от Бисмарк преди всичко да защити в речта си платформата на Одринското примирие между Русия и Турция. Немският канцлер изпълнява охотно това желание, още повече че то не противоречало на неговите тактически изисквания. В своята реч пред Райхстага на 19 февруари най-напред Бисмарк изтъква, че германското правителство в политиката си спрямо Източния въпрос се придържа към основните положения, които начертава кайзер Вилхелм I в Тронното си слово от 22 февруари 1877 г. Във връзка с това Бисмарк цитира думите на кайзера, че дотолкова доколкото Източният въпрос не засяга пряко германските интереси, „Германия ще употреби цялото си влияние за защита на християнските интереси в Турция, за съхраняване на европейския мир и особено за запазване и укрепване на нейните добри отношения със съюзните и приятелски държави". По-нататък Бисмарк заявява: „Що се отнася до сегашното политическо положение в Ориента, на всички е известно, че в момента там цари мир... Сключеното примирие дава благоприятна възможност на руската армия да контролира цялата територия от Дунава до Мраморно море. Според мен най-добрата гаранция за ненарушимостта на сключеното примирие е това, че руската армия получи опора след овладяването на дунавските крепости — нещо, които ѝ липсваше по-рано. Това според мен е най-важното... А сега нека видим дали сключеното примирие застрашава в някаква степен нашите германски интереси. Става дума преди всичко за конституирането на България. Договорът за примирие предвижда нейните граници да обхващат територии, в които българското население съставлява мнозинство. Тези граници не са много по-различни от онези, които бяха начертани от Цариградската конференция. Различията в очертанията на българските граници между сегашния договор за примирие и Цариградската конференция са толкова незначителни, че според мен не си струва заради това да бъде нарушен европейският мир. Етнографските сведения, с които разполагаме, макар да не са съвсем автентични и да имат някои пропуски, ни дават достатъчно основания за такава констатация. Засега най-достоверният източник, който познаваме от немски произход, е картата на Киперт. Според тази карта българската национална граница се простира на запад оттатък Солун, обхващайки твърде еднородно население. На изток границата достига Черно море с растящ примес на турски елемент. А както е известно, според границите, които очерта Цариградската конференция, доколкото може да се съди от станалите на нея разисквания, територията на Източна България бе малко по-ограничена на север, а в замяна на това към Западна България бе прибавена може би допълнителна територия, която надхвърляше българските национални предели, включвайки области с албанско население, в които българите не са болшинство... Тези незначителни различия в очертанията на българските национални граници съгласно предвижданията на Одринското примирие ще бъдат предмет на допълнително обсъждане между силите, подписали Парижкия мир от 1856 г. Аз се надявам, че по всички тези неуточнени дребни въпроси около границите на България е напълно възможно да се постигне споразумение с Русия... От всичко, което казах, според моето дълбоко убеждение следва, че прели-

минарното примирие между Русия и Турция с абсолютно нищо не накърнява германските интереси. Така че не виждам никаква причина за недоволство от наша страна спрямо резултатите на току-що приключилата война, не виждам никаква причина, заради която Германия трябва да си разваля отношенията със съседните приятелски държави. В случая ние имаме това преимущество, че можем да се съгласим с едно или друго споразумение между силите, без да допуснем накърняване на нашите интереси... А що се отнася до постановленията на Одринското примирие, че няма да се допускат военни кораби през проливите, то това едва ли има за нас някакво значение. За нас по-важното е р. Дунав и проливите да останат свободни за търговско корабоплаване, както досега. Според мен в това се заключава цялата наша заинтересованост в Истока... Разбира се, ние сме заинтересовани и в това: християнските народи в Истока да получат по-добро управление, заинтересовани сме те да бъдат защитени от насилия, подобни на тези, които изтърпяха за жалост под турско владичество. Следователно Германия има в Ориента още един косвен, чисто човешки интерес от хуманна гледна точка" [75, с. 416].

Както се очаквало, речта на Бисмарк предизвиква бурни реакции на недоволство у опозиционните депутати, съставляващи мнозинство в Райхстага. Особено остро срещу канцлера реагират лидерите на опозиционните партии Виндхорст и Бенигсен. Последните възразяват на райхсканцлера, изтъквайки, че австро-унгарските интереси в Източния въпрос са и германски интереси. А това означава, че Германия е пряко заинтересована в конфликта, което налага тя да действа в тесен съюз с Виена срещу Русия. Виндхорст в речта си дори казва, че ако Русия овладее ключовите позиции Цариград и Проливите, тя ще владее Европа и целия свят. Бисмарк е принуден отново да вземе думата, за да отговори на темпераментните си опоненти. Той изтъкнал две неща: първо, че германските национални интереси в Източния въпрос нямат нищо общо с тези на Австро-Унгария, и, второ, че мнението, според което владетелят на Цариград и Проливите е владетел на света, е неправилно. Бисмарк дори иронизира своя опонент, като казва: „Султанът, както е известно, векове наред владее Цариград и Проливите, но никой у нас, в Прусия, не е имал усещането, че е подвластен на султана... Аз не твърдя, разбира се, че Проливите нямат ключово стратегическо значение. Аз само казах, че Русия няма намерение да обсебва тези ключови позиции. Думата на цар Александър ни гарантира това." Накрая Бисмарк категорично отхвърлил обвинението на опозицията, че германското правителство се отнасяло враждебно към Австро-Унгария. Той изтъква, че германската политика е насочена към поддържане на приятелство с Русия. Политиката на Германия, добавя райхсканцлерът, е проникната от желанието да бъде честен посредник между спорещите страни по Източния въпрос в името на европейския мир. Но същевременно той заявява, че Германия ще се придържа към политиката на неутралитет, защото тя нямала намерение да воюва за неща, които не засягат нейната безопасност, нейните национални интереси и вътрешното ѝ единство [75, с. 417].

Във връзка с речта си пред Райхстага Бисмарк споделя пред Убри два дни по-късно, че главната му цел е била да успокои общественото мнение в Германия и да покаже, че руската платформа за мирни преговори с Турция е основателна и приемлива, т.е. че тя може да служи като добра база за разисквания.

Речта на Бисмарк направила силно впечатление в цяла Европа. Особено оживени били коментарите сред управляващите среди на най-заинтересованите страни — преки участници в конфликта по Източния въпрос. В Петербург речта предизвиква смесени впечатления — от една страна, на задоволство, а от друга — загриженост. Наистина Бисмарк открито се изказал в подкрепа на руските ис-

кания, но същевременно дал да се разбере, че Германия няма намерение да натрапва мнението си никому, т.е. че не е готова твърдо да поддържа Русия за отстояване на нейните искания.

В Лондон речта на Бисмарк възбудила нов пристъп на озлобление у Дизраели-Биконсфилд срещу немския канцлер. Руссел, английският посланик в Берлин, споделил впечатлението си пред Убри, заявявайки, че „Бисмарк продължавал да служи на Русия".

Най-голямо разочарование Бисмарковата реч предизвикала във Виена. Там я окачествили като изцяло проруска и антиавстрийска. Австро-унгарският посланик в Берлин граф Каролн споделил, че идеите, които Бисмарк изложил в речта си, били „най-меко казано, илюзорни". Бисмарк още повече подсилва тези негативни впечатления у виенския кабинет, когато няколко дни по-късно в беседа с Каролн започва да го убеждава, че в интерес на Австро-Унгария е да се съгласи с руските претенции за България. „Щом веднъж вече сте се съгласили, казал той, да признаете независимостта на Румъния, Сърбия и Черна гора, струва ми се, че не е основателно да възразявате за България. Още повече че за вас няма особено голямо значение дали България ще е малка или голяма по обем. Не ще бъде основателно, ако по този въпрос не постигнете споразумение с Русия... Във вашата държава вие нямате българска националност и България е далеч от вашите граници. Съвсем другояче стоят нещата например със Сърбия. Спрямо нейната независимост вие имате много повече основания да проявявате загриженост и безпокойство, понеже в Унгария живее значително сръбско население, а самата Сърбия е плътно до вашите граници. Аз считам, че с оглед вашите интереси за вас би било по-целесъобразно, ако вие сложите ръка върху Сърбия... Същото се отнася най-вече за Босна и Херцеговина, където вие имате съвсем непосредствени интереси" [75, с. 419].

Внушенията на немския канцлер относно българските граници не останали без последствие във Виена. Постепенно Андраши започва да проявява известна склонност към компромис по този въпрос.

Междувременно в хода на дипломатическите преговори между силите около мирния договор с Турция възникват нови усложнения. Санстефанският мирен договор от 3 март 1878 г. предизвиква бурни протести в Лондон и Виена. Следват нови остри обвинения и заплахи срещу Русия. Планираната международна конференция, за която съществувало вече принципно съгласие между силите и дори било уточнено мястото за нейното провеждане, изведнъж отпада от дневния ред на преговорите, отдалечавайки се в неопределеното бъдеще. Преговорите отново навлизат в задънена улица поради липсата на някаква основа за споразумение. Най-непримирима е позицията на Англия, която открито заплашва Русия с война. Австро-Унгария също се обявява решително против Санстефанския мирен договор. Франция и Италия видимо започват да клонят в подкрепа на Англия и Австро-Унгария. Русия се изправя пред опасността от война срещу Англия, Австро-Унгария и Турция при благосклонното отношение към тях на Франция и Италия и при безполезния неутралитет на Германия. Някогашната Кримска коалиция, от която така много се бояли в Петербург, била на път отново да възкръсне. „Излиза, че ние стоим в навечерието на европейска война" — отбелязва Газенкампф в своя дневник [31, с. 555].

Обезпокоено от настъпилия обрат в хода на преговорите, руското правителство отново прибягва до съдействието на Германия. „Бюлов постоянно говори, пише Убри от Берлин, че германското правителство съжалява за провалянето на конгреса. Той обаче се пази от всякакъв упрек по адрес на Англия. Това негово държание ме шокира... Кайзерът бил много сърдит на Англия за това, че усложнява положението, проваляйки конференцията. Имал намерение да изпрати по този повод писмо в Лондон и се надявал, че ще ни бъде полезен. Както се вижда от изказванията на Бюлов, Германия иска да запази добри отношения с всички велики сили и най-вече с нас и Австрия". Бисмарк, естествено, отново съветва руското правителство чрез компромиси да постигне споразумение с Австро-Унгария. „Бисмарк ме съветва, пише Убри, да не тласкаме Австрия в обятията на нашите врагове, а да я съблазним с отстъпки... Аз не вярвам, каза той, че вашите различия с Австрия са толкова големи. Защо не оставите Виена да си чука главата със западната част на Балканите?" [2, № 78, с. 18].

Очевидно германското правителство действително се е стремяло на всяка цена да се постигне споразумение между Петербург и Виена. Тази негова заинтересованост се обяснява с опасенията в Берлин от очерталата се тенденция на сближение между Австро-Унгария и Англия. Подобна алтернатива е считана от Бисмарк за крайно нежелателна. По нареждане на райхсканцлера Бюлов изпраща телеграфически на Швайниц в Петербург следната строго секретна шифрована инструкция: „Направете така, че Русия да се споразумее по-бързо с Виена. Англо-австрийското сближение, което наблюдаваме напоследък, става по внушения от Париж. Ние трябва незабавно да противодействаме срещу подобна развръзка на нещата" [50, с. 23].

От същите съображения били проникнати и съветите, които Бисмарк давал на Виена. Без да упражнява натиск върху виенския кабинет, канцлерът продължава още по-енергично да му внушава, че трябва да постигне споразумение с Русия. Пред австро-унгарския посланик Каролн той системно изтъква, че Австрия би могла да направи концесии на Петербург относно България, а за сметка на това обещава, че Германия е готова да окаже пълно съдействие на Хабсбургската монархия за анексирането на Босна и Херцеговина. Същите мисли Бисмарк развива и в разговора си с австрийския престолонаследник Рудолф Австрийски. „Германия, казал Бисмарк, иска да има добри отношения както с Австрия, така и с Русия... Но ако ние желаем да сме в добри отношения и с двете държави, най-добре за нас ще бъде, ако тези две държави не воюват помежду си". По-нататък немският канцлер обосновава пред събеседника си мнението защо Австрия не бива да води война срещу Русия: „Ако допуснем, че вие спечелите решаващото сражение и превземете Москва, то Русия ще си остане пак Русия. Но ако се случи обратното и руснаците влязат във Виена, тогава Хабсбургската империя ще бъде напълно ликвидирана." Отразявайки в доклада си горния разговор между Бисмарк и Рудолф, Убри заключава: „Аз добих впечатлението, че Бисмарк иска примирение между нас и Австрия. За целта той, щадейки австрийските интереси на Балканите, е готов да даде на Виена концесии в Босна и Херцеговина. А пък на нас той предоставя България" [2, № 78, с. 18].

Както Петербург, така и Виена, макар и неохотно, постепенно възприемат съветите на Бисмарк. В края на март 1878 г. руското правителство изпраща ген. Игнатиев за нови преговори с Андраши. Игнатиев прави опит да защити Санстефанския мирен договор, като дава ново тълкуване на Райхсщадското споразумение в Будапещенската конвенция. Според него тези две споразумения не противоречат на сключения мир между Русия и Турция. От своя страна Андраши категорично възразява на Игнатиев. Той изтъква, че Санстефанският договор противоречи не само на горните споразумения, но е в противоречие и с руския проект за България от началото на войната, съобщен официално на Шувалов в Лондон и от Новиков във Виена. В случая Андраши не пропуска да припомни за известната декларация на руското правителство, направена от Горчаков през май 1877 г. Като контрапредложение Андраши формулира следните искания по

отношение на България: 1. На изток да се запази граничната линия между Лозенград и Цариград така, както била приета от Цариградската конференция, като се оставят Люлебургас и приморската част на Странджа в Турция; 2. Западната граница на България да минава от Орфанския залив на Егейско море към Враня, а в земите, които остават на запад от тази линия, да бъде образувана автономна област под името Македония, която да бъде отделена в административно отношение от Княжество България; Солун влизал в състава на тази нова административно автономна област; 3. Руската окупация на България да бъде в срок до 6 месеца с 20 000 войници.

Новото австро-унгарско предложение по отношение на България съществено се различава от становището на Андраши, застъпвано на виенските преговори в края на февруари с. г. Докато преди Андраши настоява българското княжество да се ограничи до Балкана, а на юг от него да се създаде една гръцка държава, сега той, повлиян от Бисмарковите внушения, допуска България да бъде неделима с излаз на Егейско море. Същевременно обаче Андраши настоява югозападната граница на България да се ограничи до р. Вардар така, че Вардарската долина да бъде извън княжеството. Смятайки, че новата българска държава ще бъде под руско влияние, Андраши на всяка цена иска Австро-Унгария да запази под свой контрол пътя Босна—Митровица—Солун. С оглед на това той предлага в земите на запад от р. Вардар до Албания да се създаде друга административно автономна област под името Македония, която трябва да бъде в сферата на австрийското влияние. Освен това Андраши предявява следните допълнителни претенции: 1. Австро-Унгария да анексира Босна и Херцеговина; 2. Сърбия да не увеличава границите си за сметка на Новопазарската област и Косовска Митровица, които също трябвало да преминат към Австро-Унгария; 3. Черна гора също да не увеличава границите си, като бъде лишена от крайбрежната ивица по Адриатика.

Така формулирани, австрийските претенции са неприемливи за Русия. Игнатиев решително отхвърля исканията на Андраши, окачествявайки ги като нахални. Според него австро-унгарските искания са в разрез дори с Будапещенската конвенция. „Взети в своята цялост, пише Горчаков на 11 април до Новиков, предложенията на австро-унгарското правителство са прекомерни. Те фактически означават Сърбия и Черна гора да достигнат до положението на васални държави, а Австро-Унгария да получи пълна хегемония в западната половина на Балканския полуостров.“ Руските възражения срещу исканията на Андраши се отнасят преди всичко за Черна гора, Новопазарската област и Сърбия. Що се отнася до България, руското правителство също възразява за отделянето на части от нея, но не било така категорично, проявявайки склонност при определени условия да отстъпи по този въпрос. „Що се отнася до отделянето на части от Западна България, пише Горчаков, не бива да забравяме, че отстъплението от принципа за българското единство би било огромна морална жертва от страна на Русия предвид на това, че славянското население, което ще бъде отделено от България, ще бъде лесно денационализирано под двойния натиск на гръцкия елемент и материалните интереси. Впрочем точно такава е тайната цел на виенския кабинет.“ По-нататък в инструкцията си до Новиков Горчаков пише: „Вие можете да му обърнете внимание (на Андраши — б. а., А. М. Г.) на това, че това отделяне (на части от България — б. а., А. М. Г.) ще предизвика нови вълнения, които са малко благоприятни за установяването на здрав мир. Всички български петиции до главнокомандуващия и до княз Черкаски са против отделянето на югозападните части от България... Така че, ако австрийското правителство се съгласи с изменението на западната българска граница, това би било в съответствие с интересите на мира и стабилизирането на положението в Изтока. Направете

всички усилия да го склоните към подобно съгласие. Измененията, за които става дума, биха могли да бъдат в съответствие с абзац втори, чл. VI от прелиминарния Санстефански договор.“ В заключение обаче Горчаков изтъква, че ако Андраши не се съгласи да отстъпи по въпроса за югозападната граница на България, руското правителство е готово в краен случай на компромис по този въпрос. Във връзка с това руското контрапредложение гласяло: „Областите, които бъдат отделени от България... в такъв случай трябва да бъдат конституирани като автономно княжество, което ще се ползува със същите права и привилегии както Източна България, тъй като нашият августейши повелител не може да се съгласи с възстановяването на отоманския режим там даже и под формата на административна автономия, която по своята същност не ни дава достатъчно гаранции“ [96, т. 2, с. 66].

Макар по въпроса за българските граници да съществуват известни изгледи за постигане на компромисно споразумение, общо взето, като цяло австрийските контрапретенции са преценени като неприемливи от царското правителство. По такъв начин преговорите между Петербург и Виена навлизат в застой. Руското правителство отново се обръща към Берлин, искайки съдействие. В края на април с. г. Горчаков отправя молба до Бисмарк да окаже пряк политически натиск върху виенския кабинет за отстъпки в полза на руските искания. Немският канцлер не се съгласява да удовлетвори тази молба. В качеството си обаче на посредник главно поради стремежа си да бъде избегнат един нежелателен за Германия военен конфликт между Петербург и Виена, немският канцлер се намесва в спора, полагайки усилия да примири до известна степен противоречията им за постигане на някакво компромисно споразумение. В този дух Бисмарк съветва едновременно както Русия, така и Австро-Унгария за отстъпки в името на мира.

По време на преговорите между Игнатиев и Андраши в края на март с. г., опитвайки се да обоснове и да оправдае максималистичните контрапретенции на виенския кабинет към Русия, австрийският министър споделя пред Щолберг, че общественото мнение в Австро-Унгария все още симпатизира на Турция, което налага да се ограничат до минимум резултатите от Руско-турската война. Немският посланик възразява срещу това становище. Според него общественото мнение в Хабсбурската държава въобще не държало вече за съществуването на турски владения в Европа. Австро-Унгария, изтъква Щолберг, би спечелила поголям престиж, ако съдейства за конституирането на самостоятелни държави в Европейска Турция. Това било повече за предпочитане, вместо да се върнат отново тези земи на една нежизнеспособна империя с обещание за съмнителни и неприложими реформи. Същевременно Щолберг, коментирайки австрийските контрапретенции, предявени към Русия, посочва, че те далеч надхвърлят границите на по-раншните искания, формулирани в Райхсщадското споразумение в Будапещенската конвенция. Той препоръчва на Андраши да прояви по-голяма увереност. В отговор на тази препоръка Андраши откровено признава, че моментът, в който Русия е заплашена от Англия и е принудена да търси споразумение с Виена, е много удобен за изнудване. Поради това австрийското правителство искало по-висока цена от Петербург. По-нататък Щолберг само изслушва контрааргументите и възраженията на Андраши по руските предложения, без да възрази. Фактически германското правителство мълчаливо одобрява новите австро-унгарски предложения, изложени от Андраши на Игнатиев. Тези искания са до голяма степен съобразени именно с препоръките на самия Бисмарк, който неведнъж предлага Русия и Австро-Унгария да си поделят Балканския полуостров, като Русия получи източната, а Австро-Унгария — западната половина. А както видяхме, точно такъв бил смисълът на австро-унгарските контрапретенции.

Руското правителство обаче не може да се примири с обстоятелството, че Австро-Унгария без всякакви усилия и жертви иска да обсеби почти цялата западна част на Балканите, която дотогава била в зоната на руското влияние. Осporвайки тези амбиции, руското правителство се позовава на Будапещенската конвенция, която била нарушена от виенския кабинет. Ето защо по инициатива на Игнатиев в Петербург е решено да се помоли Германия за арбитраж в спора с Андраши при тълкуването на въпросната конвенция от 15 януари 1877 г. Бисмарк обаче възразява срещу подобен арбитраж. Към доклада на Швайниц по този въпрос той слага следната кратка резолюция: „Благодарим!".

Руската молба за арбитраж става предмет на нови разговори между Бисмарк и Убри. Немският канцлер се старае да оправдае предложенията на Андраши, особено що се отнася до България. На 14 април 1878 г. Убри пише: „Според Бисмарк искането на Андраши да бъде изключена областта около Люлебургаз от границите на България било „дребна работа". От по-голямо значение бил въпросът за западните български граници. Той смята, че исканията на Андраши пътят Митровица—Солун да бъде извън България имат известни основания. Той смята обаче, че и по този въпрос би могло да се направи компромис от двете страни, като се прокара една средна линия между предложената от Андраши линия Орфано—Враня и пътя Митровица—Солун. По този начин България би запазила още няколко ивици земя. Освен това Бисмарк изтъкна, че Андраши е склонен за административна автономия на Македония с достатъчно права, които да обезпечат нейното бъдеще. В заключение той каза, че предложенията на Андраши имали това предимство, че те ще предотвратят една война между европейските държави и всички трудности ще бъдат преодолени, ако Игнатиев се откаже от „блестящ мир" и се задоволи с един „скромен и полезен мир". На 25 април с. г. Убри докладва за нов разговор с Бисмарк по същия въпрос: „Бисмарк каза, че без да подценява жертвите, които се искат от Русия и специално за границите на България, предложенията на Андраши имат това предимство, че ще избегнат това война. Още повече че областите, които се отделят от България, невинаги са били част от нея и българското население в тях не навсякъде съставлявало мнозинство. Според Бисмарк фактът, че българите били руски единоверци, нямало да облекчи решението на източните работи, нито пък ще спомогне особено много за увеличаване престижа на Русия". Бисмарк дори не скрива мнението си, че ако България бъде разделена, нейната югозападна част — Македонската административно автономна област на запад от р. Вардар до албанските планини, трябвало да бъде под австрийско влияние [47, с. 303].

Опитвайки се да подтикне руското правителство към отстъпки в преговорите с Австро-Унгария, Бисмарк същевременно предприема и друг тактически ход. Под най-строга тайна той препоръчва на руското правителство „от чисто приятелски чувства и с добра воля" да започне сондажни преговори с Лондон. Респектирана от заплахата на възможно англо-руско споразумение, Австро-Унгария според него щяла да стане по-отстъпчива към Петербург. „Бисмарк каза, пише Убри, че ще бъде много щастлив, ако чрез посредничеството си в англо-руския диалог услужи на двете приятелски държави в името на мира."

В действителност Бисмарк не вярва, че е възможно англо-руско споразумение, нито пък искрено иска това. Той разглежда подобна дипломатическа инициатива като чисто тактически ход, от който могат да извлекат полза както Русия, така и Германия. Русия щяла да предизвика по-голяма отстъпчивост у Андраши, а Германия да разстрои в зародиш едно по-тясно сближение между Лондон и Виена. Последното желание, както знаем, е едно от важните тактически изисквания на Бисмарковата дипломация в действията ѝ около развръзката на Източната криза. Много показателна в това отношение е реакцията на Андраши, когато научава, че Бисмарк се е заел с посредничество в започналите преговори между Лондон и Петербург. В инструкцията до Кароли Андраши пише: „Обърнете внимание на германското правителство относно печалните последици, които биха имали за германизма неговите действия, ако продължава да посредничи в англо-руските преговори." А Мюнстер от Лондон бърза да успокои шефа си, че неговият тактически ход дава добри резултати. „Що се отнася до отношенията между Англия и Австро-Унгария, напоследък те са твърде хладни... Двете страни са изпълнени с подозрения една към друга" [75, с. 426].

След като продължителните преговори с Андраши завършват неуспешно и след като се убеждава, че освен за България по другите спорни въпроси е невъзможно да се постигне споразумение с Австро-Унгария, руското правителство възприема съвета на Бисмарк за преговори с главния си съперник — Англия. За разлика от Бисмарк обаче руското правителство не гледа на тези преговори като на обикновен тактически ход, а пристъпва към тях със сериозни намерения, търсейки делово решение на спорните въпроси.

КРАХЪТ НА ИЛЮЗИИТЕ В БЕРЛИН

Всъщност идеята на Петербург за директни преговори с Англия се появява и назрява постепенно все повече поради растящите контрапретенции на Андраши и затягането в руско-австрийските преговори. Около началото на май 1878 г., разочаровано от Виена, руското правителство окончателно се ориентира към преговори с Великобритания. В това отношение руското правителство е насърчено от идващите сигнали от Лондон, че Англия също проявява интерес към преговори с Русия. На свой ред английската дипломация се стреми да противодейства на Бисмарковите планове за решаването на всички въпроси около Източната криза само от Съюза на трите императори, без участието на Англия. Още на 20 април Солсбъри в разговор с немския посланик Мюнстер му загатва, че Бисмарк би могъл да разшири посредническата си роля между Петербург и Лондон. Дотогава немският канцлер посредничи само по въпроса за еднаквото отдалечаване на английската флота и руската армия от Цариград. Бисмарк охотно дава съгласието си за подобно посредничество, което да засяга и централните въпроси, интересуващи двете страни. Същевременно Солсбъри споделя това предпожение и пред Шувалов, като дава да се разбере, че Англия и Русия биха могли да постигнат споразумение. Научавайки за появилите се благосклонни симптоми у английското правителство за разбирателство с Русия, Горчаков предпочита преговорите да се водят направо, без посредничеството на Бисмарк. Руският канцлер съвсем основателно се опасява, че Бисмарковото посредничество може само да усложни нещата, тъй като канцлерът не скрива, че той предпочита руско-австрийско споразумение. В едно писмо до О. Руссел в Берлин Солсбъри пише: „Както изглежда, Шувалов не желае преговорите да се водят чрез Мюнстер."

В началото на май 1878 г. по своя инициатива и с одобрението на Петербург Шувалов пристъпва към сондажни разговори със Солсбъри за изясняване условията на английските контрапретенции по Санстефанския договор. В хода на разговорите Солсбъри формулира следните условия за споразумение с Русия: 1. Англия не възразява срещу присъединяването на Бесарабия и градовете Батум и Карс към Русия (Андраши също не възразява, но що се отнася до Батум и Карс, тяхното присъединяване към Русия зависело не от Виена, а от Лондон и в този смисъл английското съгласие имало много по-голяма политическа стойност за

Петербург); 2. Англия не възразява срещу териториалните придобивки на Черна гора и на Сърбия, нито пък предявява някакви претенции спрямо Босна, Херцеговина и Новопазарската област. (Това било най-съществено предимство на английските условия в сравнение с тези на Андраши, те давали възможност на Русия да запази и занапред своето влияние в западната част на Балканите.); 3. Единственото, но най-тежко условие на Англия засяга България. Солсбъри настоява България да се раздели на две части — Северна и Южна, както следва: Северната част на Балкана да получи политическа автономия с княжеско правителство, а на юг от Балкана да се създаде административно автономна област със статут по подобие на английските колонии, подчинена пряко на Високата порта. Освен това Южна България не трябва да има излаз на Егейско море. (По този пункт английските условия съществено се отличавали от австро-унгарските и са далеч по-неблагоприятни.) Що се отнася до границите на двете български области, този въпрос не бил предмет на специално разискване. Солсбъри изказва английското становище само по принцип, без да уточнява ясно какво предлага. Това отчасти смекчава или замъглява първоначалното неприятно впечатление от английските контрапретенции. Общо взето, като цяло английските условия се струват на Шувалов твърде умерени и приемливи. Той веднага се отправя за Петербург да ги докладва на царя.

По пътя Шувалов най-напред се отбива при Бисмарк във Фридрихсруе край Хамбург. В качеството си на посредник немският канцлер трябвало да бъде постоянно в течение на постигнатите споразумения между Русия и Англия. Бисмарк остава неприятно изненадан от очерталата се възможност за споразумение между Петербург и Лондон. Ето как Шувалов описва разговора си с него: „Бисмарк ми оказа най-сърдечен прием. Той веднага заговори, че била насъщна необходимостта час по-скоро да се споразумеем с Австрия. Вие трябва да направите компромис, каза той. Трябва да купите или Англия, или Австрия. Тогава по-добре Австрия, защото тя е по-евтина. Англия и сама е готова да воюва. В Австрия положението е друго. Там никой не е настроен войнствено, защото всички знаят, че войната ще бъде катастрофа за тях. Франц Йосиф е настроен миролюбиво и не ще рискува короната си. Андраши проявява наистина войнственост, но само привидно. Всеки друг вместо него щеше да бъде по-малко изгоден за вас. Вие сте по-заинтересовани да се договорите с Австрия и да имате подкрепата на Съюза на трите императори.“ След като изслушва темпераментното слово на събеседника си в полза на руско-австрийското споразумение, Шувалов възразява, че от гледна точка на руските интереси за Русия е по-изгодно да купи Англия, която е по-евтина. „Разказах му (на Бисмарк — б. а., К. К.) за исканията на Солсбъри, пише Шувалов. — Бисмарк остана крайно изумен от умереността на Англия. Лицето му издаваше едва скрито разочарование. Е, добре, каза той, това наистина изменя нещата. Щом сте се договорили с Англия, това ще облекчи и отношенията с Австрия. Вие ще потвърдите, надявам се, съгласието си за анексия на Босна и Херцеговина и тогава всичко ще е наред“ [96, т. 3, с. 97].

Накрая Шувалов уговаря с Бисмарк в случай, че бъде подписано споразумение с Англия, германското правителство да поеме инициативата за свикване на международен конгрес на силите в Берлин. Бисмарк се съгласява.

На 12 май Шувалов се озовава в Петербург, където незабавно е свикано съвещание при царя. Шувалов информира правителството за преговорите със Солсбъри. Английските искания, общо взето, правят добро впечатление. Според Милютин те били „много по-умерени“ от австро-унгарските. „Думите на Шувалов ни направиха силно впечатление в благоприятен смисъл. Това се дължи може би на обстоятелството, че ние очаквахме от Англия нещо съвсем неприемливо... Ние всички се съгласихме веднага с мнението на Шувалов, че за нас е много по-изгодно да направим отстъпки на Англия, за да се разберем с нея, отколкото да се подчиняваме на нахалните искания на Андраши“ [52, т. 2, 51].

На съвещанието специално е разискван въпросът за България — най-щекотливият пункт в английските контрапретенции. „Разбира се, отбелязва Милютин в дневника си, на нас е неприятно настойчивото искане на Англия за подялба на България, но се утешаваме с това, че англичаните са съгласни за твърде широка автономия и в двете части.“ Александър II заявява, че той приема искането на Англия за подялба на България. Според него все едно е дали България ще е разделена на 2 или 3 части. По-важното е отделните части да имат учреждения, които могат да ги предпазвали от нови турски изстъпления.

От всички английски искания най-тежко за него е искането Турция да запази войскови части в Южна България и да охранява граничната линия по Балканския хребет [124, т. 2, с. 486].

В края на краищата, макар и с известни резерви, що се отнася до България, руското правителство приема английските условия като цяло. Сравнително лесно проявената склонност от страна на Петербург към компромиси спрямо английските контрапретенции съвсем не е изненадваща. Условията на Англия фактически не се различават съществено от познатото становище на княз Горчаков и на неговите съмишленици за „малка война — умерен мир“ с Турция. Следователно руската отстъпчивост и предпочитания към споразумение с Англия са логическо продължение на следвания от канцлера външнополитически курс в духа на неговата цялостна външнополитическа доктрина. Одобрявайки английските условия, руското правителство дава на Шувалов съответни пълномощия да продължи преговорите със Солсбъри и да подпише съответно англо-руско споразумение съгласно с постигнатата принципна уговорка.

Веднага след това Шувалов се отправя за Лондон. По пътя той отново се отбива при Бисмарк във Фридрихсруе, за да се уговори с него по въпросите за свикването на конгрес. Немският канцлер обещава, че щом получи съобщение за подписването на англо-руско споразумение, веднага ще изпрати покани за конгреса. Бисмарк изказва задоволството си от това, че именно Шувалов ще бъде първи руски пълномощник на Берлинския конгрес. По този повод той го уверява, че ще му окаже пълно съдействие. Насърчен от тези думи, Шувалов предлага на немския канцлер да бъде сключен двустранен отбранителен и нападателен съюз между Русия и Германия. Този съюз, изтъква Шувалов, би представлявал защитна преграда срещу всяка коалиция против Германия.

Бисмарк веднага се възползва от Шуваловата оферта, за да злепостави Горчаков. Той казва, че споделя напълно тази идея и отдавна се стреми към подобен съюз с Русия. Бисмарк припомня обаче, че Германия неведнъж още преди Източната криза, а и по-късно, е предлагала на Русия не само морална, но и материална помощ срещу Турция, искайки в замяна руските гаранции за Елзас и Лотарингия. Горчаков отвръщал винаги с ледено мълчание. „Сега вече е твърде късно за подобен съюз, добавя Бисмарк... Германия не може да пожертвува добрите си отношения с другите държави, залагайки единствено на един несигурен съюзник. При всяко проявление на реванш от страна на Франция или Австрия, при нашето географско местоположение, ние бихме изпаднали в опасна зависимост от Русия, особено при политиката, която води Горчаков с неговите азиатски прийоми.“ Накрая той заключил, че докато Горчаков и неговите съмишленици стоят начело на руската външна политика, за Германия е по-изгодно да се опира не на двустранен съюз с Русия, а на Съюза на трите императори [124, т. 2, с. 488].

Около втората половина на май с. г. Шувалов пристига в Лондон, където продължава преговорите със Солсбъри. Естествено, най-трудно било да се постигне споразумение за България. Шувалов прави опит да склони английското правителство към някои отстъпки. Това обаче не му се удава. Напротив, в хода на разискванията по този въпрос Солсбъри чрез редица редакционни поправки се старае да коригира предишното си предложение за България в още по-неблагоприятен смисъл. Английските условия в това отношение се оказват по-тежки, отколкото изглеждат в началото. Солсбъри настоява не само за подялба на България и за лишаването на южната ѝ половина от излаз на Бяло море, но се стреми да изтласка колкото може по̀ на изток западната граница на Южна България. Той предлага нейната западна граница да бъде по линията, определена от Цариградската конференция за западна граница на Източна България, т. е. до р. Искър. А останалата част на югозапад от тази линия съгласно с английските условия трябва да се върне обратно под властта на султана. „Аз се стараех всячески, пише Шувалов, да задържам англичаните в правия път, като постоянно ги заплашвах с Бисмарк. Последният вече знаеше за предявените условия от Англия в началото и само при тези условия се беше съгласил да свика международен конгрес“ [139, с. 136].

По повод допълнителните уточнения, които направил Солсбъри за българските граници, Милютин пише в дневника си: „Излиза, че Англия предлага линията, която отделя България от Македония (както предложи Андраши), обаче Андраши допускаше България до Егейско море и не искаше разделянето ѝ на две части. Следователно английските условия, на които сега се съгласяваме, са още по-тежки по отношение на България. Единствената ни утеха е, че Англия е съгласна да ни подкрепя по останалите постановления на Санстефанския мир, а най-важното е, че не лишава Черна гора от море и ни отстъпва Батум“ [52, т. 2, с. 57].

След безуспешните опити да бъдат постигнати някои териториални придобивки за България руското правителство в края на краищата се примирява с английските искания. По указание от Петербург на 30 май 1878 г. Шувалов подписва тайно споразумение с Англия за ревизия на Санстефанския мир. Споразумението почивало върху изложената по-горе компромисна платформа, предварително съгласувана между двете правителства. С това съдбата на Санстефанския мир е фактически предрешена. Предстоящият конгрес в Берлин трябва само да санкционира и съгласува между силите съществуващото принципно англо-руско споразумение. Задачата на Берлинския конгрес била да доуточни някои второстепенни неща, като например: да очертае в детайли новите граници, да реши към коя част на България ще се присъедини Софийският санджак, на кого да се даде Варна, какъв да бъде срокът на временното руско управление в България и други спорни въпроси от подобен характер. Тези второстепенни въпроси обаче също не били маловажни. Те давали достатъчно поводи и основания за разногласия и спорове между Великите сили по време на конгресните заседания. И все пак в станалите бурни разисквания на Берлинския конгрес има неща, които будят недоумение. Борбата между представителите на Русия и Англия се води с толкова голямо ожесточение, сякаш между тях не е съществувало никакво тайно споразумение. Както английските, така и руските пълномощници повдигали въпроси, които съвсем ясно и недвусмислено били формулирани в споразумението от 30 май. Такъв е случаят например, когато англичаните започват да оспорват на Русия отстъпването на град Батум, а руската делегация предлага подялбата на България да не бъде хоризонтално по Стара планина, а вертикално съгласно с решенията на Цариградската конференция. И още нещо. Що се отнася до разискванията по т. нар. второстепенни въпроси, буди недоумение фактът, че английската делегация прави постоянно драстични обструкции по най-дребни въпроси, водейки пазарлъци за всяка ивица българска земя. Понякога дори става спор за няколкостотин метра. Същата дребнавост забелязваме и в споровете относно срока на временното руско управление. Английската делегация така решително възразява срещу руските искания, сякаш от това зависи съдбата на Англия.

„Заслугата“ за тази прекомерна остра конфронтация между представителите на Русия и на Англия по време на Берлинския конгрес принадлежи до голяма степен на княз Бисмарк.

Още на втория ден след откриването на конгреса в английския вестник „Глоуб“ се появява съобщение за тайното англо-руско споразумение от 30 май. То предизвиква бурно негодуване в Англия срещу правителството. Последното се оказва в деликатно положение. Върху него започват да се сипят упреци, че прави отстъпки на Русия и не отстоява достатъчно британските интереси. Опозицията използва разобличенията в печата и предприема силна атака срещу правителството. В най-тежко положение се оказва министърът на външните работи Солсбъри, чийто подпис стоял под англо-руското споразумение. Солсбъри дори е готов да си подаде оставката и поемайки вината върху себе си, да освободи правителството от ангажиментите към Русия, произтичащи от сключеното споразумение.

С цел да смекчи поне отчасти неприятните последици от разкритията на вестник „Глоуб“, английската делегация в Берлин започва да проявява прекомерно усърдие в своята враждебност към Русия, заемайки най-непримирима позиция.

Разкритията на в. „Глоуб“ намират неблагоприятен отзвук и в Русия, където също се възбужда недоволство към правителството. Славянофилските политически групировки започват да отправят нападки по адрес на Шувалов, считайки, че отстъпките на Англия са лично негова инициатива. Това принуждава Шувалов да заеме по-рязка позиция спрямо Англия на конгреса и по този начин да опровергае, доколкото е възможно, впечатленията от компрометиращите съобщения, проникнали в печата. Изобщо може да кажем, че разкритията на в. „Глоуб“ сериозно затруднили деловата работа на Берлинския конгрес, предизвиквайки прекомерно напрежение в англо-руските отношения. Както руските, така и английските пълномощници по време на заседанията със своето поведение се стараят по демонстративен начин да покажат, че между Англия и Русия няма тайна предварителна уговорка и че всички въпроси се решават в Берлин при условията на тежка дипломатическа борба.

Случаят с в. „Глоуб“ е известен в историческата литература, посветена на Берлинския конгрес. Почти всички автори, които засягат този въпрос, са единодушни в констатацията, че инсинуациите на в. „Глоуб“ са дали неблагоприятно отражение върху хода на преговорите по време на конгресните заседания. Същевременно обаче в литературата не е даден отговор на въпроса кой стои зад разкритията на „Глоуб“. Обикновено този факт се разглежда като нещо случайно, като журналистическа инициатива, целеща да предизвика само сензация. Но дали това е така? Имаме всички основания да смятаме, че в случая не става дума за невинна журналистическа сензация. Едва ли може да има колебание, че зад разкритията на „Глоуб“ стои не друг, а Бисмарк. Защо съмненията се насочват към немския канцлер? Първо, защото той единствен освен двете заинтересовани страни знае за това споразумение и, второ, защото той единствен може да извлече най-голяма полза от въпросната инсинуация.

За англо-руското тайно споразумение от 30 май са знаели само няколко души в Петербург и Лондон, които пряко са били ангажирани. Изключено е да се допусне, че тези хора биха рискували политическата си кариера така лекомисле-

но, издавайки държавна тайна от най-голямо значение за интересите на двете държави. Нека по повод на това да си припомним предупреждението, което прави Шувалов на Бисмарк, посвещавайки го в тайната: „Помолих Бисмарк да пази в най-строга тайна моето съобщение, защото достатъчно е да се появи нещо в печата и това ще предизвика скандал... Бисмарк обеща, че ще запази тайната, като няма да каже дори на кайзера и Бюлов [96, т. 3, с. 97].

А нека сега да видим кои причини са накарали Бисмарк да не изпълни даденото обещание. Както вече имахме възможност да се убедим, немският канцлер посреща известието на Шувалов за тайното споразумение между Англия и Русия с голяма изненада и явно раздразнение. Шувалов специално подчертава този момент: „Бисмарк остана крайно удивен от умереността на Англия... Лицето му издаваше едва скрито разочарование."

Изобщо немският канцлер бил много разтревожен от факта, че руското правителство противно на съветите и препоръките от Берлин за споразумение с Виена предпочита да се договори с Англия. Още по-обезпокоително било, че руското правителство иска да преговаря с Англия без германско посредничество. Всичко това се струва на Бисмарк твърде опасно и подозрително. Той съзира в тези действия на Русия познатия стремеж на Горчаков да елиминира Германия дори с цената на големи жертви. Впрочем подозренията на немския канцлер били съвсем основателни. Отдавайки предпочитанията си към споразумение с Англия, презумпцията на Горчаков била именно такава – да се ограничи до известна степен ролята на Германия, чийто международен престиж според него застрашително нараствал. Съвсем не било случайно, че Горчаков отказал преговорите с Лондон да се водят чрез посредничеството на Бисмарк.

И така немският канцлер преценява англо-руското тайно споразумение като дипломатически неуспех за Германия. Преди всичко това споразумение е в пълно противоречие с основното тактическо изискване на Бисмарк за поддържане на постоянен конфликт между Петербург и Лондон по Източния въпрос. Но най-страшното е, че в споразумението е отразена антигерманската насоченост на Горчаковия политически курс. В него Бисмарк отново вижда призрачните очертания на една коалиция срещу Германия.

Всичко това принуждава Бисмарк да предприеме незабавни контрамерки, за да парализира в зародиш евентуално по-нататъшно сближение между Лондон и Петербург. За тази цел той отново си служи със своя стар изпробван специалитет — интригата. Така се появява на бял свят сензационното съобщение във в. „Глоуб" от 14 юни 1878 г., което блестящо изпълнява предназначението си.

По време на самия конгрес в качеството си на председател Бисмарк умишлено предлага такава процедура на деловите заседания, че споровете между Русия, от една страна, и Англия и Австро-Унгария, от друга, да бъдат безкрайни и нерезултатни. От такива именно съображения е продиктувано решението спорните въпроси да бъдат обсъдени в частни заседания от комисия с участието на представители от трите най-заинтересовани страни: Русия, Англия и Австро-Унгария. Така Бисмарк изправя руския пълномощник граф Шувалов сам да се съпротивлява срещу представителите на Англия и Австро-Унгария. „Тези заседания, пише Шувалов, бяха непоносими за пълномощника на Русия. Аз... трябваше да се браня със зъби по цели часове от лорд Биконсфилд и лорд Солсбъри, от една страна, и от граф Андраши и барон Хаймерле, от друга. Това положение бе непоносимо. Неведнъж предупреждавах княз Бисмарк, че ще се откажа и че моля да се внесе обсъждането на тези въпроси в общото събрание..." [139, с. 140].

Трябва да изтъкнем обаче, че не само инсинуациите на германската дипломация са причина за политическото напрежение, съпътстващо заседанията на

Берлинския конгрес. В това отношение много допринася и самата английска делегация, която също има интерес да усложнява колкото може повече нещата, преследвайки определена цел. През цялото време на заседанията Дизраели-Биконсфилд тероризирал конгреса със своето арогантно и предизвикателно отношение спрямо руските представители. По най-дребни поводи той шантажирал, че ще напусне Берлин и ще провали конгреса. Оспорвайки всяко руско предложение, английската делегация се стреми да привлече около себе си пълномощниците на Франция и Австро-Унгария, а същевременно да създаде затруднения на Бисмарк, като го постави в деликатно положение между Виена и Петербург. Особено старание полага английската делегация да спечели на своя страна Австро-Унгария. Още на 6 юни, т.е. една седмица преди конгреса, е подписано тайно споразумение между Англия и Австро-Унгария за съвместни и съгласувани действия срещу Русия. По силата на това споразумение Андраши се задължава безрезервно да поддържа английските атаки срещу Русия, в замяна на което му е обещана подкрепа по въпроса за присъединяването на Босна и Херцеговина към Австро-Унгария.

Изобщо обстановката на Берлинския конгрес е крайно неблагоприятна за Русия. Логично би било да очакваме, че при такава тежка обстановка руската делегация ще бъде принудена да прави нови допълнителни концесии и отстъпки на Англия както по основните, така и по второстепенните въпроси. Или с други думи, съвсем логично би било да предположим, че ожесточените английски атаки срещу Русия по време на конгреса имат за цел да извоюват нови отстъпки от Петербург, надхвърляйки условията на споразумението от 30 май. А може да допуснем, че английската делегация е целела само да наложи своите искания при решаването на всички останали т.нар. второстепенни въпроси. И като имаме предвид политическото надмощие на английската делегация на конгреса — това, че тя се ползва от поддръжката на френските и австро-унгарските представители, би следвало да очакваме, че Англия е постигнала целите си. Ако обаче внимателно анализираме решенията на Берлинския конгрес, ние с изненада ще констатираме, че в общи линии английското правителство остава вярно на тайното англо-руско споразумение, т.е. че конгресните решения по основните въпроси почти с нищо не надвишават рамките на споразумението от 30 май. А що се отнася до другите, т. нар. второстепенни въпроси, Русия успява почти във всички случаи да наложи своите становища. Този факт буди голямо недоумение, защото излиза, че яростните атаки на английската дипломация не довеждат до някакви съществени резултати въпреки английското политическо превъзходство и затрудненото положение на Русия.

Недоумението ни още повече нараства, като имаме предвид факта, че след конгреса Дизраели-Биконсфилд триумфално се завръща в Лондон със самочувствието, че е постигнал голяма дипломатическа победа. Всичко това ни подсказва, че в драматичните схватки с Русия по време на Берлинския конгрес английската дипломация преследва някакви други много по-значими цели, които са били постигнати независимо от обсъжданите делови въпроси и взетите решения. А за това каква е била тази цел научаваме от самия Дизраели. В една своя реч през 1880 г. във връзка с парламентарните избори в Англия, давайки отчет за външнополитическата дейност на правителството, той между другото заявява: „Нашата първа и най-важна цел на Берлинския конгрес беше да строшим врата на Съюза на тримата императори — да го направим невъзможен завинаги. Тази наша цел е напълно постигната, макар това да не се вижда в протоколите на конгреса" [75, с. 437].

Всъщност Дизраели действа точно в духа на традиционната английска политика. Английската външнополитическа стратегия винаги се е заключавала в

това да не допусне изграждането на една политическа агломерация на континента с участието на две или повече Велики сили, което би нарушило европейското равновесие и би застрашило британските интереси. Поради тази причина още с възникването си обединена Германия предизвиква голяма загриженост в Лондон. Съвсем не е случайно, че Дизраели изпитва винаги голяма ненавист към Бисмарк. Още когато станал министър-председател през 1874 г. по повод на Френско-пруската война Дизраели заявява: „Тази война въплъщава в себе си всички елементи на германската революция през последното столетие. Ние виждаме пред нас един нов свят... един непознат обект, една опасност. Европейското равновесие е напълно разрушено и Англия е тази, която най-болезнено ще понесе неприятните последици от настъпилата промяна в Европа." Създаденият впоследствие от Бисмарк Съюз на трите императори потвърждава опасенията в Лондон и още повече засилва тревогата край Темза. От този момент Дизраели поставя като основна стратегическа задача във външната политика на възглавяваното от него правителство на всяка цена да торпилира Съюза на трите императори. Това именно той до голяма степен успява да постигне на Берлинския конгрес. Напрегнатата политическа атмосфера, която английската делегация съзнателно поддържа в Берлин, има точно такава тактическа цел. Не един път Дизраели споделя пред своите приближени, че за британските интереси не е от толкова голямо значение къде точно ще минава българската граница. Без особено значение е и това на кого ще принадлежи Варна или Софийският санджак. Но много важно е в дискусиите по тези въпроси да се получи така, че да бъде посято семето на раздора между силите от Съюза на трите императори.

От своя страна германското правителство най-активно се възползва от ролята на арбитър по време на конгресните заседания, за да утвърди позициите на Германия като първостепенна Велика сила на континента. Уточнявайки тактиката на германската дипломация, Бисмарк я формулира по следния лаконичен начин: „На конгреса ние ще гласуваме с Русия по българския въпрос, с Австро-Унгария — за Босна и Херцеговина и с Англия — за остров Кипър." Съгласно с тази тактическа формула Германия трябвало да гласува на Берлинския конгрес с Русия именно по въпросите, отнасящи се до България. Те били жизненоважни и за България. Тези въпроси съставлявали поначало ядката на спора между Русия, от една страна, и Англия и Австро-Унгария, от друга. Във връзка с тях станали най-оживени дебати на конгреса. Действайки според предварително набелязаната тактическа програма, въпреки създалата се сложна политическа обстановка на конгресните заседания Бисмарк подкрепя руските искания по всички спорни въпроси относно България. Фактически именно благодарение на активното с' действие на немския канцлер като председател на конгреса руската делегация успява да се пребори с яростното противодействие на английските и на австро-унгарските пълномощници, налагайки своите искания и предложения по почти всички т.нар. второстепенни въпроси, които не били фиксирани в англо-руското тайно споразумение от 30 май и трябвало да бъдат уточнени и решени на конгреса.

Най-напред Бисмарк оказва съдействие на руската делегация по един съществен процедурен въпрос относно това как да бъдат вземани конгресните решения. Английските пълномощници настояват решенията по отделните въпроси да се вземат с мнозинство. Смисълът на това предложение е Англия да си осигури предимство пред Русия, защото за английската делегация никак не било трудно да постигне болшинство при гласуванията. Руската делегация обаче се възпротивява на това предложение, настоявайки решенията на конгреса да се вземат само с пълно единодушие. Бисмарк подкрепя руското становище, заявявайки, че конгресът не е съдебна зала и не може въпросите да се решават с гласуване, защото при това положение мнозинството винаги ще диктува волята си над малцинството. Конгресът приема руското предложение [75, с. 441].

Голям спор възниква относно Софийския санджак — дали да бъде към Княжество България или към Източна Румелия. В англо-руското споразумение по този въпрос се казва, че Княжество България ще се простира „между Дунав и Стара планина". Тази формулировка дава основание на английската делегация да прави тълкувание, че Софийският санджак, намирайки се южно от балканския хребет, следва да принадлежи към Източна Румелия. Руската делегация настоява Софийският санджак да остане в Княжество България. Бисмарк се намесва в спора на страната на Русия. Той съветва Шувалов в аргументацията си по този въпрос да се позове на труда на немския учен геолог Хохщетер, според когото Ихтиманските възвишения на юг от София по своя минерален състав съставляват част от скалната маса на Балкана и по силата на това обстоятелство Софийската област може да се смята за част от пространството между Дунав и Стара планина. Шувалов възприема съвета на немския канцлер и мотивира руското искане по този начин. Английските пълномощници продължават обаче упорито да възразяват. Тогава Бисмарк се намесва енергично в полза на руското искане. По негово настояване е решено Софийският санджак да остане към Княжество България.

Много оспорвани дебати на конгреса стават за Варна. Те са предизвикани от турската делегация, която иска Варна да остане под властта на Турция. Англо-руското споразумение не предвиждало нищо по този въпрос, но дотолкова доколкото градът се намирал между Дунав и Балкана, той автоматически влизал в територията на българското княжество. Турската делегация поисква от Англия териториална компенсация заради окупацията на о. Кипър по силата на подписаното тайно англо-турско споразумение. Най-напред турските пълномощници предявяват дори още по-големи претенции, като искат територията на Княжество България да бъде ограничена на изток до р. Янтра. Солсбъри не се съгласява с това, изтъквайки, че това не е възможно да се осъществи поради постигнатата вече уговорка с Русия. Той обаче се съгласява да подкрепи турските претенции за Варна. От своя страна Австро-Унгария също обещава на турските делегати, че ще подкрепи техните искания за Варна, ако Турция се съгласи да отстъпи на Хабсбургската империя освен Босна и Херцеговина още Новопазарската област между Сърбия и Черна гора. И така турската делегация успява да си осигури поддръжката на Лондон и на Виена по въпроса за Варна. По силата на това задкулисно споразумение английската делегация предлага на конгреса град Варна заедно със своя хинтерланд да остане под властта на султана.

Естествено, руският пълномощник решително възразява срещу това неочаквано предложение, което е в разрез с англо-руското споразумение. По този въпрос започват нескончаеми спорове. Накрая Шувалов е принуден да се обърне за съдействие към Бисмарк. На 27 юни късно вечерта немският канцлер неочаквано се явява в резиденцията на турската делегация, облечен в параден мундир, с каска, което придава официален характер на визитата му, а той изглежда още по-внушителен. Бисмарк отправя към турските дипломати следния строг ултиматум: Варненската крепост трябва незабавно да бъде предадена на Русия. Това трябва да стане в най-къс срок. Варна е безвъзвратно загубена за Турция и ако турските делегати продължават да упорстват по този въпрос, те само ще увредят още повече на своята кауза. След този доста груб ултиматум турската делегация се отказва от искането си и въпросът за Варна е решен в благоприятен за Русия смисъл [75, с. 441].

Следващият въпрос, който възбужда много остри пререкания на конгреса между Англия и Русия, се отнася до статута на Южна България. Английската

делегация се старае всячески да сведе до минимум автономията на тази област. Английските пълномощници предлагат дори да се промени името на областта така, че да се заличи всичко онова, което би напомняло, че тя е част от България. По такъв начин било лансирано предложението Южна България да се нарича Източна Румелия. Освен това английските представители настояват Източна Румелия да бъде под пряката власт на султана, който да има право да държи там войска и да се грижи за защитата на нейните морски и сухопътни граници. В най-общи линии английските предложения са в духа на англо-руското тайно споразумение. Руската делегация обаче се старае при конкретното решаване на въпроса да постигне максимални придобивки с оглед възможната по-голяма автономия на Южна България. Бисмарк подкрепя руското становище. На пленарното заседание той заявява в качеството си на германски представител, че не може да остане неутрален по този въпрос. Инструкцията, която получава от кайзера, изрично го задължава да направи всичко необходимо, за да се обезпечат на християните поне онези права, които произтичат от решенията на Цариградската конференция. Според него е недопустимо в Източна Румелия, където населението е християнско, да има войска от мюсюлмански произход. А по силата на обстоятелствата турската войска винаги е била и щяла да си остане мюсюлманска. Затова Бисмарк заявява, че посреща руските поправки към английските предложения със съчувствие и ще съжалява, ако те не бъдат приети от конгреса.

Спор възниква по въпроса за начина, по който трябва да бъде избран български княз. Английските представители искат този въпрос да се реши чрез гласуване с болшинство. Руската делегация, напротив, предлага изборът на княз да става с единодушното съгласие на всички Велики сили. Солсбъри възразява срещу руското предложение под предлог, че ще настъпи анархия, вследствие на която изобщо да не може да се избере княз на България. Бисмарк се намесва в спора, като подкрепя руското становище. Той отговаря на Солсбъри, че е възможно да възникнат мъчнотии при избора на български княз, но конгресът не може да предотврати всички евентуални опасности на бъдещето. По негово настояване е решено българският княз да се избере със съгласието на всички Велики държави.

Особено остри спорове стават във връзка със срока на руското временно управление в България. Английската и австро-унгарската делегация излизат със съгласувано общо становище, според което предвиденият от Санстефанския договор двегодишен срок на руската окупация в България трябвало да се съкрати до 6 месеца. Шувалов остро възразява на това предложение. Руската делегация е готова да отстъпи от постановленията на Санстефанския договор по този въпрос, но категорично отказва да се съгласи с минималния срок от 6 месеца. Бисмарк се солидаризира със съображенията на Шувалов и изразява готовност да гласува за приемане на руските предложения. В изказването си по този повод той изтъква, че съществуват големи трудности в устройството на една нова държавна институция, което налага да се предвиди по-продължителен срок. Поради това „аз считам, казал Бисмарк, че едно продължение на срока на руската окупация в България е съвсем уместно и необходимо. Германското правителство поддържа това руско предложение, без да уточнява срока на окупацията". След станалите оживени дискусии по този въпрос Бисмарк в качеството си на председател съобщава, че Германия и Италия се обявяват в подкрепа на руските предложения, а Австро-Унгария е готова да се присъедини към тях. Във връзка с това той апелира към Англия и Франция да не възразяват срещу руското становище. В края на краищата конгресът приема компромисно решение — срокът на временното руско управление в България да продължи 9 месеца след подписването на Берлинския договор.

Освен около проблемите, свързани с България, руската делегация прибягва до съдействието на немския канцлер по още два първостепенни въпроса, които възникват неочаквано на конгреса, предизвиквайки голяма тревога в Петербург. Става дума за внезапния отказ на английската делегация да отстъпи Бесарабия и Батум на Русия, както било предвидено в тайното англо-руско споразумение. Отказът на Англия да изпълни дадената дума се обяснява със споменатото съобщение във в. „Глоуб". На пленарното заседание Дизраели възразява срещу присъединяването на Бесарабия към Русия под предлог, че това ще затрудни свободното търговско корабоплаване по Дунав. Сериозно обезпокоени от изказването на английския премиер, руските представители алармират Бисмарк, искайки незабавно неговото застъпничество. Немският канцлер се отзовава на молбата. Той заявява в изказването си на конгреса, че споделя мислите на Биконсфилд, що се отнася до свободното корабоплаване по Дунав, но не вижда никаква връзка между този въпрос и връщането на Бесарабия към Русия. Според него връщането на Бесарабия в лоното на руската империя е отдавна назряла необходимост. Това ще заздрави още повече Парижкия мир от 1856 г., защото ще бъде премахната една несправедливост, която засяга честта на руския монарх. „Аз се страхувам, добавя Бисмарк, че ако ние откажем да удовлетворим историческото право на Русия върху Бесарабия, рискуваме да осъдим на нетрайност решенията на сегашния конгрес... Делото на конгреса не може да бъде трайно, ако една Велика сила, каквато е Русия, бъде уязвена в нейното достойнство... Ето защо аз изцяло подкрепям мнението на княз Горчаков и настоявам още днес да се сложи край на този въпрос" [63, с. 112]. Във връзка с въпроса за Бесарабия на конгреса възникват трудности и от румънска страна. Окуражени от английската подкрепа, румънските делегати в Берлин протестират срещу предаването на Бесарабия към Русия и отказват да се съгласят с предложените им териториални компенсации в Добруджа. По повод на това Бисмарк се среща с Братиану, на когото казва, че Румъния трябва на всяка цена да се споразумее с Русия за отстъпката на Бесарабия. На пленарното заседание в речта си той заявява: „Ние ще бъдем доволни, ако Румъния се съгласи с предложените ѝ компенсации в замяна на Бесарабия... Колкото и големи да са нашите симпатии към Румъния, чийто крал произхожда от фамилията на германския император, аз не мога да постъпя другояче освен в името на общата полза" [63, с. 112].

Много по-труден за уреждане се оказва обаче въпросът за Батум. Англичаните проявяват неочаквано голяма непримиримост. Солсбъри заявява, че се отказва от подписа си под англо-руското споразумение и че е готов дори да си подаде оставката. Положението става твърде критично. Разтревожен, Шувалов се обръща към Бисмарк и му казва, че е дошъл моментът, когато германското правителство трябва на дело да даде доказателства за обещаната подкрепа. Бисмарк се съгласява да услужи. Той веднага се явява пред Дизраели в Кайзерхоф (резиденцията на английската делегация) и в твърде категорична форма заявява, че Германия ще смята нарушаването на англо-руското споразумение от 30 май от английска страна за нелоялна постъпка спрямо Германия. Защото, добавя канцлерът, само при това условие германското правителство се е съгласило да свика Берлинския конгрес и да участва в него. Намесата на Бисмарк дава резултат. Както отбелязва Шувалов, само 2 часа след неговото посещение в Кайзерхоф английската страна отстъпва по въпроса за Батум и инцидентът е ликвидиран [139, с. 144].

След продължителни дебати и сложни перипетии конгресът приключва на 1 (13 юли) 1878 г. с подписването на злополучния Берлински договор. Съгласно с неговите постановления освободена България е жестоко разпокъсана. На север

от Стара планина се създава автономно, васално на султана българско княжество, в чиито граници е включен и Софийският санджак. Южна България под името Източна Румелия остава под политическата и военната власт на султана, получавайки административна автономия. Останалите земи, влизащи в Санстефанска България (Македония, Беломорска Тракия и голяма част от Одринска Тракия), са върнати обратно на Османската империя. Освен това българското княжество трябва да носи бремето на всички договори, сключени от Турция дотогава с другите държави. За да се ограничи до минимум руското влияние в България, конгресът по настояване на Австро-Унгария решава да се намали срокът на временното руско управление в княжеството до 9 месеца.

Берлинският конгрес се превърнал във фокус, в който се кръстосват по най-невероятен начин противоречивите интереси на Великите сили. Той протекъл под знака на голямата политика, а Източният въпрос — централната тема на дневния ред, се оказал само повод, само част от общия комплекс на световните проблеми. Всяка от силите разигравала сложни политически комбинации, насочени към решаването на глобални политически цели в зависимост от интересите си. Деловите конгресни заседания се превърнали фактически в емоционални театрални зрелища за прикритие на истинските цели и намерения, за залъгване надеждите на народите, чиято участ била предмет на решаване. Конгресът е истинско издевателство със стремежите и въжделенията на балканските народи, които по неволя предоставили съдбата си на хора, интересуващи се от всичко друго, но не и от тяхната съдба. Дори нещо повече. Европейският ареопаг превърнал обекта на своите обсъждания в предмет на сделка, в изкупителна жертва на голямата политика, решавайки свои проблеми в името на собствените си интереси. Почти всички въпроси, които трябвало да бъдат обсъдени и решени на конгреса, били предварително решени чрез тайни двустранни споразумения или в задкулисни преговори на четири очи в кулоарите на конгреса. Неслучайно турските делегати в Берлин с изненада констатирали, че всичко е решено, без някой да ги пита. Когато те направили опит да възразяват по отделни въпроси, Бисмарк с безцеремонна откровеност троснато им заявил: „Ако вие си въобразявате, че конгресът се е събрал заради Турция, дълбоко се заблуждавате. Санстефанският договор би останал така, както бе изработен, ако не засягаше някои въпроси, които интересуват Европа“ [75, с. 438].

Няколко години по-късно, коментирайки германската позиция на Берлинския конгрес, със същата откровеност Бисмарк пише до своя държавен секретар: „Когато решихме да свикаме конгреса през 1878 г., ние съвсем нямахме предвид интересите на България, а се ръководехме изключително от нашите интереси. А както е известно, нашите интереси тогава налагаха да се съобразим с желанията на Русия... За Германия няма абсолютно никакво значение дали България ще е малка или голяма. Дори в границите си от Сан Стефано тя не би представлявала някакво неудобство за нас“ [75, с. 438].

Това безподобно откровение за сетен път ни убеждава, че в голямата политика, както винаги, важат единствено законите на джунглата и правото на силните. Моралните норми тук нямат място. Понятията хуманизъм и справедливост служат само за камуфлаж и маскировка или в най-добрия случай като подходяща аргументация за нещо с оглед на преследваните цели в името на точно определени интереси. При тези нрави в международните отношения буди удивление не толкова това, че българският въпрос е решен несправедливо, а по-скоро фактът, че все пак получава някакво решение, макар и много далече от очакванията. Защото за разлика от Санстефанския договор решенията на Берлинския конгрес с цялата си болезнена несправедливост са реалност. Фаталният ден 13 юли 1878

г. бележи началото на модерната българска държава, която де факто и де юре е призната официално, за да заеме своето законно място сред европейските страни като автономен политически субект.

Колкото и несправедлив да е Берлинският договор, чрез него българската освободителна кауза успява да се измъкне най-после от бездънното тресавище на Източния въпрос и преминавайки буквално през иглени уши, възкресява българската държава — една от малкото национални държави в Европа и света по онова време. Нека не забравяме, че десетки и стотици други не по-малко достойни народи не могат и до днес да се похвалят с подобно постижение.

ПОСЛЕСЛОВ

Националният празник на Гърция е 25 март. На този ден през 1821 г. е осветено знамето на гръцкото националноосвободително въстание. След продължителни неравни битки то, както е известно, завършва с пълен разгром. Ала гърците все пак постигат освобождението си чрез Одринския мир на 14 септември 1829 г. благодарение на поредната победоносна война на Русия срещу Османската империя. В Гърция обаче не смятат 14 септември за ден на Освобождението, а празнуват деня, в който е обявено въстанието. Може би по този начин се утвърждава усещането, че със собствени сили са извоювали свободата си? Това подхранва и укрепва националното самочувствие.

По подобен начин постъпват и сърбите. Както знаем, и двете сръбски националноосвободителни въстания завършват с погром, а Сърбия получава своята държавна автономия пак с руска военна помощ по силата на споменатия Одрински мирен договор. Сърбите обаче също не отбелязват този ден като празник на освобождението. Всеобщо е убеждението, че Сърбия сама е извоювала свободата си. А всъщност е повече от ясно, че както сръбското, така и гръцкото въстание постигат целите си с решаващата подкрепа на руското оръжие. При това в условията на изключително благоприятна, дори комфортна международна обстановка, когато Русия е почти неограничен господар на Източния въпрос и сама търси всевъзможни поводи за война против Османската империя.

Но има и нещо друго. Съгласно с утвърдилата се международна практика още от времето на Свещения съюз през 1815 г. всички териториални изменения на европейските граници задължително подлежат на съгласуване между т.нар. Велики сили и добиват международна правна валидност едва след тяхната колективна санкция. Това се отнася и за Одринския мирен договор. Той е санкциониран официално от Англия, Франция, Русия и Турция на 3 февруари 1830 г. почти без никакви изменения. В сравнение със Санстефанския договор Одринският има по-добра участ. Ала именно това негово предимство го прави непопулярен за сърбите и гърците. Той е непопулярен по простата причина, че както гръцкото кралство, така и сръбското княжество далеч не покриват етнически.е им територии. Извън гръцката държава остават например Епир, Тесалия, островите Самос, Хиос, Кипър и др., въпреки че там гърците имат неоспоримо мнозинство. Към Сърбия пък не са присъединени значителни територии, които етнически ѝ принадлежат — Босна, Херцеговина и Новопазарската област, а в центъра на столицата си сърбите са принудени да търпят присъствието на турски военен гарнизон като гаранция за васалната зависимост от султана.

Както се вижда, решенията на Одринския мирен договор, санкционирани от Лондонската конференция на Великите сили, нямат нищо общо със справедливостта, хуманизма и т.нар. национален принцип. Чисто и просто така повеляват интересите на Великите сили. Дори модните увлечения на тогавашната европейска общественост към културата на Древна Елада и свързаните с това големи симпатии към гърците и тяхната освободителна кауза не са им помогнали много за евентуално по-благосклонно отношение.

Санстефанският мирен договор за нас, българите, изглежда, общо взето, приемлив, защото очертаните от него държавни граници съвпадат до голяма степен с територията на българското етническо землище. В основни линии тези граници почти съвпадат с границите на Българската екзархия, очертани в султанския ферман от 1870 г., които по-късно са официално признати от Великите сили на Цариградската посланическа конференция.

Впрочем забелязваме и някои немаловажни различия. Най-съществено е, че според Санстефанския договор българската държава не се разделя на две части. Това е най-голямото му предимство. Същевременно обаче от българската държава се откъсват Западните покрайнини — Нишко и Пиротско, които се дават на Сърбия, а също и Северна Добруджа, която се отстъпва на Румъния като компенсация за Бесарабия, която пък се връща отново в Руската империя. В замяна на това България получава излаз на Бяло море — нещо, което не фигурира в решенията на Цариградската конференция. Въпреки тези частични отклонения от националните принципи при определянето на границите Санстефанският договор се приема с огромно удовлетворение от българския народ. Мечтата на българите за своя национална държава в естествените ѝ национални граници е на път да се сбъдне благодарение на руската добра воля и благосклонност. Затова неслучайно 3 март се приема и утвърждава като национален празник на Освобождението, но и като ден на признателност към освободителите.

За жалост обаче Санстефанският договор се оказва акт без международна правна стойност. Валидността му е поставена под съмнение още при неговото подписване от самото руско правителство, което го определя като прелиминарен, сиреч временен. От това логически следва, че договорът е фиктивен, а обсъждането и подписването на истинския договор тепърва предстоят.

Тази загадъчна противоречивост в поведението на руската дипломация около подписването на Санстефанския мирен договор е забелязана отдавна от мнозина изследователи. Доста странно е наистина защо царското правителство така шумно афишира условията на Санстефанския договор, с което предизвиква яростни протести в Австро-Унгария и Англия, от една страна, а в същото време, от друга, тихомълком дава дискретни уверения в Лондон и Виена, че е готово за преговори с оглед преразглеждането на този прелиминарен договор в съответствие с предишните тайни споразумения и уговорки. Очевидно това не се прави случайно, а с някаква цел в името на руските имперски интереси.

Всъщност отговорът на тайнствената загадка се съдържа в самите причини и обстоятелства, довели до осъществяването на Руско-турската освободителна война. Нека ги припомним. Русия не е подготвена и не желае тази война, поради което полага големи усилия да я избегне, търсейки мирно решение на балканския конфликт. В същото време мощни политически фактори тласкат царското правителство към война. Тези фактори намират слабото място в миролюбивата позиция на царя и го принуждават да отстъпи в полза на военната алтернатива.

В кой пункт е уязвима позицията на руското правителство? Вече стана дума, че в продължение на няколко века руските управници изграждат целенасочено репутацията на Русия като покровител, защитник и съюзник на балканските християни и славяни в Османската империя. Колкото повече расте вярата им в освободителната мисия на Русия, толкова повече се утвърждава нейното влияние на Балканите. След провала на мирното решение на Цариградската конференция Русия се оказва пред реалната заплаха да понесе тежък удар. При евентуално примирение или пасивно безразличие към съдбата на балканските народи в този критичен за тях момент тя рискува да подрони фатално позициите си на Балканите, завоювани с цената на толкова много войни дотогава. В това отно-

шение са много интересни съображенията на военния министър Д. Милютин, изложени в специална докладна записка до царя, в която подробно се преценяват всички плюсове и минуси на дилемата мир или война. В нея между другото се казва: „Изходът от Цариградската конференция ясно показа, че общото въздействие на Европа върху Турция е немислимо. Пасивното европейско съгласие е готово да принесе съдбата на балканските християни в жертва... Но не бива да скриваме от себе си важността и опасността за нас от подобна развръзка на нещата. Фактическото безсилие на колективните европейски действия могат само да окуражат Турция... и да превърнат тази слаба държава в страшно оръдие против нас. Сега, когато Европа се наслаждава на мир, само ние сме принудени да живеем в постоянна тревога, непрекъснато да търпим оскърбления по адрес на нашето достойнство и да **понасяме увреждане на нашите материални интереси дотогава, докато изчезне и последната следа от нашето влияние на Балканския полуостров"** (к. а., К. К.) [31, № 2]. В заключение Милютин изтъква, че ако войната срещу Турция е рискована и нежелателна с оглед тежкото финансово-икономическо положение на Русия в момента, то тя е абсолютно наложителна, за да се защитят отдавна придобитите руски позиции на Балканите. Според него войната има отбранителен смисъл за Русия и не търпи никакво отлагане.

Съображенията на Милютин стават предмет на бурни и драматични дебати в Коронния съвет при царя на 12 април 1877 г. Те са главният аргумент за историческото решение на Александър II след хамлетовски колебания да обяви най-сетне война на Турция. Опазването на руските позиции на Балканите се преценява като задача с първостепенно значение. А в случая това практически означава на всяка цена да се защити репутацията на Русия като надежден защитник на балканските народи дори и с рискована война. Ето това е ахилесовата пета в мирната позиция на царското правителство, която дава възможност на факторите в полза на военната алтернатива да добият надмощие. Измежду факторите и екстремните обстоятелства, заставили царя по неволя да се пренасочи към военното решение, е и нашето националноосвободително движение. Затова едва ли ще бъде пресилено, ако кажем, че в този смисъл българският народ е извоювал своята Освободителна война.

Корелативната връзка между репутацията на Русия като покровител и съюзник на балканските християни и славяни, от една страна, и защитата на нейните позиции в този регион, от друга, е безспорна. Тъкмо тази функционална зависимост предопределя смисъла и предназначението на Санстефанския мирен договор, а същевременно и неговата печална участ.

Когато граф Игнатиев съгласува с царя проекта за мирен договор с Турция и очертаните граници на Балканите, царят го одобрява, но изразява съмнения дали той ще бъде осъществен. Във връзка с това разкрива пред Игнатиев, че Русия е обвързана с предварителни тайни ангажименти към Австро-Унгария и Англия относно бъдещите граници, поради което очаква възражения от тяхна страна. Въпреки това царят утвърждава проекта за мирния договор.

По-интересна е реакцията на княз Горчаков — шефа на руската дипломация. Той утвърждава проекта за мирен договор без всякакви уговорки и колебания. Ала малко по-късно, точно преди подписването му в Сан Стефано, нарежда със специална тайна шифрограма на Игнатиев договорът да има характер на „обикновен прелиминарен протокол". Този на пръв поглед необясним ход на руския канцлер е всъщност съвсем логичен, точно в духа на следваната официална руска външнополитическа стратегия. С утвърждаването на Санстефанския договор само проформа царското правителство фактически постига целта, която си поставя с войната. Чрез десетките хиляди свидни жертви в трудната и рискована, но

победоносна освободителна война, последвана от публично огласения триумфален Санстефанския мирен договор, Русия дава предостатъчно категорични доказателства на българите за добрата си воля като благонадежден съюзник. Естествено, българите приемат всичко това с възторг и дълбока искрена признателност към освободителката, което пък съответно означава, че Русия запазва и укрепва своето влияние в България. Българите обаче не знаят, а просто няма и как да знаят, че Санстефанският договор е временен и подлежи на ревизия. Това е строго поверително, зорко прикрито зад кулисите на дипломацията. Разбира се, неизбежната ревизия на договора много скоро ще стане публично известна, но печалните последици за българите ще изглеждат и ще се приемат като резултат от противодействието на западните съперници на Русия в Източния въпрос. Така според Горчаков недоволството от ревизията на Санстефанския договор ще се насочи главно срещу руските опоненти — Австро-Унгария и Англия, което практически още повече ще издигне авторитета на Русия [75, с. 406]. Във връзка с този тактически замисъл на Горчаков Жомини споделя пред Гирс: „Въпреки ограниченията на Санстефанския мир правим една голяма крачка за освобождението на християните в Изтока и цялата наша заслуга за това ще бъде несъмнено оценена и призната от тях" [60, с. 147].

Както се вижда, Санстефанският договор има смисъл и значение за царското правителство единствено като тактически ход. Затова Горчаков го одобрява, но същевременно не вижда трайно решение чрез него. Той насочва главните си усилия към постигането на компромисен мир в съответствие с предварителните тайни уговорки със силите съперници. Това според Горчаков е най-изгодно с оглед глобалните интереси на Русия в общоевропейски план. Съгласно с тези интереси най-важното е да не се допусне нарушаване на европейското равновесие на силите и прекомерно засилване на германската мощ. Когато по-късно след Берлинския конгрес запитали Горчаков дали съжалява за Будапещенската конвенция, която попречила на Русия да се възползва от победата си във войната срещу Турция, той отговорил: „Винаги съм смятал и продължавам да смятам, че за нас е по-изгодно едно спорazумение и компромис с Виена по Източния въпрос, отколкото да предадем Франция вързана на Бисмарк. Ето кое наложи Будапещенската конвенция" [75, с. 406].

Признанията на шефа на царското правителство будят изумление колко неподозирани са истинските цели и мотиви, които определят ходовете на руската дипломация при решаването на Източния въпрос и респективно на българската съдба. Оказва се, че царското правителство съвсем съзнателно и целенасочено тръгва по пътя на компромисите за ревизия на Санстефанския договор. С оглед на глобалните руски интереси решенията на Берлинския конгрес се преценяват в Петербург като по-изгодни. Такова е официалното становище. Но има и други. Славянофилските групировки например и част от военните преценяват ревизията на Санстефанския договор и решенията в Берлин като дипломатическо поражение. Те остро критикуват правителството и създават силни обществени настроения против дипломатите.

Ревизията на Санстефанския договор и решенията на Берлинския конгрес се посрещат най-болезнено от българите. Новината идва като гръм от ясно небе и причинява истински шок. Още нестихналият възторг от току-що постигнатото освобождение мигновено прераства във всеобща покруса и масово недоволство. Ала както прозорливо предвижда княз Горчаков, това недоволство се насочва срещу противниците на Русия в Берлин, от което тя печели очакваните дивиденти. Нейният авторитет сред българите още повече нараства, а русофилството пуска здрави и жилави корени на българска почва и въпреки превратностите на историческите обстоятелства се запазва десетилетия напред чак до наши дни.

Още по-голям ефект има руската политика по отношение на Сърбия и Черна гора. Той е постигнат в резултат на предпочетения от руската дипломация вариант за отстъпление при ревизията на Санстефанския договор. В преговорите със своите западни съперници, както стана дума, царското правителство има две възможности: едната е да се споразумее с Австро-Унгария, а другата — с Англия. Евентуалното споразумение с Австро-Унгария открива възможности за създаването на неделима и по-голяма България на югозапад до р. Вардар и на юг с излаз на Бяло море. Австро-унгарските контрапретенции обаче не допускат териториални разширения за Сърбия и Черна гора. Преговорите за споразумение с Англия се насочват точно към обратния вариант — Сърбия и Черна гора да получат териториални разширения, а за сметка на това България да се раздели на няколко части по вече известната схема, според която българската държава териториално се ограничава на север от Балкана.

След продължителни драматични преговори във Виена и Лондон царското правителство в края на краищата предпочита и възприема втория вариант — за споразумение с Англия. В Петербург преценяват, той е много по-изгоден, защото дава възможност на Русия да запази позициите си и в западната половина на Балканския полуостров. Подписаното тайно англо-руско споразумение на 30 май 1878 г. фактически окончателно унищожава Санстефанския договор и предрешава постановленията на Берлинския конгрес.

С оглед дългосрочните интереси на Русия в Балканския регион следователно стратегията на княз Горчаков се оказва печеливша. Руските позиции тук са сравнително добре защитени. В този смисъл царското правителство има основания да е доволно от Берлинския договор и неслучайно през следващите години стриктно се придържа към него.

От гледна точка на българските интереси обаче настъпилата развръзка е много болезнена и несправедлива. Но това едва ли е толкова изненадващо в условията на господстващите добре познати вълчи нрави на международната арена. Както винаги в подобни случаи, и този път изобщо не става дума за справедливост и хуманност, а още по-малко за спазване на национални принципи. Тук става дума само и единствено за тънки сметки и висши съображения в името на явни или някакви неподозирани добре прикрити интереси на Великите сили в голямата политика.

Всъщност незадоволителното решение на Българския въпрос в заключителната фаза на Източната криза не е чак толкова неочаквано. То е до голяма степен предопределено и дори закономерно при тогавашните условия. Историческият опит в подобни случаи е твърде еднозначен. Едва ли би могло да се посочи такъв пример — малък народ да се е домогнал до създаване на своя национална държава в оптимални етнически граници. В това отношение България не прави изключение. Различията са само в степента на понесените щети. Неблагоприятното решение на Българския въпрос е генетически заложено като потенциален риск още когато се възприема силовият подход при осъществяването на нашата национално-освободителна революция.

Нека си припомним. В мрачните години на стагнация и безнадеждност през 60-те години на XIX в. пред освободителната кауза се очертават две възможности за изход: едната е т.нар. конформистка алтернатива. Според този вариант целта е чрез легални средства и реформи да се разширява постепенно българската политическа автономия в рамките на Османската империя. Предимствата на този вариант са, че се избягват рисковани въоръжени сблъсъци и масови кръвопролития, а същевременно се гарантира до голяма степен опазването на българската етническа територия. Недостатъкът му обаче е, че денят на освобождението се губи в далечината на необозримото бъдеще. Другият вариант, напротив, предвижда безкомпромисни въоръжени действия. Целта е чрез всенародна въоръжена акция да се взриви и активизира Източният въпрос на международната арена с оглед създаването на евентуални възможности за политическо решение на българското освобождение. Този радикален вариант на националната революция е свързан със самопожертвователни действия и предполага масови кръвопролития, но разкрива реални възможности за ускоряване деня на освобождението. Може би тъкмо това негово съблазнително преимущество му осигурява подчертано надмощие в хода на националноосвободителното движение. Ала този вариант има един много съществен недостатък. С него трудно може да се гарантира целостта на българската етническа територия. Не може, защото постановката за политическо решение на въпроса със сила по презумпция предполага намесата и решаващата роля на Великите сили. А това съответно означава, че българската съдба неизбежно ще зависи преди всичко от техните интереси и добрата им воля. Както и става. Или образно казано, силното ефикасно лекарство за ускоряване на освобождението се оказва с твърде неприятен страничен противопоказен ефект. Такива са неумолимите обективни закони на историческия процес, който подобно на природните явления е неподвластен на субективни предпочитания. Всякакви упреци към историята са безсмислени и нелепи. Като обективна даденост историческите процеси и явления подлежат само на добро опознаване и обосновано обяснение, за да се възприемат и преценят адекватно с оглед да се извлекат повече мъдрост и евентуална поука.

В резултат на Руско-турската война през 1877—1878 г. българският народ постига освобождението си и възкресява от пепелищата своята национална държава. Ала по силата на чисто обективни обстоятелства само една част от българите попадат под нейната стряха. За останалите остават надеждата и утешението, че някой ден ще успеят да се присъединят към майката отечество.

Но поради изключително лошите геополитически реалности – общи антибългарски настроения от всички български съседи и претенциите им за бълг. земи, това не можа да се осъществи.

ПО-ВАЖНИ ПУБЛИКАЦИИ И АРХИВНИ ФОНДОВЕ

1. Априлското въстание 1876 г. Сборник от документи. Т. 1—3. С., 1954—1956.
2. Архив внешней политики России, Канцелария, Посольство в Берлине, 1875—1878 г.
3. Auswertige Politik Preusens (APP) Diplomatitsche Aktenstuke. Bd. 8 (1866—1867). Oldenburg, 1934.
4. Балабанов, М. Страници от политическото ни Възраждане. С., 1904.
5. Барбасов, А. Новые факты о планировании русско-турецкой войны, 1877—1878 г. — Военноисторический журнал, 1976, № 2.
6. Bayerusch Staatsarchiv. M.A.I PA, № 720.
7. Беляев, Н. И. Русско-Турецкая война, 1877—1878 г. М., 1956.
8. Бендерев, А т. История на българското опълчение и освобождението на България 1877—1878. С., 1930.
9. Беровски, Д. Димитър Попгеоргиев Беровски. Живот и дело. С., 1896.
10. Бисмарк, О. Мысли и воспоминания. Т. 1—3. М., 1940.
11. Боев, Р. Участието на българското население от Еленско в Освободителната руско-турска война през 1877—1878 г. — Военноисторически сборник, 1987, № 2.
12. Бозвелиев, К. Спомени. До освободителната война включително. Кн. 1. С., 1942.
13. Борисов, Ю. В. Русско-французские отношения после Франкфуртского мира. М., 1951.
14. Ботев, Н. Войнът на свободата Боньо Маринов. С., 1984.
15. Боткин, С. П. Письма из Болгарии 1877 г. СПб., 1893.
16. Бошнаков, Н. Медицинската помощ в руската армия по време на боевете при Плевен през 1877 г. — В: Плевенска епопея 1877 г. С., 1977.
17. Български исторически архив (БИА), ф. 185, Българска добродетелна дружина (БДД).
18. БИА, ф. 14 (ГН) Григор Начович.
19. БИА, ф. 22 (НГ) Найден Геров.
20. БИА, ф. 63 (СНС) Стефан Стамболов.
21. БИА, ф. 57 (ТВ) Тодор Велков.
22. БИА, ф. 101 (ХИГ) Христо Иванов—Големия.
23. Българското опълчение. Сб. документи. Т. 1—3. С., 1956—1959.
24. Вазов, И. Събрани съчинения. Т. 5. С., 1956.
25. Вестник „Български глас".
26. Вестник „Нова България".
27. Wertheimer, E. V. Graf Julius Andrassy, Sein Leben und Seine Zeit, Bd. 1—3.
28. Военно-медицинский отчет за войну с Турцией 1877—1878 г. Дунайская армия. Ч. 2. СПб., 1886.
29. Вонлярский, В. М. Воспоминания ординарца о войне 1877—1878 г. СПб., 1891.
30. Вълков, Г. Българското опълчение. Формиране, бойно използване и историческа съдба. С., 1897.
31. Газенкампф, М. Мой Дневник 1877—1878 г. СПб., 1908. Приложение 1—4, Приложение 4.
32. Генчев, Д. Спомени (1864–1887), под редакцията на Ст. Арнаудов. С., 1909.
33. Гейсман, П. А. Введение в историю Русско-турецкой войны 1877—1878. СПб., 1906.
34. Гейсман, П. А. Русско-турецкая война 1877—1878 г. в Европейской Турции. Вып. 1. СПб., 1906.
35. Георгиев, Г., В. Топалов. Кратка история на Освободителната война 1877—1878 г. С., 1959.
36. Георгиевский, А. С., З. В. Мицов. Медицинската общественост и военната медицина в Освободителната война на балканите през 1877—1878. С., 1978.
37. Генов, Г. П. България и Европа. Сан Стефано и Берлин. 1878. С., 1940.
38. Генов, Ц. Болгарские медицинские работники — участники Освободительной войны 1877—1878. — В: Асклепий. Т. 2. С., 1972.
39. Генов, Ц. Българските доброволци в Сръбско-турската война 1876 г.
40. Априлското въстание и Източната криза 1875—1878 г. С., 1977.
41. Генов, Ц. Освободителната война 1877—1878 г. С., 1978.
42. Генов, Ц. По бойния път на освободителите 1877—1878 г. С., 1976.
43. Головин, К. Ф. Мои воспоминания. Т. 1. Петербург — Москва, 1915.
44. Горанов, П. За материалната помощ, оказана от българското население на руските войски през Освободителната война. — Исторически преглед, 1977, № 5—6.
45. Горанов, П., Л. Спасов. За въоръженото участие на българите в Освободителната война. — Военноисторически сборник, 1987, № 2.
46. Горяинов, С. Босфоръ и Дарданеллы. СПб., 1907.
47. Grosse Politik der Europäichen Kabinete 1871—1914, Sammlung der Diplomatischen Aktrn des Auswertigen Amtes. Bd. 2. Berlin, 1924.
48. Guerre Russo-Turque 1877—1878, Procès de Suleman Pascha. V. 1. Constantinopol, 1879.
49. Дамянов, С. Франция и българската национална революция. С., 1968.
50. Denkwurdigkeiten des Botschafters General von Schweinitz. Bd. 1. Berlin. 1927.
51. Дмитриев, Р. Боевете и операциите около Шипка. С., 1902.
52. Дневник Д. А. Милютина. Т. 1—2. М., 1947—1949.
53. Дневник П. А. Валуева. Т. 2. 1865—1876. М., 1969.
54. Дойнов, Д. За личността на българина Г. А. Цариградски и дейността му в Освободителната война 1877—1878 г. — В: Здравствуйте, братушки. Кюстендил, 1968.
55. Дойнов, Д. Националноосвободителните борби в Югозападна България през 60-те и 70-те години на XIX в. С., 1976.
56. Дойнов, С. Българската общественост и Руско-турската освободителна война (1877—1878). С., 1978.
57. Епанчин. Н. А. Война 1877—1878 гг. Действия Передового отряда генерал-адьютанта Гурко. СПб., 1879.
58. Еремеев, Л. М. Боевые действия русских моряков в войну 1877—1878 г. — В: Русское военно-морское искусство. М., 1951.
59. Ерусалимский, А. С. Бисмарк. Дипломатия и милитаризм. М., 1968.
60. Jelavich, Ch. and B. Rissia in the East 1976—1880. — Studien zur Geschichte Osteuropa. Bd. 4, Leiden, 1959.
61. Игнатиев, Н. Л. Записки (1875—1878). С., 1986.
62. Извори за българската история. Т. 18 (1875—1877). С., 1973.
63. Икономов, Т. Протоколите от Берлинския конгрес. С., 1885.
64. Илиев, А. Спомени. С., 1926.
65. История дипломатии. Т. 2. М., 1963.
66. История на България. Второ преработено издание в три тома. Т. 1. С., 1961.
67. История на гр. Враца от древността до Освобождението. С., 1976.
68. Караиванов, А. Планове на воюващите страни в Руско-турската освободителна война 1877—1878 г. — Сборник статии по някои проблеми на войната. С., 1977.
69. Карцев, Ю. С. За кулисами дипломатии. — Русская старина. Т. 133. СПб., 1908.
70. Кепов, Ив. Минало и сегашно на Бобошево. С., 1935.
71. Киняпина, Н. С. Външната политика на Русия през XIX в. С., 1980.
72. Кисов, С. Българското опълчение в Освободителната руско-турска война (1877—1878). Действието на 3-та дружина от Българското опълчение. С., 1897.
73. Конобеев, В. Д. Борьба болгарского народа за национальную независимость в период Русско-турецкой войны 1877—1878 годов и против решения Берлинского конгресса. Освобождение Болгарии от турецкого ига. М., 1953.
74. Константинов, Хр. Маронската битка в 1878 г. Варна, 1889.
75. Косев, К. Бисмарк. Източният въпрос и българското освобождение 1856—1878 г. С., 1978.
76. Косев, К., Н. Жечев, Д. Дойнов. История на Априлското въстание 1876 г., С., 1986.

77. Красный архив. М., 1922—1939.
78. Крестовский, В. Двадцать месяцев в действующей армии (1877—1878). Т. 2. СПб., 1879.
79. Kumpf-Korfes. S. Bismarks Drant nach Russian. Berllin, 1868.
80. Маждракова-Чавдарова. О. Комитетски дейци и съмишленици в България в навечерието и по време на Освободителната война от 1877—1878. — В: Проблеми на българското възраждане. С., 1981, 93—158.
81. Мазюкевич, М. Воспоминания о войне 1876—1877. СПб., 1900.
82. Максимов, Н. В. Две войни 1877—1878 гг. СПб., 1879.
83. Маринов, М. и др. Руско-турската освободителна война 1877—1878 г. С., 1977.
84. Маркова, З. Българската екзархия и Априлското въстание. — Исторически преглед, 1986, № 5.
85. Марковски, М. Спомени и очерки из българските революционни движения 1868—1878 г. С., 1976.
86. Маркс, К., Фр. Энгельс. Сочинения. Т. 34. М., 1964.
87. Международные отношения 1870—1918. Сборник документов. М., 1940.
88. Митев, Й. Българското опълчение в Освободителната война. С., 1955.
89. Нарочницкая. Россия и войны Пруссии в 60-х годах XIX в. за объединение Германии „сверху". М., 1964.
90. Немирович-Данченко, В. И. Год войны (Дневник русского корреспондента) 1877—1878 г. Т. 1. СПб., 1879.
91. Никитин, С. А. Очерки по истории южных славян и русско-болгарских связей в 50—70 годах XIX в. М., 1970.
92. Novotny, Al. Quellen und Studien zur Geschichte des Berliner kongresses 1878. Graz—Koln, 1957.
93. Освяный, Н. Р. Болгарское ополчение и земское войско. СПб., 1904.
94. О действиях армии Сюлеймана паша (По документам турецкого суда). — Във: Военный сборник, 2, 1889.
95. Описание Русско-турецкой войны 1877—1878 гг. на Балканском полуострове. Т. 2. СПб., 1901.
96. Освобождение Болгарии от турецкого ига. Документы в трех томах. М., 1961—1967.
97. Освобождение Болгарии от турецкого ига. Сб. статей. М., 1953.
98. Павловска, Ц. По някои въпроси на тиловото осигуряване на Дунавската армия. — В: Руско-турската освободителна война 1877—1878. С., 1977.
99. Панайотов, Ив. Към дипломатическата история на Цариградската конференция. — Известия на Института за българска история, 6, С., 1956.
100. Панайотов, Ив. От Сан Стефано до Берлин, ръкопис. — Архив при Института за история, БАН.
101. Паренсов, П. Из прошлого. Ч. 1. СПб., 1901.
102. Паскалева, В., К. Косев. Извори за българската история. Т. 18. Немски извори за българската история. Т. 1 (1875—1877). С., 1973.
103. Пенкова, Е. Въоръжената помощ, оказана от българите на освободителните войски при Плевен в 1877 г. — В: Плевенска епопея 1877 г. С., 1977.
104. Пирогов, Н. И. Военно-врачебное дело и частная помощь на театре войны в Болгарии и в тилу действующей армии в 1877—1878 гг. Ч. 2. СПб., 1879.
105. Плетньов, Г. Българското човеколюбиво настоятелство (Дружество на „старите") в Букурещ и Сръбско-турската война 1876 година. — Военноисторически сборник, 1986, № 5.
106. Покровский, М. Н. Дипломатия и войны царской России в XIX столетии. М., 1923.
107. Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes-Bonn, Turkei I Abq.
108. Попова, К. Жените от Габровския край в помощ на освободителите. — В: Габровският край през Освободителната война 1877—1878. С., 1968.
109. Попстоянов, К. 30 години назад. Исторически записки по първото македонско въстание. Кюстендил, 1903.
110. Пясецки, П. Я. Два месеца в Габрово. Пловдив, 1878.

111. Русески, Г. Исторически бележки от войната 1877 г. Пловдив, 1884.
112. Русско-турецкая война 1877—1878. Под редакцией И.И. Ростунова. М., 1977.
113. Сборник материалов по Русско-турецкой войне 1877—1878 гг. на Балканском полуострове. СПб., 1901—1910.
114. Руско-турската освободителна война 1877—1878. Сборник статии по някои проблеми на войната. С., 1977.
115. Сборник турецких документов о последней войне. Перевод с турецкого трех последних глав сборника „Забдетуль-Хакаик", составленного Ахмедом Михато и ефенди. — Военный сборник, 1879, № 4.
116. Симеонов, Цв. За едно писмо на Сарагеоргиев от Плевен до руското командване по време на боевете за освобождението на града през 1877 г. —Военноисторически сборник, 1957, № 1.
117. Сказкин, С. Д. Дипломатия А. М. Горчакова в последние годы его канцлерства. Международные отношения. Политика и дипломатия XVI—XX века. М., 1964.
118. Склифасофский, Н. В. Избранные труды. М., 1953.
119. Спомени на Арсени Костенцев. — Сб. БАН, кн. 6.
120. Стателова, Е. Евлогий Георгиев и освобождението на България. Освобождението на България и руската общественост. — В: Летопис на дружбата. Т. 6. С., 1977.
121. Стефанова, С. Международни актове и договори (1648—1918). С., 1958.
122. Сто години Руско-турска Освободителна война 1877—1878. Документален сборник с подбрани материали от архивите и българския възрожденски печат 1876—1878. С., 1979.
123. Стоянов, З. Записки по българските въстания 1870—1876 г. С., 1981.
124. Татищев, С. С. Император Александр II. Его жизнь и царствование. Т. 1—2. СПб., 1903.
125. Тодоров, Г. Ролята на българите в руското разузнаване през Освободителната война (1877—1878 г.). — ИИИ, 9, 1960.
126. Тонев, В. Добруджа през Възраждането (културен живот, църковно-национални борби, революционни движения). Варна, 1973.
127. Улунян, А. А. Болгарский народ и Русско-турецкая война 1877—1878 гг. М., 1971.
128. Уста-Генчев, Д. Документи за историята на последния български централен революционен комитет. — ИИД, 7—8, С., 1929.
129. Утин, Енг. Письма из Болгарии в 1877 г. СПб., 1879.
130. Фортунов, П. Война 1877—1878 гг. и освобождение Болгарии. М., 1959.
131. Хаджиниколов, В. Икономическата помощ, оказана от българското население на руските войски през Руско-турската война от 1877—1878 г. — В: Освобождението на България от турско иго. С., 1958.
132. Халгартен, Г. Империализм до 1914 года. М., 1961.
133. Христов, Хр. Освобождението на България и политиката на Западните държави 1876—1878 г. С., 1968.
134. Цанов, Ем., В. Вълков. Шипченската епопея. С., 1966.
135. Цончев, П. Из общественото и културното минало на Габрово. С., 1934.
136. Чехларов, Я. Документи из Българското възраждане. — Сб. НУНК, 22—23 (дял историко-филологически и фолклорен), С., 1906—1907.
137. Шарова, Кр. Българската национална акция в Европа след Априлското въстание и Русия. Освобождението на България и руската общественост. — В: Летопис на дружбата. Т. 6. С., 1977.
138. Шишманов, Г. Д. Двегодишната освободителна борба на Петко Войвода в Беломорска Тракия и Родопите (1877—1878). — В: Петко Войвода (1844—1900). С., 1929.
139. Шувалов, И. А. За Берлинския конгрес през 1878 година. — Българска историческа библиотека, т. 5, 1932—1933.

СЪДЪРЖАНИЕ

Уводни думи / 5

Първа глава

Край на руската хегемония в Източния въпрос / 17
Нов курс на руската балканска политика — от експанзия към въздържаност и подкрепа на статуквото / **18**
Източният въпрос под напора на германското обединение / **23**

Втора глава

Начало на нова криза в Османската империя / 34
Усилията на руската дипломация за мирно уреждане на конфликта / **35**
Задълбочаване на Източната криза — Българският въпрос в центъра на вниманието / **43**
Цариградска посланическа конференция — провал на мирното решение / **53**

Трета глава

Настъпление на Дунавската армия / 76
Военните планове на двете страни / **77**
Формиране на Българското опълчение / **85**
Начало на военните операции / **90**

Четвърта глава

Размах на българското националноосвободително движение / 100
Разузнавателни акции / **101**
Бойни отряди и милиционни стражи / **118**
Икономическа и медицинска поддръжка на руската армия / **139**

Пета глава

Промяна в тактическите планове на Дунавската армия / 160
Отбраната на Шипка / **160**
Падането на Плевен / **168**
Разгром на турската армия / **174**

Шеста глава

От Сан Стефано до Берлин / 184
Триумфът на илюзиите в Сан Стефано / **186**
По неизбежния път на компромисите / **191**
Крахът на илюзиите в Берлин / **207**

Послеслов / 220

По-важни публикации и архивни фондове / 226

Константин Косев, Стефан Дойнов
ОСВОБОЖДЕНИЕТО
(1877–1878)

Второ издание

Редактор **Лиляна Лучева**
Художник на корицата **Богдан Мавродинов**
Технически редактор **Правда Глогинска**
Коректор **Катя Тошева**

Издателски индекс 212
Формат 70×100/16
Печатни коли 14,50

Печатница на Академично издателство „Марин Др[illegible]нов“
1113 София, ул. „Акад. Г. Бончев“ бл. 5
Поръчка № 1058

http://www.bgob.net/acad_publ_house_asp

ISBN 954-430-931-4